

**EEN GODSWOORD
IN MENSENTAAL**

EEN GODSWOORD IN MENSENTAAL

VERANTWOORDING BIJ EN VERWERKING VAN
DE HERUITGAVE VAN
DR. K.H. MISKOTTE, OM HET LEVENDE WOORD

EIN GOTTESWORT IN MENSCHENSPRACHE

VERANTWORTUNG UND VERARBEITUNG
DER NEUAUSGABE VON
DR. K.H. MISKOTTE, OM HET LEVENDE WOORD

(mit deutscher Zusammenfassung)

A WORD OF GOD IN HUMAN LANGUAGE

INTRODUCING AND CONTEXTUALIZING
THE CRITICAL EDITION OF DR. K.H. MISKOTTE'S
OM HET LEVENDE WOORD (FOR THE LIVING WORD)

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam – Groningen,
op gezag van de rector, prof. dr. P.M. Wisse,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen te Amsterdam
op maandag 15 april 2024 om 15.45 uur

door

JACOB DIRK ZUURMOND

geboren op 10 juni 1962 te Emmen

Promotor: Prof. Dr. R.H. Reeling Brouwer
Co-promotor: Dr. F. Stark

EEN GODSWOORD IN MENSENTAAL

*Verantwoording bij en verwerking van de heruitgave van
K.H. Miskotte, Om het levende Woord*

Jaco Zuurmond

SKANDALON
NON NOBIS SED POSTERIS

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van Stichting Aanpakken, Vicariefonds van de Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht, Nanne Zwiefonds Enschede. ...

ISBN 9789493220591
NUR 700 738 616

Uitgeverij Skandalon
Lange Noordstraat 23
4331 CB Middelburg
E-mail: info@skandalon.nl
www.skandalon.nl

Afbeelding omslag: De vier evangelisten op de kansel van de St. Marienkirche zu Bergen auf Rügen, Jacob Freese, Stralsund 1775 (rechts: overzichtsfoto).



Kansel
St. Marienkirche

Opmaak: Jaco Zuurmond

©2024 Skandalon, Dr. K.H. Miskotte-Stichting

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission from the proprietor(s).

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	7
1 Een heruitgave van <i>Om het levende Woord</i>	13
1.1 Inleiding	13
1.2 Opzet, vraagstelling en methodiek van het onderzoek	14
1.2.1 Een bijzondere versie van de heruitgave van <i>Om het levende Woord</i>	14
1.2.2 De reconstructie verantwoord	15
1.2.3 Observaties in Miskottes tekstredactie	15
1.2.4 Observaties in Miskottes omgang met zijn theologische bronnen	16
1.2.5 Analyse	17
1.2.6 Pastoraal gesprek met pastores	17
1.2.7 Een vooropmerking over de methodiek	17
1.2.8 Receptie	18
1.2.9 Leeswijzer	19
2 De reconstructie	21
2.1 Een licht gewijzigde tekst	21
2.2 Annotatie	24
2.2.1 Toelichting	24
2.2.2 Interne verwijzingen	24
2.2.3 Bijbelcitaten	24
1. 'Zuiverste razernij'	25
2. 'Eén brood'	25
3. De functie van de Bijbelcitaten	26
2.3 Een 'tekstkritische uitgave'	27
2.3.1 De eigen ontstaansgeschiedenis van de vier opstellen	27
2.3.2 Drukproeven voor editie 1948	29
2.3.3 <i>Om de Waarheid te zeggen</i> – 1971	32
2.3.4 Editie 1973	32

	1. Het ‘Woord vooraf’ uit 1973 en de verwerking daarvan in de heruitgave	33
	2. De ‘Inhoudsopgave’ van 1973 en de verwerking ervan in de heruitgave	34
3	Observaties	37
3.1	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Kwantitatieve verkenning	37
3.2	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Uiterlijke verkenning	39
3.2.1	De titels van de eerste drie opstellen	39
3.2.2	De paragraafindeling van de opstellen	40
	1. De paragraafindeling van het tweede opstel	40
	2. De paragraafindeling van het derde opstel	41
	3. De paragraafindeling van het vierde opstel	41
3.3	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Technische verkenning	42
3.3.1	Twee zeldzame inhoudelijke weglatingen	45
	1. Allegorese	45
	2. Schrift met schrift verklaren	46
3.4	“Aanmerkelijk uitgebreid” – Patronen in de redactie	47
3.4.1	Nadere uitleg, precisering, aanscherping, nuancering	47
3.4.2	Veranderingen in de context	49
	1. De school van Stefan George (1934 / 1948)	53
	1934 – DE DREIGING VAN OORLOG	53
	1948 – DE HERINNERING AAN DE OORLOG	55
	2. ‘Bezet gebied’	57
	1941 - ‘BEZET GEBIED’ TIJDENS DE OORLOG	57
	1948 – ‘BEZET GEBIED’ NA DE OORLOG	60
3.4.3	Voortschrijdende theologische ontwikkeling	60
	1. Ons Heidendom, ons Jodendom	61
	GODSWOORD EN MENSENWOORD	63
	ONS HEIDENDOM	64
	ONS JODENDOM	65
	HET VERVOLG	67

2.	De preek als ‘eucharistisch geheim’	71
	‘DE EREDIENST’ (1924) EN ‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST	
	VAN 1931	71
	‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST VAN 1941	73
	‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST VAN 1948	74
3.	Bijbelse grondwoorden	74
	GRONDWOORDEN IN 1941/1942	75
	1941 – Het begin in <i>Tekst en uitleg</i> (Opstel II)	75
	1942 – Praktisch én fundamenteel uitgewerkt in	
	<i>In de werkplaats</i>	
	(<i>Praktische overwegingen</i> – Opstel III)	77
	1941 – Niet in <i>Het waagstuk van de prediking</i>	78
	1941 – Maar wel in <i>Bijbelsch ABC</i>	78
	1938 – Grondwoorden reeds in <i>Edda en Thora</i>	79
	GRONDWOORDEN IN 1948	80
	Grondwoorden’ en Theologische Exegese’	
	(Opstel I – 1948)	80
	‘Grondwoorden’ in de <i>Praktische Overwegingen</i>	
	(Opstel III – 1948)	82
	‘Grondwoorden’ en het <i>Waagstuk van de prediking</i>	
	(Opstel IV – 1948)	82
3.5	Synthese als richting in de redactie van 1948	83
3.5.1	Synthese via ‘grondwoorden’	84
3.5.2	Het belang van synthese	85
3.5.3	Momenten van synthese	87
4	Miskottes omgang met zijn bronnen – Rosenzweig en	
	Barth in de Werkplaats – Het woord als actuele Ont-	
	moeting	91
4.0	Inleiding – “Erzähl du mir einmal gelegentlich das unentbehrlich	
	Neue, das ich bei ihm zu lernen hätte!”	92
4.1	Barth als bron	94
4.1.1	Inleiding	94
4.1.2	De structuur van het eerste opstel – Barth als fundament	
	van het hele boek	95
	1. Paragraaf 1 als deel van de inleiding	96
	2. Paragraaf 2 als deel van de inleiding	96
	3. Paragraaf 3 als deel van de inleiding	96
	4. Paragraaf 4 als deel van de inleiding	98
	5. Paragraaf 5 als het inhoudelijke begin	102
4.1.3	Barth geciteerd	103
4.1.4	Raakpunten met Barth	106
B. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – FRIEDRICH-WILHELM MARQUARDT		112

4.2	Rosenzweig als bron	116
4.2.1	Inleiding	116
4.2.2	Rosenzweig in de hoofdtekst	116
4.2.3	Rosenzweig in de annotatie	118
	1. De opdracht van de exegese (I)	118
	2. In de werkplaats (II)	120
	3. Het waagstuk van de prediking (IV)	121
4.2.4	Rosenzweig niet geannoteerd	122
	1. In de werkplaats (II)	122
	2. Praktische overwegingen (III)	126
	3. Het waagstuk van de prediking (IV)	127
4.2.5	‘Grammatica’	128
	1. Opstel III en IV	128
	2. Opstel II	128
	LOGICA EN GRAMMATICA	128
	DE NIEUWE AANSPRAAK	129
	HET IDIOOM VAN ISRAËL	131
4.3	Een drievoudige terugblik op de afgelegde weg	134
C. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – VERGODDELIJKING VAN DE TAAL? – JAN MUIS EN FRIEDRICH-WILHEM MARQUARDT		136
5	Analyse: Eenheid door de 1948-redactie	139
5.0	Inleiding: doelstelling en methode	139
5.1	Oorspronkelijke consistentie en onderling verband	140
5.1.1	Het opstel over ‘theologische exegese’ als vooronderstelling van Opstel II en III	141
5.1.2	Verdieping van kerngedachtes uit Opstel IV ín het opstel over ‘theologische exegese’	143
	1. Incarnatie	143
D. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – INCARNATIE EN COMMUNICATIE – GIJS DINGEMANS		145
	2. De exegeet als priester – van 1931 naar 1934	149
5.1.3	‘Prediking en eucharistie’ in de praktijk – het derde opstel	151
	1. Het sacramentele karakter van de preek – editie 1941 als tussenstap	152
	2. Het sacramentele karakter van de exegese – van het vierde opstel in 1941 naar het derde van 1942	153
5.2	Oorspronkelijke verbinding vanuit de context	155
5.3	Verbindende begrippen en thema’s in editie 1948	156

5.3.1	Intensivering van de oorspronkelijke verbindende begrippen en thema's	156
	1. Incarnatie als verbindend begrip in 1948	156
	2. Het sacramentele karakter van de preek als verbindend thema in 1948	158
E. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – SACRAMENT EN WAARHEID – MAARTEN DEN DULK		160
5.3.2	Andere verbindende begrippen en thema's in editie 1948	167
	1. Geen 'bijzondere hermeneutiek'	167
	2. 'Theologische exegese' (en de drieslag 'heiden, jood en christen') als verbindende formulering	169
	3. 'Heden'	171
5.4	Teleologie	175
5.5	'Om het levende Woord' – <i>Dabar</i>	177
6	Conclusies en aanbevelingen voor verder onderzoek	181
6.0	Ter inleiding op de conclusies	181
6.1	De bruikbaarheid van de heruitgave	181
6.2	De vrucht van de 'fenomenologische' methode	182
6.3	Ontdekkingen onderweg	184
	6.3.1 Wetenschappelijke zakelijkheid	184
	6.3.2 Contextuele theologie	185
	6.3.3 Invloed van Buber en Rosenzweig – 'grondwoorden'	185
	6.3.4 Rosenzweig en Barth virtueel in gesprek	186
	6.3.5 De menselijkheid van de Schrift	187
	6.3.6 Theologische exegese	188
	6.3.7 <i>Dabar</i>	188
6.4	Tijd voor echte receptie	189
	TOMSON	189
	MUIS EN MARQUARDT	190
	DINGEMANS	190
	DEN DULK	190
6.5	<i>Om het levende Woord</i> als 'pastoraal gesprek'	191
Bijlage bij hoofdstuk 6:		
	Evaluatie – Overzicht van hoofd- en deelvragen	195
Samenvatting		197
	Tekstkritiek en annotatie in de heruitgave	
	– De bijlage	197
	Centrale onderzoeksvraag en methodiek	
	– Hoofdstuk 1	198

Verantwoording heruitgave	
– Hoofdstuk 2	199
Observaties in de 1948-redactie	
– Hoofdstuk 3	200
Miskottes omgang met zijn bronnen (exemplarisch)	
– Hoofdstuk 4	201
Analyse van de samenbindende werking door de eindredactie van 1948	
– Hoofdstuk 5	202
Zusammenfassung	207
Textkritik und Kommentierung in der Neuauflage	
– Der Anhang	207
Zentrale Forschungsfrage und Methodik	
– Kapitel 1	208
Bilanz der Neuauflage	
– Kapitel 2	210
Beobachtungen in der Ausgabe von 1948	
– Kapitel 3	210
Miskottes Umgang mit seinen Quellen (exemplarisch)	
– Kapitel 4	212
Analyse der kohäsiven Wirkung der Endredaktion von 1948	
– Kapitel 5	213
Summary	217
Text criticism and annotation in the reissue	
– The appendix	217
Central research question and methodology	
– Chapter 1	218
Justification for reissue	
– Chapter 2	219
Observations in the 1948 redaction	
– Chapter 3	220
Miskotte's treatment of his sources (exemplary)	
– Chapter 4	221
Analysis of the cohesive effect through the 1948 final redaction	
– Chapter 5	222
Dankwoord	225
Curriculum Vitae	227
Gebruikte literatuur	229
Register van namen	236

1 | Een heruitgave van *Om het levende Woord*

1.1 Inleiding

DE EERSTE GROTE PUBLICATIES van Kornelis Heiko Miskotte nadat deze in 1945 benoemd is tot kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden, bestaan uit verzamelbundels waarin werk is bijeengebracht dat al geschreven was tijdens de 24 jaren predikantschap welke aan zijn hoogleraarschap voorafgingen: In 1946 verschijnt de bundel *In de gecroonde allemansgading*,¹ waarin, door derden, werk van Miskotte is samengebracht dat verscheen tussen februari 1920 (inclusief enig ‘jeugdwerk’) en oktober 1945. In het jaar daarna, 1947, verschijnt *De blijde wetenschap*,² een *toelichting in 12 hoofdstukken op Zondag I-XII van de Heidelbergse Catechismus*, gebaseerd op een serie bijdragen aan het *Amsterdams Kerkbeurten Blad* uit begin 1942.

Oók in de bundel *Om het levende Woord*, welke vervolgens in 1948 verschijnt, wordt teruggegrepen op eerder verschenen artikelen. De vier oorspronkelijk, goeddeels³ op zichzelf staande artikelen zijn echter door Miskotte met het oog op hun samenvoeging, zo meldt Miskotte zelf in zijn voorwoord, “ingrijpend bewerkt en aanmerkelijk uitgebreid.” Een snelle vergelijking leert dat een kleine 60% van de tekst van 1948 nieuw aan de oorspronkelijke teksten is toegevoegd. *Om het levende Woord* is derhalve veel meer dan een verzamelbundel. Door de omwerking is een nieuwe eigenheid ontstaan, waarmee de bundel beschouwd

¹ K.H. Miskotte, *In de gecroonde allemansgading: keur uit het verspreide werk van Prof. Dr. K.H. Miskotte*, red. W.C. Snethlage en E.A.J. Plug (Nijkerk: Callenbach, 1946).

² K.H. Miskotte, *De blijde wetenschap* (Nijkerk: Callenbach, 1947), in: K.H. Miskotte, *De kern van de zaak / De blijde wetenschap*, red. J.T. Bakker en D. Monshouwer, Verzameld Werk (Kampen: Kok, 1989).

³ Het tweede en derde artikel, resp. *In de werkplaats* en *Praktische overwegingen*, staan wel in een oorspronkelijk onderling verband.

kan worden als de eerste grote publicatie van Miskotte sinds het begin van zijn hoogleraarschap.

De wetenschap doet dan ook volop mee in de bundel. Miskotte citeert en refereert breed en vaak uit het wetenschappelijk discours door de verschillende tijden heen. Impliciet geeft hij zo, als nieuw hoogleraar, een academisch visitekaartje af. Tegelijk is de bundel gericht op de concrete kerkelijke praktijk, *in casu* die van de contemporaine prediking: “Men zal bemerken, dat de wetenschappelijke discussie in dit boek zo verwerkt is, dat het tot een pastoraal spreken met pastores komen kan”, zo omschrijft Miskotte in hetzelfde voorwoord van 1948, veelzeggend, zijn bedoeling met het boek. *Om het levende Woord* wil, zo zal gaandeweg dit onderzoek steeds weer blijken, uitdrukkelijk een hermeneutisch-homiletisch werk zijn. In *Om het levende Woord* richt Miskotte zich bijgevolg zowel op de wetenschap als op de kerkelijke praktijk, en wel in hun onderlinge verbondenheid.

In feite is deze dubbele gerichtheid ook bepalend geweest voor de heruitgave van *Om het levende Woord*. De heruitgave van het boek, waarvan de vroegste wortels precies een eeuw oud blijken, beoogt een praktische bruikbaarheid, vooral gericht op de hedendaagse prediking, maar daarnaast eveneens een wetenschappelijke bruikbaarheid, zowel gericht op de theologiegeschiedenis als op de hedendaagse homiletiek. Beide facetten worden in navolgend onderzoek allereerst verantwoord (‘reconstructie’) én verkend (‘observaties’ welke leiden tot ‘analyse’).

1.2 Opzet, vraagstelling en methodiek van het onderzoek

1.2.1 Een bijzondere versie van de heruitgave van *Om het levende Woord*

De heruitgave van K.H. Miskotte, *Om het levende Woord* wordt als bijlage bij deze dissertatie aangeboden. Deze heruitgave omvat een reconstructie van de tekst van Miskotte. ‘Reconstructie’ betekent echter niet alleen dat de tekst wordt aangeboden op een voor hedendaags gebruik adequate wijze. Vooral wil de heruitgave inzicht geven in de ontstaansgeschiedenis van het boek.

De heruitgave zal, in één band samengebracht met een soortgelijke heruitgave van *Bijbels ABC*, worden uitgegeven als deel XVI van het *Verzameld Werk van Dr. K.H. Miskotte*. Vanwege het aldaar geldende profiel kent de versie binnen het *Verzameld Werk* echter een eenvoudige vormgeving en bevat deze slechts een minimale annotatie. Vanwege deze beperkingen is ervoor gekozen om als bijlage bij deze dissertatie een zgn. ‘studieuitgave’ van de heruitgave te verzorgen waarin het t.b.v. de heruitgave verrichte bibliografische alsmede contextgerichte onderzoek beter in beeld konden wordt gebracht. Bijzonder aan deze ‘studieuitgave’ is allereerst de aangepaste visuele weergave van de tekst, welke volledig gericht is op het optimaal – dat wil zeggen: nauwkeurig en overzichtelijk – in beeld brengen van de tekst-ontwikkeling van de verschillende opstellen

welke Miskotte in *Om het levende Woord* heeft samengebracht. Daarnaast bevat deze bijzondere versie in de redactionele annotatie uitgebreidere beschrijvingen van enerzijds de contemporaine theologische context waar Miskotte in *Om het levende Woord* intens aan refereert en anderzijds ook de maatschappelijke context waarbinnen de tekstontwikkeling van het boek plaatsvond. De bijgevoegde ‘studieuitgave’ is op deze wijze op zichzelf reeds *resultaat* van onderzoek. Tegelijk wordt deze versie ‘studieuitgave’ genoemd omdat de bijzondere vormgeving in combinatie met de uitgebreidere annotatie vooral een meerwaarde beoogt te bieden zowel bij het ‘studeren uit’ als bij het ‘bestuderen en analyseren van’ *Om het levende Woord*. In die hoedanigheid vormt de ‘studieuitgave’ tevens *uitgangspunt* van het navolgende onderzoek.

1.2.2 *De reconstructie verantwoord*

In de voorliggende dissertatie wordt allereerst, onder de kop ‘de reconstructie’, verantwoording afgelegd over de totstandkoming van de heruitgave. Dit gebeurt in Hoofdstuk 2. Die verantwoording betreft om te beginnen de – bescheiden – aanpassingen op puur tekstueel niveau, welke zijn aangebracht om de *reconstructie* te laten voldoen aan de hiervoor geformuleerde ambities van praktische en wetenschappelijke *hedendaagse bruikbaarheid* (1). De gemaakte keuzes worden in kaart gebracht en toegelicht. Bij de *reconstructie* behoorde eveneens het via annotatie in kaart brengen van het *contemporaine theologische debat* waar Miskotte deel van uitmaakte, en waar hij met regelmaat naar verwijst (2). Een korte verantwoording hiervan zal eveneens plaatsvinden. Met name echter gaat in dit gedeelte van de dissertatie de aandacht uit naar de toegepaste ‘tekstkritiek’: De kern van de heruitgave is een *reconstructie van de tekstontwikkeling* van de verschillende opstellen, vanuit de diverse aan de verschillende opstellen ten grondslag liggende bronteksten, c.q. tekstedities (3). Het is zogenoemd een *reconstructie* op basis van ‘bronnensplitsing’. Tot op woordniveau maakt de heruitgave zo Miskottes redactionele werkzaamheid door de jaren heen zichtbaar. De verschillende tekstedities worden in de verantwoording integraal in kaart gebracht en gewogen. Waar een bron leidde tot keuzes in de reconstructie wordt dat vanzelfsprekend toegelicht. *Dit vooral op verantwoording gerichte gedeelte van de dissertatie kent geen onderzoeksvraag in strikte zin. Met dien verstande dat impliciet het daarna volgende onderzoek antwoord zal geven op de vraag in hoeverre de reconstructie ook daadwerkelijk bruikbaar is voor nader onderzoek in de tekst van Miskotte (Onderzoeksvraag 1.2.2).*

1.2.3 *Observaties in Miskottes tekstredactie*

De tekstkritische reconstructie maakt het vervolgens mogelijk om in Hoofdstuk 3 te onderzoeken volgens welke methode Miskotte in zijn schrijf- en redactieactiviteit te werk is gegaan. De in dit onderdeel toegepaste onderzoeksmethodiek is aanvankelijk eenvoudig. De observaties beginnen aan de buitenkant, om vervol-

gens stapsgewijs met een steeds scherpere blik naar het inhoudelijke redactiewerk van Miskotte toe te bewegen. Dat betekent dat begonnen wordt met een eenvoudige getalsmatige analyse van de tekstontwikkeling door de jaren heen. Al evenzeer de buitenkant betreffend, maar niettemin verhelderend, is vervolgens het in kaart brengen van de wijzigingen in de paragraafindeling binnen de verschillende opstellen. Gekeken wordt daarna welke taal-technische technieken Miskotte in zijn redactiewerk toepast. Hiermee begeeft het onderzoek zich werkelijk in de tekst van Miskotte. Waarna tenslotte onderzocht wordt in hoeverre patronen zijn waar te nemen in het inhoudelijke redactiewerk door de edities heen. Bij het in kaart brengen van deze patronen zal de focus van onderzoek als vanzelf verschuiven naar *de vraag hóe Miskotte de verschillende posities en ontwikkelingen van zijn tijd – zowel de sociaal-culturele als de theologische – verwerkt en met elkaar en met de prediker in gesprek brengt* (**Onderzoeksvraag 1.2.3 – 1**).

In dit alles is wederom de heruitgave het uitgangspunt. De heruitgave maakt het mogelijk de tekst op verschillende wijzen te doorlichten. Overeenkomsten en verschillen, en met name ontwikkelingen tussen de verschillende edities zijn eenvoudig zichtbaar te maken. Dankzij de digitalisering van de tekst is bovendien concordant tekstonderzoek mogelijk. En vooral kunnen deze beide technieken worden gecombineerd. *Zo kan worden gekeken hoe verschillende thema's zich door de tijden heen ontwikkelen, hetzij door nadere aanvulling ter plaatse, hetzij doordat ze elders – bijvoorbeeld in een ander, later, verschenen opstel – worden opgepakt en verder uitgewerkt* (**Onderzoeksvraag 1.2.3 – 2**).

Tenslotte kan, op de rand van wat nog 'observatie' kan worden genoemd, worden *bekeken in hoeverre de verschillende tekstonderdelen van Om het levende Woord bijdragen aan het door Miskotte gestelde doel: synthese van de verschillende exegetisch-homiletische benaderingen van zijn tijd* (**Onderzoeksvraag 1.2.3 – 3**). In de beantwoording van deze vraag zullen tekstuele en inhoudelijke analyse beide een rol spelen.

1.2.4 Observaties in Miskottes omgang met zijn theologische bronnen

Een bijzonder onderdeel van de observaties betreft Miskottes omgang met zijn theologische bronnen. Omdat dit onderzoekgedeelte om een meer toegespitste onderzoeksmethode vraagt, en bovendien ook in omvang een bepaalde eigenheid heeft, is dit gedeelte van de observaties in een afzonderlijk hoofdstuk geplaatst, te weten in Hoofdstuk 4.

Ook in dit onderzoekgedeelte wordt met name uitgegaan van de tekstreconstructie in de heruitgave. Bovendien zal gebruik worden gemaakt van de uitgewerkte annotatie waarin de heruitgave voorziet. Meer dan door Miskotte zelf in de oorspronkelijke annotatie werd aangegeven, worden in de annotatie namelijk de door hem gebruikte theologische bronnen in kaart gebracht. Deze informatie laat zich nu gebruiken om bijna cursorisch te observeren *hoe Miskotte zijn be-*

langrijkste bronnen – exemplarisch wordt specifiek gekeken naar Karl Barth en Franz Rosenzweig – met elkaar én met de lezer, c.q. de prediker – in gesprek brengt (Onderzoeksvraag 1.2.4).

1.2.5 Analyse

Waar de observaties meer aan de inhoud raken zullen ze als vanzelf ook meer raken aan de analyse, welke plaats zal vinden in Hoofdstuk 5. De analyse richt zich met name op de eindredactie van 1948. *De samenvattende onderzoeksvraag is hier op welke wijze de ingrijpend-geredigeerde samenbundeling van de vier opstellen een éénheid heeft geschapen (Onderzoeksvraag 1.2.5).* Deze vraag staat een benadering toe via verschillende invalshoeken, c.q. deelvragen. Onderzocht wordt de consistentie van het geheel van 1948, alsmede wat de belangrijkste elementen zijn die deze consistentie bewerkstelligen. Daarnaast wordt de immanente opbouw van het geheel onderzocht. En tenslotte wordt, logischerwijs, de bijzondere kwaliteit van de door Miskotte nieuw-gekozen titel onderzocht.

Meer nog dan bij de observaties wordt bij de beantwoording van al deze deelvragen gebruik gemaakt van de eerder beschreven methodiek van concordant tekstonderzoek, opdat werkelijk zo veel mogelijk Miskottes tekst zélf de antwoorden zal geven.

1.2.6 Pastoraal gesprek met pastores

“Men zal bemerken, dat de wetenschappelijke discussie in dit boek zo verwerkt is, dat het tot een pastoraal spreken met pastores komen kan”, zo schrijft Miskotte, zoals hierboven al aangehaald, in 1948 in het voorwoord van *Om het levende Woord*. *Daarmee is min of meer een overkoepelende vraag bij heel navolgend onderzoek gegeven, namelijk óf en zo ja, op welke wijze dit pastorale gespreks-motief bepalend is geweest en vruchtbaar is gebleken voor het theologische vertoog van Om het levende woord als geheel.* Als slot van deze studie zal op deze vraag worden teruggekomen (Onderzoeksvraag 1.2.6).

1.2.7 Een vooropmerking over de methodiek

Wie enigszins bekend is met Miskottes *Om het levende Woord* zal inmiddels hebben herkend dat in het onderzoek gebruik wordt gemaakt van een variant de door Miskotte zelf in dit werk voorgestelde exegetische methode, zij het nu dat die methode wordt toegepast binnen de teksten van Miskotte zelf. Eens te meer lijkt het nuttig om, nu met enige gebruikmaking van door Miskotte zelf gehanteerde terminologie, de desbetreffende methodiek iets nader te expliciteren.

Welbeschouwd vertoont het onderdeel ‘reconstructie’ een sterke parallel met de methodiek van de ‘literair-historische exegese’. Miskotte spreekt hier zelf van ‘kijken’. De onderdelen ‘observaties’ en ‘analyse’ zullen gaandeweg meer en meer

een methodische parallel vertonen met de door Miskotte sterk bepleite ‘fenomenologische exegese’, door Miskotte ‘zien’ genoemd. In de praktijk betekent dat, dat in de observaties, met name via concordant tekstonderzoek, voortdurend heen en weer zal worden gegaan tussen het geheel en de delen. Woorden, begrippen en zinnen krijgen immers mede betekenis door de context waarbinnen ze worden gebruikt. Maar omgekeerd zorgt een beter zicht op de herhaling van ‘Leitwörter’ ook voor inzicht in het eigene van een tekst als geheel. Het valt allemaal bij Miskotte zelf te leren.

De kern van de fenomenologie zoals Miskotte die voor ogen heeft is, dat wordt geprobeerd, als actieve vorm van ‘uitgesteld oordeel’, geen kaders op te leggen aan het onderwerp van onderzoek welke in feite niet passen bij dat onderwerp. Meer positief geformuleerd betekent dat, dat de methode zich zo veel mogelijk voegt naar, en zo mogelijk zelfs ontwikkelt aan, het onderwerp van onderzoek. Daarmee ontstaat in navolgend onderzoek als vanzelf een soort iteratieve beweging. Aanvankelijk oppervlakkige waarnemingen uit de combinatie van tekstkritiek en concordant tekstonderzoek leiden tot voorzichtige interpretatie. Die interpretatie leidt weer tot nieuwe vragen voor en richting in het tekstkritisch- en concordantie-onderzoek. Wat weer tot interpretatie leidt, met nieuwe vragen en richting als gevolg. En in deze herhaalde rondgang hoopt het onderzoek zich steeds dieper in de tekst zelf te bewegen. *In de afsluitende terugblik zal de vraag terugkomen in hoeverre deze methode adequaat is gebleken (Onderzoeksvraag 1.2.7)*. Gevolg van deze weg is wel dat antwoorden op onderzoeksvragen gedeeltelijk door zullen groeien door heel het onderzoek heen.

Waar met een beroep op Miskotte methodisch gesproken wordt over ‘kijken en zien’ lijkt het, om in de lijn van Miskotte te blijven, voor de hand te liggen dat het tenslotte ook tot ‘horen’ zal komen. ‘Horen’ is de beweging van het Woord zelf waarin de hoorder – of in dit geval: lezer – daadwerkelijk, actueel, wordt meegenomen. Daarmee valt het ‘horen’ buiten het hoofdstuk ‘methodiek’. Het ‘horen’ is veeleer de ultieme relativering van alle methodiek. Desniettemin zij hier wel aangekondigd dat in de conclusies (Hoofdstuk 6), in enige voorzichtigheid, op het ‘horen’ terug zal worden gekomen.

1.2.8 *Receptie*

Om het levende Woord kent niet echt een doorlopende, en zeker geen actuele receptiegeschiedenis. Aansluiten bij de *status questionis* behoort derhalve niet tot de mogelijkheden. In plaats daarvan is ervoor gekozen om op kernmomenten in het onderzoek aansluiting te zoeken bij een belangrijke stem die in de receptiegeschiedenis zich specifiek op dát betreffende punt heeft gemeld. Telkens zal worden gekeken *in hoeverre het nieuwe tekstinzicht dat via de heruitgave mogelijk is geworden eventueel voert tot een nuancering dan wel bijstelling van de eerder gegeven interpretatie (Onderzoeksvraag 1.2.8)*.

1.2.9 Leeswijzer

Om het levende Woord kent veel onderlinge samenhang. Ondanks de complexe combinatie van omvang enerzijds en diversiteit van thematiek, stijl, en zelfs verondersteld publiek anderzijds, kent het werk, naar zal blijken, een grote mate van consistentie. Daarmee kennen ook de navolgende deelonderzoeken veel onderlinge samenhang. Het valt niet te voorkomen dat met regelmaat terug, maar ook vooruit wordt gewezen naar andere momenten in het onderzoek.

Tevens valt vanwege het gegeven vaste uitgangspunt, namelijk de heruitgave, alsmede vanwege de gekozen, maar ook bij dit uitgangspunt behorende methode, er niet aan te ontkomen dat in het navolgend onderzoek uitgebreid uit *Om het levende Woord* zal worden geciteerd. Hoewel het niet op alle momenten strikt relevant is zal bij alle geboden citaten worden aangegeven uit welke teksteditie zij stammen. Tekstgedeeltes welke in de redactie van 1948 door Miskotte zijn toegevoegd – dat kunnen volledige citaten zijn, maar ook delen van citaten –, worden in een afwijkend, schreefloos, lettertype weergegeven. De pagina-aanduiding [nr] verwijst daarbij naar editie 1948⁴, |nr| verwijst naar hetzij de oorspronkelijke editie 1934 van Opstel I, hetzij editie 1941 van Opstel IV. Naar de oorspronkelijke paginering van Opstel II en III, alsmede van de aan Opstel IV ten grondslag liggende kerkbladartikelen, wordt gezien de mindere vindbaarheid van deze bronnen niet structureel verwezen.

Een enkele opmerking dient tenslotte nog gemaakt over de verschillende bibliografieën welke de lezer aan zal treffen. De bibliografie aan het slot van deze dissertatie omvat puur de in de dissertatie aangehaalde literatuur. De bijlage vervolgens kent een dubbele bibliografie. Allereerst wordt een bibliografie aangeboden van door Miskotte aangehaalde literatuur. Deze bibliografie is nieuw. In alle oorspronkelijke edities, van zowel de delen als van het geheel ontbreekt deze. De waarde van deze bibliografie is dat deze in één opslag het theologisch veld in beeld brengt waarbinnen Miskotte zich beweegt. In de verzorging van de annotatie van de heruitgave is echter met enige regelmaat gebruik gemaakt van literatuur buiten de in de oorspronkelijke uitgave gebruikte. Volledigheidshalve is ook deze bibliografie, zij het afzonderlijk, opgenomen.

⁴ In deze studie geldt de paginering van de 1948-editie als belangrijkste referentiepunt. Ook voor toekomstig onderzoek lijkt dit raadzaam, omdat alleen op deze wijze eenduidig naar *Om het levende Woord* verwezen zal kunnen worden. Dat geldt eens te meer als binnenkort de paginering van de heruitgave binnen het *Verzameld Werk* onontkoombaar af zal wijken van de paginering van de nu bijgevoegde ‘Studieuitgave’. Bovendien zijn op deze wijze oud en nieuw onderzoek eenvoudig aan elkaar te relateren.

2 | De reconstructie

2.1 Een licht gewijzigde tekst

DE TOEGEPASTE REDACTIE in de heruitgave heeft tot gevolg dat de tekst van de nieuwe uitgave op punten anders is dan de tekst van 1948. De volgende wijzigingen zijn aangebracht:¹

- Fouten in citaten zijn stilzwijgend gecorrigeerd.
Voor de heruitgave van *Om het levende Woord* zijn alle citaten daarin nagezocht, gecontroleerd en met grote regelmaat ook gecorrigeerd. Miskotte citeert bepaald niet met een zorgvuldigheid welke tegenwoordig in een wetenschappelijke publicatie wordt verlangd. Mogelijk speelt daarin mee dat Miskotte met regelmaat associërend uit het hoofd citeerde. Dan kan, om een voorbeeld te geven, een in het eerste opstel meermaals gebruikt citaat als ‘lug flacher auslegung’, van Stefan George, vier van de vijfmaal worden weergegeven als ‘lug falscher auslegung’.² Bij een vergelijking tot op punten en komma-niveau bleken in de meerderheid van de door Miskotte gebruikte citaten fouten voor te komen.
- Bronvermeldingen bij citaten zijn gecontroleerd, waar nodig gecorrigeerd, waar deze ontbraken of onvolledig waren zoveel mogelijk aangevuld,³ en in-

¹ Dankbaar is voor de heruitgave gebruik gemaakt van de door dr. Leo Mietus gedeelde ‘afspraken rond de spelling, interpunctie en noten’ welke zijn gehanteerd bij de uitgave van het *Verzameld Werk* van J.H. Gunning jr..

² Waarbij overigens het bewaarde manuscript van 1934 – zie de kopie van de eerste bladzijde in de heruitgave (bij pag. [9]) – laat zien dat de oorzaak van de foutieve weergave één keer bij de zetter gezocht kan worden. Maar precies die bewaarde handschriften tonen ook aan dat de hoofdoorzaak van de verwarring, zowel in 1934 als in 1948, toch echt bij Miskotte zelf gezocht moet worden.

³ Ook bij essentiële citaten kan de bronvermelding ontbreken, zie bijv. par. 4.2.4 (pag. 122v.). Een bijzonder voorbeeld van een ontbrekende bronvermelding betreft het uitgebreide Plato-citaat in het eerste opstel (zie pag. [22]). Een bron voor de door Miskotte weergegeven Nederlandse vertaling is niet te vinden. Bij nadere beschouwing blijkt Miskotte Plato echter te citeren via een eerder [21] door hem aangehaald werk van Edith Landmann-Kalischer (voor details zie annotatie

tegraal ook geactualiseerd, bijvoorbeeld door te verwijzen naar standaarduitgaven welke na 1948 zijn verschenen.

- Met uitzondering van door Miskotte geciteerde tekstpassages is het Nederlands van *Om het levende Woord* integraal aangepast aan het Nederlands van de 21^e eeuw.
 - De spelling is zo veel mogelijk aangepast aan ‘het Groene Boekje’.
 - Evident archaïsche woorden zijn vervangen door hedendaagse equivalenten. Bijvoorbeeld werd ‘bloot toevallig’ ‘puur toevallig’. Onontkoombare, maar ingrijpende, consequentie van deze tekstingreep is dat de titel ‘Praktikale Overwegingen’, welke het derde opstel sierde, gewijzigd werd in ‘Praktische Overwegingen’.
 - Archaïsche taalconstructies zijn omgezet naar tegenwoordig meer gangbare constructies. Onder andere zijn genitiefvormen met ‘der’ en ‘des’ vervangen door constructies met ‘van de’, zijn accusatief- en datief-vervoegingen van bijvoeglijk naamwoorden vervallen, en is regelmatig de door Miskotte gebruikte aanvoegende wijs vervangen door een constructie met ‘laat...’. Ingrijpend gevolg hiervan is dat in de heruitgave het ‘der’ uit de titel van het vierde opstel vervangen is door ‘van de’.
 - De interpunctie is aangepast. Met name kent het Nederlands van de 21^e eeuw een veel spaarzamer en ook ander gebruik van komma’s dan het Nederlands van de eerste helft van de 20^e eeuw. De door Miskotte met grote regelmaat gebruikte puntkomma is in bijna alle gevallen vervangen door een komma of door een punt, en in een enkel geval door een dubbele punt. Na een punt alsmede na een vraagteken volgt nu altijd een hoofdletter – wat in de oorspronkelijke versie vooral in opsommingen of in reeksen van vragen niet altijd het geval was.
 - Evident onnodige ‘Germanismen’ zijn aangepast. Bijvoorbeeld werd ‘grammatische methode’ ‘grammaticale methode’ [123].
 - Waar dat eenvoudig kon is masculien taalgebruik meer genderneutraal gemaakt. ‘Manneke’ werd bijvoorbeeld ‘mensje’ [206]. ‘Tientallen mannen’ werd gewoon ‘tientallen’ [243]. Naar de ‘gelovige’ [221] kon éénvoudig worden terugverwezen door ‘deze’ in plaats van door ‘hij’. Meestal bleken echter dergelijke aanpassingen niet mogelijk⁴ zonder de tekst ingrijpend te

heruitgave), waarbij Miskotte ogenschijnlijk de door Landmann gebruikte Duitse vertaling in het Nederlands heeft overgezet. Bovendien heeft Miskotte van Landmann de inleidende zin alsmede de niet geheel correcte bronvermelding letterlijk overgenomen. Waar echter in de editie van 1934 deze Plato-passage zich tenminste nog in de buurt van de verwijzing naar het boek van Landmann bevond, daar is in 1948 door een uitgebreide invoeging tussen beide passages elke relatie tussen Landmann en het citaat verdwenen.

⁴ Bijvoorbeeld een zin als “Vragen als deze heeft de *dienaar* van het Woord te rekenen tot de gewone, gezonde honger – en wee *hem*, wanneer *hij* er zelf geen

wijzigen en is noodgedwongen het masculien taalgebruik gehandhaafd. Op dit punt blijft Miskottes tekst derhalve met regelmaat schuren.⁵

- De transcriptie van Hebreeuwse en Griekse woorden is soms aangepast aan wat tegenwoordig meer gangbaar is. ‘Thora’ bijvoorbeeld werd ‘Tora’.⁶
- Zonder Miskottes bijzondere stijleigen aan te tasten is hier en daar woordvolgorde licht aangepast om meer in de buurt van het hedendaags Nederlands te blijven. Een al te archaische zinsopbouw werkt immers voor hedendaagse lezers onnodig vervreemdend en staat bijgevolg een vlotte lezing in de weg. Waar echter voor spelling en interpunctie redelijk objectieve regels gelden, speelt in deze subtielere ingrepen onontkoombaar de subjectieve beleving van de redactor een rol. Meestal overigens zullen dergelijke wijzigingen niet of nauwelijks opvallen. Bijvoorbeeld: ‘... even te ruiken, op te snuiven de boze geur’ werd ‘... even de boze geur te ruiken, op te snuiven’. [208] *(Tekst 1948)* Dit in het besef dat zo enige poëtische kracht wordt opgeofferd.
- Van mindere relevantie: In de als bijlage opgenomen ‘Studieuitgave’ van de heruitgave zijn de curieuze streepjes in de tekst integraal gehandhaafd. De drukproeven laten namelijk zien dat deze uitdrukkelijk op wens van Miskotte zijn geplaatst, een enkele keer zelfs zijn ze in 1948 expliciet toegevoegd.⁷ In de versie welke zal verschijnen binnen het *Verzameld Werk* zal de lezer deze streepjes vergeefs zoeken. Omdat nergens duidelijk wordt wat de betekenis van deze streepjes is.
- Nieuw ten opzichte van editie 1948, en deels gewijzigd ten opzichte van de inhoudsopgave in de fotomechanische herdruk van 1973, zijn de paragraaftitels

weet van heeft of wanneer *hij* meent er zoveel van te weten, dat *hij* het genezend kruid en de verzachtende balsem eigenhandig kan bereiden” (curs. JDZ) klinkt in de 21^e eeuw ‘irritant masculien’ geformuleerd. Maar een dergelijk probleem is niet oplosbaar zonder de zinsconstructie ingrijpend te wijzigen (of door voortdurend ‘deze’ te herhalen, wat gewoon lelijk is).

⁵ Bijvoorbeeld: “Mannelijk, ambachtelijk, nuchter maar gespannen, wil de westerse kerk de leraar aan het werk zien” [126]. Of: “Wij worden weer mannen, als we behalve mannen-van-het-vak, zakelijk worden gelijk deze zaak het eist” [181]. In pijnlijk persoonlijk contrast hiermee staat het oordeel ‘niet vrouwelijk genoeg’ dat Miskotte in 1954 velt over zijn dochter Noortje. Miskotte doet dit in een reactie op een brief van Noortjes echtgenoot Piet (P.C.) Kuiper, waarin de schoonzoon zijn schoonvader deelgenoot maakt van zijn ‘worsteling met zijn homo-aanleg’. (K. Hilberdink, *Strijd om de ziel. Het leven van P.C. Kuiper (1919-2002) in de psychiatrie* (Amsterdam: Van Oorschot, 2023), 104). Dat deze opmerking van Miskotte geheel in lijn is met het toentertijd geldende vooroordeel, dat klonk tot in de sterk op fenomenologische leest geschoeide psychoanalytische theorie toe, maakt de pijn niet minder.

⁶ Waar Miskotte wisselde tussen *sarx* en *sarks* is nu consequent *sarks* gebruikt.

⁷ Zie pag. [192].

in de eerste twee opstellen, welke het leesgemak van de tekst aanmerkelijk bevorderen. Deze aanpassing wordt verderop (2.3.4 –2) toegelicht.

2.2 Annotatie

2.2.1 *Toelichting*

Om het levende Woord is een boek met wortels in het begin van de 20^e eeuw. Het heeft duidelijk een plaats in het theologisch discours en de kerkelijke context van die dagen. Bovendien is Miskotte een zeer erudiet schrijver, die ook breeduit refereert aan eerdere eeuwen theologie en filosofie. Menig hedendaags lezer zal niet al deze stemmen, namen en bewegingen helder op het netvlies hebben. Derhalve wordt in de redactionele annotatie met regelmaat een korte – een enkele keer ook meer uitgebreide – toelichting gegeven.

2.2.2 *Interne verwijzingen*

Een minuscule, maar welbewuste aanvulling ten opzichte van alle eerdere edities betreft de in de annotatie aangebrachte interne verwijzingen ('kruisverwijzingen') in de tekst. *Om het levende Woord* is in zekere zin een multidimensionaal boek. Alleen al doordat een viertal in opzet zeer verschillende, uit verschillende tijden afkomstige, opstellen zijn samengebracht. Maar ook doordat Miskotte breeduit schrijft. Rondom de centrale gang van het betoog gebeurt van alles. Dergelijke associatieve uitweidingen zijn regelmatig even interessant als de kern van het betoog, maar ze maken het lezen van Miskottes teksten niet éénvoudig. Soms heb je als lezer het gevoel dat door alle details het geheel je ontglipt. Mogelijk kunnen de in de verwijzingen doorverbonden hoofdlijnen en aangeduide dwarsverbanden de lezer helpen om op een andere manier toch de samenhang van het geheel scherper in beeld te krijgen.

2.2.3 *Bijbelcitataten*

Afzonderlijk aandacht dient hier te worden besteed aan de Bijbelcitataten waarmee *Om het levende Woord* doorregen is. Met regelmaat wordt door Miskotte bij een Bijbelcitaat verwezen naar de bron, hetzij in een voetnoot, hetzij gewoon in de hoofdtekst. Met evenveel regelmaat ontbreekt echter een dergelijke verwijzing. In de redactionele annotatie zijn nu de ontbrekende verwijzingsplaatsen aangevuld. Overigens zal een enkele lezer ongetwijfeld alsnog af en toe stuiten op een half of heel Bijbelcitaat dat niet als zodanig is gemarkeerd. Volledigheid in dezen is nagenoeg onmogelijk. Met name omdat Miskotte soms zeer impliciet citeert. Dit impliciete citeren zij hier geïllustreerd door een tweetal voorbeelden:

1. ‘Zuiverste razernij’

Bijvoorbeeld is niet op voorhand duidelijk dat een uitdrukking als ‘zuiverste razernij’ |49| [282]⁸, hoewel op zich curieus genoeg, verwijst naar de reactie van stadhouder Porcius Festus op een rede van Paulus, in Handelingen 26:24. Wie echter deze passage vergelijkt met de preek van Miskotte welke op 3 september 1944⁹ in een kerkdienst “voor buitenkerkelijken” is gehouden onder de bijna gelijkkluidende titel, ‘reine razernij’,¹⁰ beseft dat in deze subtiële formulering in feite deze hele preek reeds wordt aangekondigd dan wel samengevat. Wat Festus ‘razernij’ noemt is, zo vertelt Miskotte in deze preek, de absurditeit van het bericht van de Opstanding, welk echter de absurditeit van het zijnde ontmaskert én dragen kan, en zo de liefde, de vrede en het recht draagt:

“Door deze reine razernij, ontstoken door het ‘licht boven het licht der zon’, wordt de rede gered, wordt de wetenschap zinvol, niet alleen technisch zinvol, maar zinvol als deelname aan de fundamentele kennis, die God ons gunt, onmiddellijk, in deze dag der dagen. Daarom is het je reinste razernij. (...) Dan is het een reine razernij die de ‘reine Vernunft’ fundeert.”¹¹

2. ‘Eén brood’

Op een andere manier impliciet is de ogenschijnlijke verwijzing naar de ‘vermenigvuldiging van de broden’, waar Miskotte schrijft:

Juist de ontledigde zal spreken met volmacht, juist wie, hoewel hij het ambt draagt, weet dat hij gedragen wordt boven de gebrekkigheid en dubbelzinnigheid van zijn ambtsvervulling, die verkrijgt vrijmoedigheid, de wonderen van de Heer te verwachten, namelijk de vermenigvuldiging van de broden onder zijn handen, terwijl hij één brood breekt en daarvoor gedankt heeft a priori, hoewel hij wel wist, dat dit op zichzelf niet toereikend zou zijn voor de honger van de schare.
|58| [290] *(Tekst 1941)*

Bij nader inzien betreft het hier een contaminatie van Bijbelcitataten: In de combinatie van ‘schare’, ‘honger’ en ‘dankzegging-a-priori’ (εὐχαριστήσας) wordt

⁸ De uitdrukking komt voor het eerst voor in de 1941-editie van *Het waagstuk van de prediking*.

⁹ Het prekenoverzicht van Berkvens vermeldt dat Miskotte driemaal eerder ook al over de Handelingentekst heeft gepreekt: 6 september 1931, 1 november 1934 en 16 juni 1940. (C. Berkvens-Stevelinck, *Inventaris van het archief van Kornelis Heiko Miskotte*, Codices manuscripti, 26 [i.e. 28] (Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden, 1998), 213). De titel ‘reine razernij’ klinkt pas in 1944.

¹⁰ K.H. Miskotte, *Preken*, red. K. Touwen, Verzameld Werk 13 (Kampen: Kok, 2008), 630–652.

¹¹ Miskotte, 646.

verwezen naar het verhaal van met name de tweede spijziging (Mar. 8:1–6 / Mat. 15:32–36). De nadruk op de ‘dankzegging-a-priori’, voorafgaand aan de broodbreking, doet daarbij tevens denken aan de Johannesvariant van het spijzigingsverhaal (Joh. 6:11) en vooral ook de terugblik daarop verderop in datzelfde Evangelie (Joh. 6:23). Bovendien is precies die dankzegging voorafgaand aan het breken van ‘een’ brood het verbindend element tussen deze publieke spijzigingsverhalen en het ‘laatste avondmaal’ zoals weergegeven door Lucas en Paulus (Luc. 22:19 / 1 Kor. 11:35). Het specifiek ‘éne brood’ tenslotte, waar Miskotte zo nadrukkelijk van spreekt, is mogelijk afkomstig uit 1 Kor. 10:17, alwaar Paulus spreekt van ‘één lichaam’ en ‘één brood’,¹² maar lijkt door de wijze waarop Miskotte het ter sprake brengt – namelijk met het oog op de apostolische ‘volmacht’ en ‘vrijmoedigheid’ – eveneens te kunnen verwijzen naar Marcus 8:14, waar precies dit éne brood in handen is van de in het schip afgezonderde discipelen.

Miskottes oorspronkelijke tekst bevat geen enkele verwijzing. De lezer wordt haast onontkoombaar getriggerd door de verrassende nadruk op ‘één brood’, maar mag vervolgens zelf op onderzoek uit. En vervolgens blijkt in deze contaminatie een wereld aan exegese door te klinken, waarin het ene Bijbelverhaal met het andere in gesprek wordt gebracht.¹³

3. De functie van de Bijbelcitataten

Opvallende overeenkomst tussen de hiervoor genoemde voorbeelden is dat beide een tot het uiterst gecomprimeerde exegese bieden, welke er om vraagt uitgevouwen (‘unzipped’) te worden. Dit is typerend voor de manier waarop Miskotte in *Om het levende Woord* regelmatig gebruik maakt van Bijbelcitataten. Bijbelcitataten zijn niet bedoeld als ‘bewijsplaats’. Maar tegelijk zijn ze vaak veel meer dan alleen een ‘illustratie’. Bovenstaande voorbeelden tonen een heen-en-weer tussen tekst en Bijbelcitaat. Geplaatst binnen de context van Miskottes betoog gaan de gekozen Bijbelpassages anders klinken. Omgekeerd doet het Bijbelcitaat van alles met de tekstpassage waarin het opgenomen is. En deze heen-en-weer beweging sluit naadloos aan bij wat Miskotte bedoelt met ‘het levende Woord’, wat de belangrijkste motivatie is om uitgebreider dan in de oorspronkelijke uitgave de Bijbelcitataten te markeren.¹⁴

¹² Zo gelezen verwijst Miskotte hier impliciet naar het klassieke avondmaalsformulier, waarin deze formulering van Paulus is overgenomen.

¹³ Daarnaast is het opmerkenswaard dat Miskotte hier – maar naar verderop zal blijken bepaald niet alleen hier – vruchtbaar gebruik maakt van avondmaalsterminologie in zijn hermeneutische betoog. Zie verder pag. 74.

¹⁴ Een sprekend voorbeeld van deze vorm van subtiele exegese komt ter sprake op pag. 173.

2.3 Een ‘tekstkritische uitgave’

“De hier verenigde opstellen zijn (...) aan een ingrijpende bewerking onderworpen, aanmerkelijk uitgebreid...”, zo schrijft Miskotte in 1948 in het voorwoord van *Om het levende Woord*. Daarmee is geen woord te veel gezegd. Meer dan de helft van de 1948-editie bestaat uit nieuw toegevoegde tekst. In de heruitgave van *Om het levende Woord* wordt de tekstontwikkeling van de verschillende opstellen gedetailleerd in beeld gebracht.¹⁵ Een ontwikkelingsproces dat bovendien niet alleen de redactie van 1948 betreft.

2.3.1 *De eigen ontstaansgeschiedenis van de vier opstellen*

De vier opstellen welke in *Om het levende Woord* samen worden gebracht kennen alle een eigen ontstaansgeschiedenis:

1. De oorspronkelijke versie van het eerste opstel, *De opdracht van de exegeese*, dateert uit 1934, toen het als zelfstandig opstel verscheen onder de titel *Opmerkingen over theologische exegeese*. Dit opstel maakte deel uit van de bundel *Openbaring der verborgenheid*,¹⁶ in welke een keur van auteurs reflecteerde over de betekenis van de ‘dialectische theologie’ voor de theologie met name in Nederland.

In 1936 verschijnt in de feestbundel t.g.v. Karl Barhts vijftigste verjaardag een Duitse vertaling van het opstel onder de licht gewijzigde titel *Das Problem der theologischen Exegese*.¹⁷ In deze vertaling ontbreken de eerste vier paragrafen.¹⁸ Bijgevolg klinkt de openingszin licht anders¹⁹ en kennen de paragrafen

¹⁵ Voor de goede orde zij bij het gehanteerde begrip ‘tekstkritiek’ nuancerend opgemerkt dat de heruitgave alleen een tekstkritisch verantwoordbare uitgave bedoelt te zijn vanuit het aspect van de redactiegeschiedenis. Waar in de heruitgave, uiterst bescheiden maar wel ongeannoteerd, aanpassingen zijn aangebracht met het oog op het hedendaags gebruik (zie 2.1) is het ‘tekstkritische’ motief niet verder voortgezet.

¹⁶ K.H. Miskotte, ‘Opmerkingen over theologische exegeese’, in *De Openbaring der verborgenheid*. Red. M.C. Slotemaker de Bruine e.a. (Baarn: Bosch & Keuning, 1934), 65–99.

¹⁷ In: E. Wolf, red., *Theologische Aufsätze: Karl Barth, zum 50. Geburtstag*. (München: Kaiser, 1936), 51–77 De oorspronkelijke titel en de daarvan afgeleide Duitse titel zijn gericht op het kernthema van het opstel: Theologische exegeese. De definitieve titel uit 1948 beschrijft daarentegen wat in het opstel gebeurt: de exegeese krijgt een opdracht – namelijk vanuit Barhts leer van de drie gestalten van het Woord Gods, meer precies: vanuit het Woord – zo mag blijken in het opstel.

¹⁸ De relevantie van deze gewijzigde indeling wordt besproken in par. 4.1.2, pag. 95v..

¹⁹ “Das Problem der theologischen Exegese tritt, ‘geistesgeschichtlich’ gesprochen, gleichzeitig mit den neueren Theorien des Verstehens wiederum in den Vordergrund”.

een andere telling. Voor het overige volgt deze vertaling nauwgezet²⁰ de versie uit 1934. Vertaler was Benjamin ('Benni') Locher.²¹

2. Het tweede opstel, *In de werkplaats*, heeft zijn wortels in een referaat dat Miskotte gehouden heeft op de Praktisch Theologische Conferentie van 9 tot 12 September 1940 te Bilthoven. Onder de titel *Tekst en uitleg* is het referaat in juli 1941 gepubliceerd in het tijdschrift *Onder eigen vaandel*.²²

3. Het opstel *Praktikale Overwegingen* (in de heruitgave: *Praktische Overwegingen*) betreft een nadere uitwerking van een gedeelte²³ uit de conferentiebijdrage welke ten grondslag lag aan het tweede opstel. Het opstel verscheen in april 1942 eveneens in *Onder eigen vaandel*, onder de titel welke in 1948 het tweede opstel zal sieren, *In de werkplaats*.²⁴

²⁰ Uitzondering welke de regel bevestigt is het ontbreken van de voetnoot waarin Miskotte in 1934 verwijst naar 'een preek' van dr. Berkelbach van der Sprenkel [92]. Zo logisch als het in de Nederlandse versie van 1934 is om zijn collega en medeauteur van de bundel in het artikel een plaats te geven, zo logisch is in de publicatie van 1936 het niet-opnemen van deze verwijzing.

²¹ Zie Wolf, *Theologische Aufsätze*, VIII; Zie tevens de dagboek aantekening van zondag 19 juni 1938, K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1938-1940*, red. H. Breebaart-Miskotte en andere, Verzameld Werk 5C (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2018), 202.

²² K.H. Miskotte, 'Tekst en uitleg', *Onder eigen vaandel. Driemaandelijksch theologisch tijdschrift* 16e Jrg. No. 3 (juli 1941): 175–204.

Drijvende kracht achter het tijdschrift *Onder eigen vaandel* was T.L. Haitjema (1888-1972), wat een confessioneel hervormde achtergrond verraaft, al was de auteurskring breder. Na de Tweede Wereldoorlog ging het tijdschrift verder als *Kerk en Theologie* (waarin Miskotte ook heeft gepubliceerd). 'Ter inleiding' profileert het tijdschrift in het eerste nummer zich als volgt: "Onder eigen vaandel zal er ook gelegenheid zijn tot concentratie, tot rustige bezinning, tot verdieping van inzicht voor allen, die gevoelen, dat zij het wagen moeten met de theologie des Woords. Wij hebben die wetenschappelijke, rustige bezinning op de beginselen zoo broodnodig. Wij moeten weten, waar wij staan, en wat wij willen. En de vijanden op het terrein des geestes moeten onderkend worden. En als ze zich onder de eigen gelederen bevinden, moeten ze ontmaskerd worden. Als . . . ? Zit 'de vijand' niet in ons eigen hart doorlopend op de loer? 'Onder eigen Vaandel' bedoelt ook tot die oogenblikken van rustige concentratie aan te moedigen, waarin de theoloog, die dweept met de theologie des Woords, door die theologie des Woords aan zichzelf ontdekt wordt: om zóódoende weer zwak te worden; en in die zwakheid krachtig tot den strijd." (Th.L. Haitjema en A.B. te Winkel, 'Ter inleiding', *Onder eigen vaandel. Driemaandelijksch theologisch tijdschrift* 1e Jrg. No. 1 (1926): 5–10).

²³ Rudimentaire sporen in de uitgave van 1942 wekken de indruk dat waarschijnlijk de oorspronkelijke voorlaatste paragraaf van het referaat van 1940, welke een aantal 'practische raadslagen' bevatte, is verzelfstandigd en "aanmerkelijk uitgebreid". Zie voetnoot 15, pag. 45), alsmede de annotatie in de heruitgave ter plaatse.

²⁴ K.H. Miskotte, 'In de werkplaats', *Onder eigen vaandel. Driemaandelijksch theologisch tijdschrift* 17e Jrg. No. 2 (april 1942): 82–96.

4. Het meest complex, tenslotte, is de ontstaansgeschiedenis van het vierde opstel, *Het waagstuk van de prediking*:

– Onder dezelfde titel verschijnt in december 1928 in vier delen in het *Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente te Meppel* de oerversie van dit opstel.²⁵

– Na Miskottes standplaatswisseling van Meppel naar Haarlem vindt, met het oog op een herpublicatie van de artikelen in het *Haarlemsch Predikbeurtenblad* van december 1931, een bescheiden eerste bewerking plaats.²⁶ De belangrijkste uitbreiding in deze eerste bewerking ([279v.]) is overigens een letterlijke kopie van een passage uit een artikelenreeks welke Miskotte onder de titel ‘De erediens’ in 1924 publiceerde in het gemeenteblaadje van zijn eerste standplaats, Kortgene,²⁷ waarmee de redactiegeschiedenis van het opstel in zekere zin nog verder teruggaat.

– Vervolgens verschijnt in 1941 het opstel als zelfstandige uitgave,²⁸ wat een tweede omwerking impliceert, veel omvangrijker dan de eerste.

– En met het oog op de opname in *Om het levende Woord* wordt het opstel in 1948 nogmaals, voor de derde keer, rigoureus omgewerkt, o.a. door toevoeging van maar liefst acht nieuwe paragrafen.²⁹

De bijzondere ontstaansgeschiedenis van de vier opstellen vormt een eigen dimensie binnen de totaaltekst van *Om het levende Woord*. Een dimensie die om tal van redenen van belang kan zijn. Zo doen de verschillende jaartallen welke op deze wijze samenkomen – 1928, 1931 (+1924), 1934, 1940, 1941, 1942, 1948 – beseffen dat de ontstaansgeschiedenis van *Om het levende Woord* nagenoeg samenvalt met de opkomst en ondergang van het Nationaal Socialisme. Alleen al deze context maakt een zorgvuldige reconstructie van het redactieproces de moeite waard. Derhalve is ten behoeve van de heruitgave de tekstontwikkeling tot op woordniveau onderzocht en in beeld gebracht.

2.3.2 Drukproeven voor editie 1948

In het Miskotte-archief van de Leidse Universiteit bevinden zich tal van documenten welke op verschillende wijze enig inzicht geven in de ontstaansgeschie-

²⁵ K.H. Miskotte, ‘Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente te Meppel’, *Het Waagstuk der Prediking (I t/m IV)*, december 1928, nr. 49–52.

²⁶ K.H. Miskotte, ‘Haarlemsch Predikbeurtenblad’, *Het Waagstuk der Prediking I t/m IV*, december 1931, nr. 49–52.

²⁷ K.H. Miskotte, *..Als een die dient. Volledige uitgave van het ‘Gemeenteblaadje Cortgene’ 27 oktober 1923–4 april 1925*, red. A. Otter (Baarn: Ten Have, 1976), 200–201 (20 augustus 1924). Deze heruitgave verscheen in het jaar van Miskottes overlijden, maar nog wel met zijn medeweten.

²⁸ K.H. Miskotte, *Het waagstuk der prediking*. (Den Haag: D.A. Daamen, 1941).

²⁹ De paragrafen: ‘De Missie’, ‘Exegese’, ‘Om de Waarheid te zeggen’, ‘Antwoord-geven’, ‘Een gelijkenis’, ‘De Reine Leer’, ‘De Ware Eenvoud’, en ‘Het Stille Feest’.

denis van *Om het levende Woord*.³⁰ Een aantal manuscripten van verschillende opstellen, of gedeeltes daarvan, is bewaard gebleven, alsmede fragmenten van de kerkbladartikelen uit Meppel en Haarlem, soms voorzien van aantekeningen in de marge. Men treft in het archief notities aan waarin Miskotte te verwerken literatuur heeft genoteerd. En met name zijn de door Miskotte bewerkte eerste drukproeven van editie 1948 integraal bewaard gebleven. Deze tussen circa november 1947 en februari 1948 uitgewerkte proeven tonen vooral hoe Miskotte tot op het laatste moment aan zijn teksten bleef schaven. In feite gebruikte Miskotte de zettters van zijn tijd als soort voorloper van de hedendaagse tekstverwerker. Dit ongetwijfeld tot hun ergernis, maar voor dit onderzoek bepaald boeiend, want in zekere zin bieden de drukproeven zo de kans om even bij Miskotte over de schouder mee te kijken in de praktijk van zijn redactiewerk. Niet alleen in de door hem aangebrachte correcties en talloze handgeschreven, soms zeer uitgebreide, aanvullingen,³¹ maar ook omdat de uiteindelijk in 1948 gedrukte versie op punten nóg weer afwijkt van de drukproeven en Miskottes

³⁰ Berkvens-Stevelinck, *Inventaris van het archief van Kornelis Heiko Miskotte*. Gebruik is gemaakt van de volgende inventarisnummers:

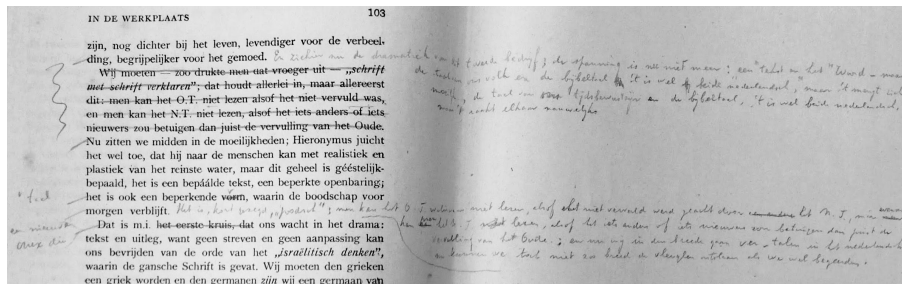
- 77 *Haarlemsch Predikbeurtenblad*
- 100 Materiaal met het oog op de heruitgave van 1973: Woord vooraf en Inhoudsopgave.
- 104 Manuscript *Het waagstuk van de prediking*, 2^e hoofdstuk – Berkvens relateert het aan Haarlem 1931, maar het is het manuscript Meppel 1927.
- 105 Manuscript referaat *Tekst en uitleg* met het oog op publicatie in *Eigen vaandel*.
- 462 *Predikbeurtenblad Herv. Gem. Meppel, Het waagstuk van de prediking* afl. III & IV.
- 614 Schriftje met manuscript van *Opmerkingen over Theologische exe-gese* uit 1934. Voor een foto van het schriftje zie: Berkvens-Stevelinck, 165. Ten onrechte overigens vermeldt Berkvens dat dit manuscript ‘vermoedelijk ongepubliceerd’ is gebleven.
- 620 Berkvens omschrijft dit item als ‘Exemplaar van de eerste druk bewerkt tot kopij voor een nieuwe editie.’, maar het betreft bewerkte drukproeven voor de (eerste) editie van 1948 (zie tevens noot 31).

³¹ Bijzonder in dit verband zijn de drukproeven van het vierde opstel, welke Miskotte in februari 1948 uitgewerkt lijkt te hebben. Hierbij bevinden zich manuscripten (compleet eigenhandig) voor de nieuw toe te voegen paragrafen ‘Exegese’, ‘Om de Waarheid te zeggen’, ‘Antwoord-geven’, ‘Een gelijkenis’, ‘De Reine Leer’, en ‘Het Stille Feest’. Opvallenderwijs maken de in 1948 eveneens nieuwe paragrafen ‘De Missie’ en ‘De Ware Eenvoud’ wel reeds deel uit van het te corrigeren zetwerk. Wellicht als gevolg hiervan identificeert Berkvens de drukproeven als ‘exemplaar van de eerste druk’. De waar te nemen fasering, welke bij nadere beschouwing in alle vier de opstellen valt aan te wijzen, wekt daarentegen wel de indruk dat

commentaar daarbij.³² Vanwege het evident mindere belang is deze detail-fase van het ontwikkelingsproces niet integraal in de ‘tekstkritiek’ opgenomen, maar waar relevant wordt er in de annotatie van de heruitgave naar verwezen.³³

Meest saillante voorbeeld van een pas ná de correctie van de drukproeven aangebrachte wijziging is de toegevoegde verwijzing naar Rosenzweigs *Das neue Denken*, in het tweede opstel, welke in Hoofdstuk 4 van deze studie de sleutel zal blijken in de analyse van Rosenzweig als bron voor Miskotte.

Een voorbeeld van zeer intensieve reactie, door de verschillende fases van het redactieproces van 1948 heen, valt aan te treffen op pag. [140]. In de drukproeven is een gedeelte van de tekstitbreiding van 1948 al aanwezig. Handgeschreven voegt Miskotte vervolgens nogmaals het nodige toe. Een aanvankelijk midden in de uitbreiding gehandhaafde, uit 1941 stammende, passage wordt deels (‘schrift met schrift vergelijken’) alsnog geschrapt,³⁴ anderdeels (‘men kan het Oude Testament weliswaar niet lezen...’), ten opzichte van de drukproef, iets verplaatst. En tenslotte is zelfs na de drukproefcorrectie een korte zin (‘Hoe- ver kan men gaan in de synthese?’) toegevoegd. In de praktijk zag Miskottes puzzelwerk er zo uit:



Miskotte is het er in de betreffende passage om te doen, te formuleren hoe de geestelijke eenheid van Oude en Nieuwe Testament doorklinkt in de in de Schrift gebruikte taal, en dus door zal moeten klinken in de ver-taling voor vandaag. Dan luistert het ongekend nauw, zo laten de drukproeven zien.

Miskotte aanvankelijk een iets minder omvangrijke versie van *Om het levende Woord* in gedachten had.

³² In feite kunnen in 1948 drie redactiemomenten onderscheiden worden: 1. De drukproef, welke al een eerste wezenlijke uitbreiding bevat ten opzichte van de versie van 1941. 2. De door Miskotte in de drukproef aangebrachte correcties. 3. De definitieve druk van 1948.

³³ Bijvoorbeeld pag. [126v.], en [227 als voorbeeld van een handgeschreven aanvulling welke uiteindelijk toch niet is opgenomen].

³⁴ Dit weggelaten zinsdeel wordt verder besproken in 3.3.1 - 2, pag. 45v..

2.3.3 *Om de Waarheid te zeggen – 1971*

Voor een klein gedeelte van de tekst van *Om het levende Woord* is overigens de redactie van 1948 nog niet de laatste redactie. In 1971 verschijnt van Miskottes hand de bundel *Om de Waarheid te zeggen*.³⁵ In het gelijknamige openingsopstel van deze bundel wordt een tweetal fragmenten [259-261] uit de paragraaf ‘Om de Waarheid te zeggen’³⁶ uit *Om het levende Woord* hergebruikt. En opnieuw worden door Miskotte wijzigingen aangebracht in de tekst. Voor de volledigheid zijn ook deze wijzigingen in de annotatie weergegeven. Het betreffen marginale wijzigingen, welke vooral vertellen hoezeer Miskotte blijft streven naar een uiterste zorgvuldigheid van formuleren. Zo wordt in 1971 de formulering ‘Het Woord Gods’ (dat tot ons komt ‘in de Decaloog en in de Bergrede, in Deuterokesaja...’) [261] gewijzigd in ‘Het getuigenis van Gods Woord’.³⁷

2.3.4 *Editie 1973*

Een laatste tekstuele ontwikkeling vindt plaats in 1973. Dan verschijnt bij Kok – Kampen een herdruk van *Om het levende Woord*. De tekst van deze herdruk is een fotomechanische reproductie van de editie van 1948, inclusief alle onvolkomenheden in het drukwerk. Voor de ‘tekstkritiek’ is deze uitgave derhalve niet van wezenlijk belang.

In de omlijsting wijkt de herdruk echter op een aantal punten af:

- Met het oog op de herdruk is allereerst een extra voorwoord toegevoegd.
- Dit tweede voorwoord is geplaatst onder het eerste voorwoord, dat daartoe als enig tekstgedeelte opnieuw is gezet. Een tweetal kleine wijzigingen kon daarbij door Miskotte worden aangebracht: Allereerst is de tekst van dit voorwoord omgezet naar moderner Nederlands.³⁸ En waar het voorwoord van 1948 ongedateerd was, daar is het in 1973 voorzien van een – overigens incorrecte³⁹ – datering: ‘Najaar 1948’.
- Aan het eind van het boek ontbreekt in 1973 de ‘lijst van minder bekende woorden’, waarmee het boek in 1948 werd afgesloten.

³⁵ K.H. Miskotte, *Om de Waarheid te zeggen: opstellen over het kerkelijk belijden* (Kampen: Kok, 1971).

³⁶ De hiervoor genoemde drukproeven laten zien dat Miskotte in de paragraaftitel uitdrukkelijk een hoofdletter bij ‘Waarheid’ in gedachten had.

³⁷ Wijziging mogelijk onder invloed van de herziening of lichte verschuiving die Barth heeft aangebracht in zijn leer van de drie gestalten in: K. Barth, *Einführung in die evangelische Theologie* (Zürich: EVZ, 1962), H. I.3, m.n. 44.

³⁸ Wat enige legitimatie impliceert voor de taalkundige omzetting in het geheel van de heruitgave.

³⁹ Getuige bijvoorbeeld een minirecensie in ‘de Bazuin’ van 18-6-1948, in de rubriek ‘de leestafel’: “Van uitgever Daamen kwam het nieuwe boek van Prof. Dr. K.H. Miskotte, *Om het levende woord*. Daar mag men werkelijk wel een rustig plekje op het wereldrond voor hebben, om dit te verwerken”.

- Op de plaats van de woordenlijst is in 1973 door de uitgever een ‘register van persoonsnamen’ toegevoegd.
- Tenslotte is de inhoudsopgave, welke zich in 1948 beperkte tot de titels van de vier opstellen, uitgewerkt tot op paragraaf-niveau.⁴⁰

Over een aantal elementen van de 1973-editie dient nog wat meer te worden gezegd, omdat deze, hoewel in 1973 de omlijsting betreffend, gevolgen hebben gehad voor de heruitgave:

1. Het ‘Woord vooraf’ uit 1973 en de verwerking daarvan in de heruitgave

Uiteraard is het ‘Woord vooraf’ uit 1973 mede opgenomen in de heruitgave. Wie echter het uitgetypte manuscript van het nieuwe voorwoord van 1973 vergelijkt met de uiteindelijk gedrukte versie merkt dat ergens een redactor of uitgever heeft ingegrepen. Met recht, want de diepe frustratie over de receptie van *Om het levende Woord* welke in de niet-opgenomen alinea doorklinkt zou het boek onnodig hebben ontsierd.

Op ‘... wereldvreemde probeersels’ volgt in het manuscript:

Dit schijnt ten dele bij de éérste uitgave in 1948 bevestigd te zijn. Het gebodene, zo vrolijk het mocht klinken, werd nauwelijks gewaardeerd. Recensies kreeg de auteur niet te zien. Het scheen, dat er een samenzwering n.b. van predikanten en theologanten bestond om de aandacht te ondermijnen, terwijl de schrijver z’n uiterste krachten had ingespannen, om althans de notie: “het levende Woord” te benaderen.

Het boek, waarnaar men had uitgekeken, daarop was men in korte tijd uitgekeken! Dat was toe te schrijven aan een tekort aan theologische cultuur en het ontbreken van de naaste vooronderstellingen van de arbeid, de praktijk der exegese bij de ????⁴¹ van de jongeren.

In de versie van de heruitgave welke als bijlage deel uitmaakt van deze dissertatie is dit gedeelte van Miskottes tekst in de annotatie opgenomen.⁴²

⁴⁰ Van zowel het toegevoegde tweede voorwoord alsmede de uitgewerkte inhoudsopgave bevindt zich een manuscript in het Leidse archief.

⁴¹ Dit vraagteken in de uitgetypte tekst doet vermoeden dat aan het overgeleverde manuscript een oorspronkelijk door Miskotte zelf hand-geschreven, en daarmee slecht leesbare, versie ten grondslag heeft gelegen.

⁴² Om dezelfde reden als welke in 1973 zal hebben gegolden zal de betreffende passage in de heruitgave binnen het *Verzameld Werk* echter niet worden opgenomen.

2. De ‘Inhoudsopgave’ van 1973 en de verwerking ervan in de heruitgave

Helaas is níet voldoende ingegrepen in de publicatie van de inhoudsopgave van 1973. Ook deze is ogenschijnlijk, gezien typewerk dat gelijksoortig is aan dat van het hiervoor vermelde voorwoord, oorspronkelijk door Miskotte zelf opgesteld. In deze inhoudsopgave wordt een poging gedaan om een ommissie goed te maken welke leidde tot een onnodige disbalans in de editie van 1948. In 1948 waren de paragrafen van de eerste twee opstellen namelijk niet van een titel voorzien, terwijl de paragrafen van het derde (vanaf de eerste publicatie in 1942) en vierde (vanaf de publicatie in 1941) opstel wel titels droegen.

In de in 1973 toegevoegde inhoudsopgave worden, *post scriptum*, álle paragrafen van een titel voorzien. Helaas echter sluit de geboden inhoudsopgave onvolledig aan op de feitelijke indeling van *Om het levende Woord*. Paginanummers kloppen veelal niet, het aantal aangeboden titels komt niet overeen met het feitelijke aantal paragrafen in de tekst, en soms past een gesuggereerde titel maar moeilijk bij de tekst. Nota bene ontbreken bij het derde en vierde opstel in 1973 enkele van de originele paragraaftitels, en komen enkele andere niet of niet geheel overeen met de titels zoals deze werden én worden gebruikt in de tekst zelf.⁴³ Waar de inhoudsopgave van 1973 intentioneel een weg wijst blijkt deze in de praktijk derhalve maar beperkt bruikbaar.

Voor de heruitgave heeft de Inhoudsopgave van 1973 eens te meer ingrijpende gevolgen gehad. Om recht te doen aan de intentie van 1973 zijn in de heruitgave namelijk ook in de eerste twee opstellen de paragrafen voorzien van titels. Het beoogt de leesbaarheid van het boek ten goede te komen. In de helft van de twaalf gevallen in het eerste opstel en in twee gevallen in het tweede moest echter vanwege voornoemde redenen van incompatibiliteit een nieuwe titel worden geformuleerd. Vanzelfsprekend is daarbij zo veel mogelijk de stijl van Miskotte gehanteerd en is gepoogd zo bondig mogelijk de vaak omvangrijke inhoud van de betreffende paragraaf af te dekken. Vaak kon daarbij gebruik worden gemaakt van een formulering uit de tekst van de betreffende paragraaf. Om aan te geven dat de paragraaftitels in de eerste twee opstellen niet volledig authentiek zijn, zijn deze in de heruitgave tussen vierkante haken geplaatst. Bovendien is een dergelijke titel cursief weergegeven wanneer van Miskottes sug-

⁴³ Curieus genoeg kent de inhoudsopgave zoals deze uiteindelijk is opgenomen in editie 1973 wel een paar kleine afwijkingen ten opzichte van het manuscript (“Overzicht van de inhoud”). Aan de paragraaftitel ‘De eigenmachtigheid’ (Opstel 4, paragraaf 4), welke overeenstemt met de titel in de hoofdtekst, is opvallenderwijs ‘van de dienaar’ toegevoegd. De in het manuscript ontbrekende paragraaftitel ‘Ergernis-géven’ is, conform de hoofdtekst, in de gedrukte versie wel opgenomen. Eens te meer blijft het bijzonder dat andere, fundamentele, onvolkomenheden niet door de uitgever zijn gecorrigeerd.

gesties geen gebruik kon worden gemaakt en de titel t.b.v. de heruitgave nieuw geformuleerd moest worden.⁴⁴

Tevens is de suggestie uit de inhoudsopgave van 1973 overgenomen om de laatste paragraaf van het tweede opstel, over de ‘Melancholia’ van Dürer, in tweeën te splitsen. Miskotte suggereert in 1973 hiervoor als titel ‘De opgewektheid van het mysteriespel’. Waar Miskotte deze titel geplaatst had willen zien is echter enigszins onduidelijk. Het aangegeven paginanummer is misleidend en de lay-out van de eerdere edities toont nergens een duidelijke cesuur. De tekst echter toont op de plaats van de in de heruitgave ingevoegde paragraaftitel wel een duidelijke overgang. De invoeging van deze ‘opgewekte’ paragraaftitel geeft meer overzicht in de ontwikkeling van de tekst en vergroot zo de leesbaarheid van het opstel als geheel. Bovendien ontstaat op deze wijze een lichte parallelie met het slot van zowel het eerste als het vierde opstel.

Op soortgelijke wijze ingrijpend is het volgen van de suggestie om de paragraaf ‘Gedeelde moeiten’ in het vierde opstel in twee delen op te splitsen, waarbij het tweede deel vanuit de inhoudsopgave van 1973 de titel ‘Het eeuwige volk’ heeft meegekregen. De betreffende cesuur⁴⁵ volgde in dit geval met meer duidelijkheid uit de oorspronkelijke tekst en opmaak.

Gevolg van dit alles is wel dat de heruitgave een nieuwe, eigen, inhoudsopgave kent. De inhoudsopgave van 1973, inclusief alle overgeleverde varianten, is echter als Bijlage I opgenomen.

⁴⁴ Ter illustratie: De eerste vier paragraaftitels in het eerste opstel zijn cursief weergegeven én staan tussen vierkante haken, omdat deze volkomen nieuw zijn. De titel van paragraaf 5 stamt volledig uit de inhoudsopgave van 1973 en is derhalve niet cursief, wél tussen haken, weergegeven. Inhoudsopgave 1973 stelde voor de zesde paragraaf als titel voor: ‘De fenomenologische exegese en de “Biblica”’. Dit is in de heruitgave geworden: ‘[De fenomenologische exegese en *de eigen aard van de Schrift*]’, waarbij het gedeelte dat nieuw is t.o.v. 1973 wederom cursief is weergegeven.

⁴⁵ Op pag. [306].

3 | Observaties

“DE HIER VERENIGDE OPSTELLEN zijn (...) aan een ingrijpende bewerking onderworpen, aanmerkelijk uitgebreid en meer dan vroeger aangelegd op een synthese van de verschillende gangbare gezichtspunten.” Zo vat Miskotte in het voorwoord van 1948 zijn redactionele werkzaamheid samen. In de navolgende ‘observerende’ rondgang zal bekeken worden op welke wijze Miskotte deze redactiewerkzaamheid praktisch heeft doorgevoerd. De observaties beginnen verkennend aan de oppervlakte van de uitgave van 1948 bij een aantal direct in het oog springende veranderingen. Maar stapsgewijs zullen de observaties vervolgens steeds meer van buiten naar binnen trekken, zogezegd naar het ‘gebinte’ van de tekst toe. Zo vormen deze observaties als vanzelf een opstap voor een nadere analyse van een aantal van deze waarnemingen in hoofdstuk 5.

3.1 “Aanmerkelijk uitgebreid” – Kwantitatieve verkenning

Een vergelijking van de puur getalsmatige omvang van het eindresultaat van 1948 met de omvang van de oorspronkelijke delen geeft een eerste indruk van het redactiewerk dat aan de editie van 1948 ten grondslag ligt:

1. Het oorspronkelijke eerste opstel, *Opmerkingen over theologische exegese*, omvatte in 1934 een ruime 13.300 woorden. De eindversie van 1948 omvat dankzij de invoeging van ca. 18.500 woorden in ca. 200 tekstfragmenten, ruim 31.800 woorden. Zo’n 60% van de tekst van 1948 is dus nieuw. De helft van de ingevoegde tekst heeft een plaats gekregen in de 22 (ca. 10%) grootste ingevoegde tekstfragmenten. Het grootste ingevoegde fragment telt daarbij ruim 750 woorden (in ‘De Schrift “is” Gods Woord’ [76v.]). Zo’n 75 invoegingen bestaan uit minder dan 10 woorden.

2. Het referaat/artikel uit 1940/1941¹ dat ten grondslag lag aan het tweede opstel telde ruim 11.600 woorden. In een kleine 170 invoegingen worden daar

¹ Ogenscheinlijk bevatte de publicatie van 1941 een nagenoeg onbewerkte tekst van het referaat van 1940 – zie annotatie [127] en [134].

in 1948 ruim 6.900 woorden aan toegevoegd. Een kleine 40% van de ca. 18.500 woorden van 1948 is zodoende nieuw. De 14 grootste invoegingen herbergen nu de helft van de nieuwe tekst. Het grootste nieuwe fragment telt ca. 340 woorden (in ‘Het idioom van Israël’ – ‘De tekst is niet voluit gegeven’ [138v.]). Ditmaal zijn er een kleine honderd kleinere invoegingen met minder dan 10 woorden.

3. De oorspronkelijke versie van het derde opstel, van 1941/42 telde goed 7.600 woorden. De versie van 1948 telt ca. 7.200 woorden meer, vanwege ca. 90 invoegingen. Ofwel, de eindversie van het derde opstel bestaat voor een kleine helft uit nieuw materiaal. De grootste invoeging in dit opstel betreft een inleidende samenvatting van de twee voorgaande opstellen, welke ruim 850 woorden telt. De eveneens ter inleiding toegevoegde serie ‘Spreuken’, waarmee het opstel in 1948 in feite opent, telt vervolgens ruim 380 woorden. Het grootste binnen de tekst zélf ingevoegde tekstfragment telt ca. 375 woorden (in ‘Tekstkeuze’ [183v.]).

4. Zoals reeds aangegeven kent het vierde opstel een meer complexe redactiegeschiedenis:

- De eerste versie van het vierde opstel, de Meppelse versie van 1928, telde (maximaal)² ca. 3.800 woorden.
- De Haarlemse versie, drie jaar later, telde (minimaal) ruim 800 woorden meer, welke plaats kregen in de vorm van (minimaal) 33 invoegingen. Een op deze wijze ingevoegde alinea van 238 woorden blijkt bovendien afkomstig uit 1924.³
- In de zelfstandige uitgave van 1941 worden op 310 plaatsen in totaal ruim 13.300 woorden toegevoegd. Een kleine 70% van de tekst is in 1941 daarmee nieuw. De drie nieuwe hoofdstukken van 1941 tellen tezamen ca. 3.600 woorden, een ruime kwart van de nieuwe tekst. Het grootste in 1941 binnen de oorspronkelijke tekstgedeeltes nieuw ingevoegde tekstfragment telt 530 woorden (in ‘Nieuwe waan’ [285]).
- In 1948 worden, bij de samenvoeging met de andere drie opstellen, nog eens een kleine 33.500 woorden toegevoegd. De acht nieuwe paragrafen omvatten de helft van de toegevoegde tekst. Het grootste binnen de oorspronkelijke tekstgedeeltes toegevoegde fragment telt 875 woorden (in ‘Gedeelde moeiten’ [303v.]). De 20 grootste toegevoegde losse fragmenten bevatten 50% van alle in 1948 buiten de nieuwe paragrafen toegevoegde tekst.

Alles terugrekenend valt te concluderen, dat een kleine 8% van de tekst van 1948 stamt uit 1928, een kleine 2% uit 1931, 26% uit 1941 en 65% uit 1948.

² Helaas kon het eerste kwart van deze oerversie niet worden achterhaald, waardoor het totaal aantal woorden van deze oorspronkelijke versie niet exact valt vast te stellen. Gezien vanuit Miskottes algemene redactionele werkwijze is het uiterst onwaarschijnlijk dat Miskotte significante tekstgedeeltes uit het eerste kwart van de Meppelse versie niet zou hebben opgenomen in de Haarlemse.

³ Zie [279] – De betreffende alinea wordt geciteerd en besproken op pag. 149.

De verschillende redactiemomenten in één overzicht:

	1928	1931	1934	04-1941	(1940) 07-1941 04-1942	Aanvulling 1948	OLW 1948
I			13.300 (1934)			+18.500	31.800
II					11.600	+6.900	18.500
III					7.600	7.200	14.800
IV	≤ 3.800	(+800 – incl. 238 uit 1924) 4.600		(+13.300) 17.900		+33.500	51.400
Totaal:					(Totaal per 04-1942: 50.400)	+66.100	116.500

Wanneer we in de lijn van het voorwoord van 1948 de 1941-versie van het laatste opstel als referentie nemen, dan betekent de ‘aanmerkelijke uitbreiding’ van 1948 van de vier opstellen tezamen dat aan de oorspronkelijk ruim 50.000 woorden ruim 66.000 woorden zijn toegevoegd. Kortom, een kleine 60% van *Om het levende Woord* bestaat uit nieuwe tekst.

3.2 “Aanmerkelijk uitgebreid” – Uiterlijke verkenning

3.2.1 De titels van de eerste drie opstellen

Een zeer zichtbare uiterlijke wijziging, waarin gelijk al de aangekondigde ‘ingrijpende wijziging’ zichtbaar wordt, betreft de aanpassing van de titels van de eerste drie opstellen in de editie van 1948. Wat het eerste opstel betreft is het zelfs de tweede titelwijziging, daar het opstel in de Duitse versie van 1936 ook al van een nieuwe titel werd voorzien.⁴

In overzicht (met gebruikmaking van de oorspronkelijke schrijfwijze):

Opmerkingen over theologische exegese (1934)	Das Problem der theologischen Exegese (1936)	De opdracht der exegese (1948)
Tekst en uitleg (1941)		In de werkplaats (1948)
In de werkplaats (1942)		Praktikale Overwegingen (1942)

⁴ Daarnaast ontbreken in de Duitse versie van het eerste opstel de eerste vier inleidende paragrafen (zie ook par. 4.1.2 pag. 95v.). Dat heeft echter puur te maken met de specifieke context van deze publicatie. Voor de tekstontwikkeling van het opstel heeft het verder geen betekenis.

Het waagstuk der Prediking (1927, 1931, 1941 ⁵)		Het waagstuk der prediking (1948)
---	--	-----------------------------------

3.2.2 De paragraafindeling van de opstellen

1. De paragraafindeling van het tweede opstel

In zowel het eerste als het tweede opstel zijn de aanvullingen van 1948 gelijk verdeeld over het gehele opstel. De aanvullingen van 1948 zorgen dan ook niet voor een structurele wijziging van de opbouw van de tekst. Wel is de paragraafindeling van het tweede opstel in 1948 aangepast. Halverwege de oorspronkelijke tweede paragraaf is een cesuur ingelast waardoor een extra paragraaf⁶ ontstaat. Tevens is de nummering van de oorspronkelijke paragrafen 4 t/m 6 aangepast. Deze paragrafen vormen namelijk het vervolg op, alsmede de uitwerking van, een driepuntige opsomming (“Drieërlei is hier te bedenken, en het brengt drie bedrijven in het drama” [130]) waarmee de oorspronkelijke derde paragraaf eindigde. Om deze tekststructuur ook uiterlijk zichtbaar te maken wordt in 1948 de paragraafnummering niet voortgezet, maar worden de betreffende paragrafen ingedeeld met *letters*.

In overzicht (t.b.v. het overzicht in de laatste kolom de in de heruitgave aangevulde paragraaftitels):

1941	1948	[Paragraaftitel heruitgave]
I. (175)	I. [117]	1. [Hieronymus im Gehäus]
II. (177)	II. [119]	2. [Logica en grammatica]
	III. [124]	3. [De nieuwe aanspraak]
III. (180)	IV. [127]	4. [Het idioom van Israël]
IV. (182)	A. [130]	a. [De tekst is niet voluit gegeven]
V. (187)	B. [138]	b. [De uitleg is een gebonden beweging]
VI. (194)	C. [150]	c. [Zelfstandige presentie van de waarheid]

⁵ In de kerkbladversies van 1928 en 1931 wordt ‘Prediking’ in de opsteltitel met een hoofdletter aan het begin geschreven. In de inhoudsopgave van 1948 wordt op deze plaats een kleine letter gebruikt. In de versie van 1941 is de volledige opsteltitel in hoofdletters gedrukt.

⁶ Curieus genoeg brengt deze cesuur een onderbreking aan in een oorspronkelijk zeer samenhangende passage waarin de ‘grammaticale methode’ (Rosenzweig en ook Rosenstock) wordt uitgelegd. De redactie van 1948 pakt niet op alle fronten gelukkig uit (zie ook pag. 49 m.n. noot 25).

VII. (199)	V. [157] ⁷	5. [De ‘Melancholia’ van Dürer] + 6. [De opgewektheid van het mysteriespel]
------------	-----------------------	--

2. De paragraafindeling van het derde opstel

In het derde opstel heeft de samenvoeging van 1948 eveneens geleid tot een meer ingrijpende uiterlijke wijziging. Na de korte inleidende alinea worden namelijk twee nieuwe paragrafen toegevoegd. De nieuwe tweede paragraaf bevat een door Miskotte bijeengebrachte verzameling ‘Spreuken’. En de nieuwe derde paragraaf bevat ‘Een korte samenvatting’. Deze samenvatting heeft een sterke verbindende functie tussen de eerste drie opstellen.⁸ Voor het overige geldt ook voor het derde opstel dat de aanvullende tekstgedeeltes uit 1948 gelijkkelijk over het gehele opstel zijn verdeeld.

3. De paragraafindeling van het vierde opstel

In het vierde opstel leiden de verschillende redactiemomenten stelselmatig tot ingrijpende wijzigingen. Meer in de diepte gebeurt dat met name door toevoeging in 1941 van de begrippen ‘ons heidendom’ en ‘ons jodendom’ in 1941, zoals deze nader onderzocht zal worden in par. 3.4.3 punt 1, pag. 61.. Uiterlijk worden de sporen van het redactiewerk zichtbaar in een voortdurende wijziging van de inhoudsopgave. In 1927/1931 verschijnt het opstel in vier afleveringen. In 1941 telt het opstel een twaalfstal ongenummerde paragrafen én een voorwoord. Onder de nieuwe paragraaftitels wisselen nieuwe en oude tekst elkaar over het algemeen voortdurend af, maar van drie paragrafen is de tekst in 1941 compleet nieuw. In 1948 zal het opstel uiteindelijk twintig – oorspronkelijk eveneens ongenummerde – paragrafen tellen, doordat in die redactie maar liefst acht paragrafen volledig nieuw worden toegevoegd.⁹

⁷ Een laatste uiterlijke wijziging ontstaat vanuit de suggestie uit de inhoudsopgave van 1973 om de lange slotparagraaf uit 1948 op te splitsen. Het tweede deel, dat dan telt als de zesde paragraaf, krijgt daarbij de nieuwe titel ‘[De opgewektheid van het mysteriespel]’ mee. In editie 1948 komt deze wijziging nog niet voor. In de heruitgave wordt deze suggestie wel gevolgd, waarmee het tweede opstel uiteindelijk zes paragrafen telt. Zie 2.3.4, pag. 32v..

⁸ In 5.3.2 punt 2 (pag. 167v.) zal blijken dat Miskotte in deze samenvatting subtiel ook een verbinding aanbrengt naar het vierde opstel.

⁹ De drukproeven tonen bovendien een zekere fasering in het ontstaan van de nieuwe paragrafen – zie voetnoot 31 pag. 30.

In overzicht (volgens oorspronkelijke schrijfwijze – paragrafen met volledig nieuwe tekst cursief weergegeven):

1928/1931	1941	1948
	Voorwoord	
		<i>De missie</i>
		<i>Exegese</i>
I. “Hoe wij het doel der Prediking ook omschrijven...”	Godswoord en menschenwoord	Godswoord en menschenwoord
	Ons heidendom	Ons heidendom
II. “Er zijn natuurlijk menschen genoeg...”	Ons jodendom	Ons jodendom
		<i>Om de waarheid te zeggen</i>
III. “Waar is ingezien dat Gods woord tenslotte...”	Vorm en inhoud	Vorm en inhoud
	De eigenmachtigheid	De eigenmachtigheid
	Het wonder der verandering	Het wonder der verandering
	Nieuwe waan	Nieuwe waan
	<i>Leegheid en zekerheid</i>	Leegheid en zekerheid
IV. “Als ’s Zondagsmorgens de klokken luiden...”	Gedeelde moeiten	Gedeelde moeiten
		<i>Antwoord geven</i>
	Ergernis-geven	Ergernis-geven
		<i>Een gelijkenis</i>
	<i>Gewone honger</i>	Gewone honger
	<i>Buitengewone beloften</i>	Buitengewone beloften
		<i>De reine leer</i>
		<i>De ware eenvoud</i>
		<i>Het stille feest</i>

3.3 “Aanmerkelijk uitgebreid” – Technische verkenning

Het proces van ‘bewerking en uitbreiding’ blijkt al vóór 1948 begonnen. Name-lijk in de eerdere bewerkingen welke *Het waagstuk van de prediking* daarvoor reeds heeft ondergaan. Met name de bewerking van 1941 is ook al ‘aanmerkelijk’ te noemen. Bijgevolg is in dit opstel het best te zien hoe dat proces van bewerken en uitbreiden er in de praktijk uit ziet, c.q. volgens welke methode Miskotte taal-technisch gezien te werk gaat. Soms kan één zin of één doorgaande passage uit de editie 1948 elementen uit alle vier de edities in zich bergen [271]:

1928	1931	1941	1948
Waar men van dit laatste weer diep doordrongen is, daar wordt met noodwendigheid de prediking			

		tot de heidenen en de “joden onder elkaar”	
weer een waagstuk vol heilige angst:		[angst → vrees]	
hoe zal het mogelijk zijn dat dat geheel-andere van Gods Woord nochtans ingaat in onze arme mensentaal		hoe zal het mogelijk zijn, waar dat geheel-andere van Gods Woord nochtans ingegaan is in ons arme mensenleven, de taal te vinden, die daarmee in overeenstemming is, die in alle vrijheid zich binden laat door Christus en in alle bezit zich ontledigen laat door Christus;	
			hoe raken we onze religie werkelijk kwijt? ¹⁰
	Want dit wonder is niet geringer dan dat andere van de incarnatie		
gelijk de Zoon Gods, ingaand in de menselijke natuur en in gedaante gevonden als een mens, nochtans de eeuwige Zoon is en blijft,	[gelijk → dat]		
	dat het kindeke in de kribbe geheel menselijk vlees en bloed is en toch “God uit God en Licht uit Licht”.		
	<i>Wij willen graag trachten de volgende keer iets te benaderen van de bedoeling van dit wonder.</i>	[weggelaten in 1941]	
Waar is ingezien			
		èn	

¹⁰ Het betreft hier een handgeschreven aanvulling op de drukproef van 1948

dat Gods Woord tenslotte alleen door God zèlf kan gesproken worden,			
		èn dat Gods Woord eenmaal is verschenen in het vlees	
daar wordt met vreugde en beven be-seft, welk een waagstuk de prediking is			
		èn welk een waagstuk het moet zijn, dit waagstuk ná te laten of te veranderen in een zelfstandig bedrijf, een eigenmachtige uitvoering;	
			want “de Heer is nabij”. ¹¹

In dit voorbeeld wordt zeer karakteristiek¹² de techniek¹³ zichtbaar welke Miskotte in zijn redactiewerk toepast. Miskotte toont zich daarin uiterst creatief en tegelijk in letterlijke – meer precies: woordelijke – zin conservatief. De creativiteit lijkt mede tot doel te hebben dat consequent ál het eerder geschrevene bewaard kan blijven.¹⁴ Dat geldt voor heel *Om het levende Woord* van 1948. Het aantal weglatingen is opvallend gering. Bovendien hangt, net als in bovenstaand voorbeeld, het overgrote deel van de (tien iets omvangrijkere) weglatingen samen met de specifieke *vorm* (i.c. een conferentiebijdrage, of, zoals in bovenstaand voorbeeld, een publicatie in vier afzonderlijke delen) van de

¹¹ Dit gedeelte komt nog niet voor in de gecorrigeerde drukproeven, en is dus in een nóg latere fase van het drukproces toegevoegd.

¹² In het gekozen voorbeeld zijn de aanvullingen van 1948 zeer beperkt. In dat opzicht is het voorbeeld niet geheel representatief.

¹³ Waar dit voorbeeld zich beperkt tot de uiterlijke kant van de redactionele techniek op zinsniveau daar biedt par. 3.4.3 punt 1, over de structurele invoeging van de terminologie ‘ons-heidendom’ – ‘ons jodendom’, een voorbeeld van een meer inhoudelijke redactie op paragraaf-niveau, waar m.m. dezelfde techniek wordt toegepast.

¹⁴ Niet altijd werkt dit. In versie 1928 (en 1931) van Opstel IV gebruikt Miskotte een krantenbericht over ‘handelsminister Hoover en senator Moser’, welke in de VS dat jaar vol in de schijnwerpers staan. Vanaf versie 1941 is dit ‘handelsminister X en senator Y’ geworden, terwijl het ‘Congres van de Republikeinse Partij te Cansas City’ gehandhaafd is |30|. Deze iets meer tijdloze formulering voorkomt echter niet dat het in editie 1948 [265] een totaal achterhaald voorbeeld is geworden.

eerdere publicatie, waardoor opname van de betreffende passage of opmerking in de nieuwe samenbundeling overbodig is geworden.¹⁵

3.3.1 *Twee zeldzame inhoudelijke weglatingen*

In feite is in heel de redactie van 1948 sprake van slechts twee inhoudelijke weglatingen.¹⁶ Als uitzonderingen welke de regel bevestigen verdienen deze kort de aandacht.

1. Allegorese

Waar in het eerste opstel de exegeet wordt opgeroepen open te staan voor de oneindige reikwijdte van de *dabar* in elk schriftwoord, daar klinkt in 1934 uitdagend:

Ja zeker, inlegkunde kan blijkbaar gerechtvaardigd zijn als de beste uitlegkunde, indien maar de grammaticale zin ten grondslag ligt en de eenheid van de Schrift de exegeet voor ogen staat. Als grensmogelijkheid is zelfs de allegorese in beginsel niet uitgesloten te achten. En met name waar de exegeese zich richt op de tekst in zijn voorlopig en noodzakelijk isolement welhaast niet te vermijden. |95|

(Tekst 1934)

¹⁵ Informatief in dit verband zijn de verwijzingen naar ‘deze conferentie’ in de 1942-editie van het derde opstel, welke in editie 1948 worden weggelaten. In feite zijn deze verwijzingen reeds in de 1942-editie nutteloos, daar het derde opstel als zodanig nooit als referaat op ‘deze conferentie’ is uitgesproken. Het derde opstel is immers, zo schrijft Miskotte bij publicatie in 1942 in het voorwoord (zie annotatie bij [117]), een nadere uitwerking van een úit het tweede opstel (het oorspronkelijke referaat) gelichte passage. Via dergelijke rudimentaire opmerkingen van 1942 wordt ondertussen wel enigszins zichtbaar welke passages tezamen de waarschijnlijk afrondende paragraaf van het oorspronkelijke referaat hebben gevormd. In de annotatie van de heruitgave wordt dit op de betreffende plaatsen aangegeven. Tezamengebracht doen deze fragmenten vermoeden dat het oorspronkelijke opstel (het referaat), voorafgaand aan de paragraaf over ‘de melancholia van Dürer’, een paragraaf ‘praktikale overwegingen’ bevatte welke bestond uit elementen welke in 1948 teruggevonden worden op resp. de pagina’s [177-180] (inleiding over het preekfragment van Ernst Mühe), [207] (‘overdenken’), [210] (‘toepassing’) en [211] (‘snit’). Een precieze reconstructie van samenstelling en afbakening van de betreffende passages is echter verder niet mogelijk.

¹⁶ Op de rand van ‘inhoudelijk’ ligt bovendien een opvallende weglating in het tweede opstel op pag. [155]: Waar het gaat over de ‘eeuwige gelding’ van de Bijbeltekst welke in de exegeese ontmoet kan worden, werd in 1941 het ‘Eer Abraham was ben ik’ (Joh. 8:56) aangehaald. In 1948 laat Miskotte dat los. Blijkbaar ervoer hij de combinatie van het aangehaalde Bijbelvers en het begrip ‘eeuwigheid’ bij nader inzien toch niet als vruchtbaar.

In een bijbehorende voetnoot doet Miskotte allereerst een beroep op Noordmans, die in 1929 letterlijk schrijft “dat we de allegorese niet kunnen missen”, zij het “binnen de omheining der letter.”¹⁷ Maar waar Noordmans in de aangeduide passage een *positief* voorbeeld geeft, namelijk de Bijbelcommentaren van Barth, daar biedt opvallenderwijs Miskotte in zijn voetnoot van 1934 slechts een drietal *negatieve* voorbeelden, waarin juist de ‘grens’ van deze ‘grens-mogelijkheid’ wordt overschreden:

De grens is duidelijk overschreden bijvoorbeeld bij Augustinus als hij Jezus’ woord tot de Samaritaanse vrouw: “roep uw man”, laat slaan op het verstand, dat bij het gemoed moet komen, om de illuminatie mogelijk te maken; bij Kohlbrugge in zijn christologische duiding van “de Tabernakel en zijne gereedschappen”; bij De Hartog, bijvoorbeeld als hij schrijft: “. . . want uit Aram, het hooggebergte van de goddelijke Raad, komen wij in Kanaän, de wijde vlakke van de goddelijke daad, zoals deze in het tijdruimtelijk-gebeuren wordt uitgewerkt.” |95| *(Tekst 1934)*

Dankzij de weglating van 1948 wordt het principiële achterdeurtje naar de allegorese in feite aan het zicht onttrokken. Daarmee zijn ook de in 1934 in de voetnoot geuite reserves niet meer nodig. In plaats van een oproep tot principiële onbegrensdeheid klinkt nu een waarschuwing tegen al te principiële voorzichtigheid:

Waar deze mogelijkheden afgesneden, zijn, daar kunnen we eigenlijk niet meer ‘preken’, daar is de gave van de *profeteia* in de zweetdoek van een euvele voorzichtigheid gewonden en begraven. [103] *(Tekst 1948)*

Het is deze redactie op het scherpst van de snede welke leidt tot een zeldzame weglating van een tekstgedeelte. Zo nauw luistert het voor Miskotte.¹⁸

2. Schrift met schrift verklaren

De tweede weglating passeerde reeds de revue bij de bespreking van de drukproeven (2.3.2, pag. 29):

¹⁷ O. Noordmans, ‘Licht en donker in de exegese (1929)’, in *Dogmatische peilingen rondom Schrift en Belijdenis*, red. J.M. Hasselaar e.a., Verzamelde werken II (Kampen: Kok, 1979), 15. Miskotte verwijst in *Om het levende Woord* naar de verzamelbundel ‘Geestelijke perspectieven’ uit 1930.

¹⁸ En zo nauw luistert het voor de hedendaagse prediker. Allegorese is niet alleen iets van het verleden. Doet een hedendaagse preek waarin het verhaal van de drie bezoekers van Abraham bij de eiken van Mamre () wordt geperst in de mal van een oproep tot gastvrijheid in zekere zin hetzelfde als Ambrosius die de drie bezoekers dwingt in de mal van ‘de Triniteit’ (Ambrosius, *De Abrahamo*, PL 14, col. 438-524)?

We moeten – zo drukte men dat vroeger uit – ‘*schrift met schrift verklaren*’, dat houdt allerlei in, maar allereerst dit. . .” [140 – annotatie]

(Tekst 1941),

zo schreef Miskotte in de 1940/1941-versie van *In de Werkplaats* (in 1941: *Tekst en uitleg*). In de eerste redactiefase van 1948, de drukproeven, is de zin nog gehandhaafd. Bij de correctie van de drukproeven verdwijnt de passage uit het tweede opstel.

De gebruikte uitdrukking ‘schrift met schrift verklaren’ of ‘schrift met schrift uitleggen’ komt door de samenvoeging van 1948 in de voorafgaande tekst, beide malen in het eerste opstel, al op twee plaatsen voor. In beide gevallen relateert Miskotte de werkzaamheid van deze ‘methodiek’: ‘Schrift met schrift verklaren’ is niet voldoende om de ‘eenheid van de Schrift’ te gaan verstaan. [84/85]^(Tekst 1948) En ‘schrift met schrift vergelijken’ zal niet helpen om te “tonen dat de ganse Schrift én paulinisch én jakobisch spreekt.” |96| [103]^(Tekst 1934)

Ook in het onderhavige gedeelte uit het tweede opstel is de eenheid van de Schrift in het geding, in het bijzonder de eenheid van Oude- en Nieuwe Testament. Het gaat in deze eenheid, zo onderstreept Miskotte in 1948 in een uitgebreide, in fasen ontstane, aanvulling op het oorspronkelijke tekstgedeelte, vooral om een ‘gééstelijk bepaalde’ eenheid, welke ten diepste gegrond is in het ‘Idioom van Israël’, en welke daarom doorwerkt en door wil werken tot in het ‘plastiek’ van resp. taal en vertaling. De concentratie op de ‘grondwoorden’, waar Miskotte reeds in 1940/1941 in dit tekstgedeelte op uit is, blijkt bij nader inzien¹⁹ de resultante van een principiële gebondenheid aan diepere tekststructuren: ‘Het geheel (. . .) is, kortgezegd, *Joods*’. [140]^(Tekst 1948) En binnen dit perspectief loopt precies de methodiek van het ‘schrift met schrift verklaren’ het risico al te zeer aan de oppervlakte te blijven. Dat zal voor Miskotte de reden zijn geweest om deze formulering uiteindelijk toch te laten vervallen. Zo nauw luistert het bij Miskotte.

3.4 “Aanmerkelijk uitgebreid” – Patronen in de redactie

Reeds op het eerste gezicht zijn in de ‘aanmerkelijke uitbreidingen’ van 1948 bepaalde redactionele patronen te herkennen.

3.4.1 *Nadere uitleg, precisering, aanscherping, nuancering*

Veel wijzigingen en aanvullingen in de redactie van 1948 zijn niet als specifiek inhoudelijk te kwalificeren.²⁰ Regelmatig komt het voor dat een nieuwe formu-

¹⁹ Het onderhavig voorbeeld is daarmee ook een voorbeeld van ‘voortschrijdende theologische ontwikkeling’ (3.4.3).

²⁰ Bijvoorbeeld het in 1948 toegevoegde associatieve woordspel rondom het werkwoord ‘schijnen’ op pag. [265]. In editie 1941 verhult de schijn de ‘onzinnigheid’.

lering nét even zorgvuldiger gekozen is dan de oude. Vaak betreft dat dan één of twee woorden – zoals de verandering van ‘angst’ in ‘vrees’ in bovenstaand voorbeeld. Maar het kan ook inhouden dat de dialectische zoektocht, welke de teksten van Miskotte vaak kenmerkt, met nog één of twee stappen heen-en-weer, voor-en-tegen, wordt aangevuld.²¹ Eveneens met regelmaat krijgt een al te gecompliceerde tekstpassage net even meer ruimte, of wordt deze voorzien van een verduidelijkende toelichting – Miskotte legt Miskotte uit, zogezegd. Soms wordt een passage nét iets scherper geformuleerd.²²

Maar evengoed komt het voor dat Miskotte in 1948 kiest voor iets meer nuance²³ en diplomatie.²⁴ Regelmatig ook wordt tussen twee alinea’s een passage ingevoegd welke de overgang tussen beide wat minder scherp maakt, of wordt een alinea toegevoegd waarin een nieuwe associatie wordt verwerkt. Gevolg is wel dat de toch al breedvoerige tekst nóg breedvoeriger wordt, wat bepaald

In 1948 blijkt ‘het schijnsel van schoonheid’ de actieve kracht van deze verhulende schijn, waarmee veel beter duidelijk wordt waarom het begrip ‘leeg’ niet volstaat als kwalificatie van de rituelen tijdens het Republikeinse partijcongres. Deze bewuste ‘schijn’ heeft z’n eigen, bedoelde, effect: het wil verblinden.

²¹ Een aantal mooie voorbeelden hiervan wordt getoond op pag. 82, voetnoot 129, alsmede op pag. 100, voetnoot 24, alsmede pag. 163. De verschillende toevoegingen in 1948 in het antithetische gesprek met Bultmann over een theologisch dan wel ontologisch ‘Vorverständnis’ [68v.] zorgen bepaald voor meer nauwkeurigheid in Miskottes formulering.

²² De ‘goedkope religieuze wijsheid’ waartegen in 1934 achterdocht geraden is, wordt in 1948 ‘goedkope of diepzinnige religieuze wijsheid’ [33].

²³ In 1934 hebben, terugblikkend, de structuurpsychologische en fenomenologische methoden in de jaren na de eerste wereldoorlog “gaandeweg de overhand gekregen”, in 1948 wordt dat “gaandeweg invloed gewonnen.” [26v.] “De ‘bijbelse theologie’ (...) heeft vooral de gewichtige taak om de ‘eliminatie van de onbekenden’ weer ongedaan te maken”, zo klinkt het in 1934 in het eerste opstel in de paragraaf over de fenomenologie (par. 6). In 1948 wordt daaraan toegevoegd: ‘enigermate’ [80] [56].

In 1941 zeggen ‘wij in onze geest God’ na, in 1948 wordt dat ‘de profeet of apostel’ [136]

Omgekeerd kan ook een teveel aan nuance worden beperkt: “Op het ogenblik, dat de verandering heet plaats te hebben...” zo omschrijft Miskotte in 1931 het moment van de transsubstantiatie. Vanaf 1940 wordt dat: “Op het ogenblik, dat de verandering zich voltrekt...” [46] [279].

²⁴ “Ik weet genoeg van kerkelijk Nederland, om te weten, dat vele, vele verantwoordelijke ambtsdragers al deze overwegingen (over hoe het kan ‘spoken’ in de werkplaats – JDZ) voor overbodig, deze ervaringen voor hallucinaties en deze ernst voor aanstellerij houden”, schrijft Miskotte in 1941. Om de lezer iets minder voor het hoofd te stoten wordt het ‘ik’ in 1948 ‘wij’, vervalt het ‘vele vele’, en het afkeurende oordeel overkomt de resterende ambtsdragers nu slechts nog ‘soms’ [215]. Maar omgekeerd kan Miskotte ook ‘massakerk’ [83] (*Tekst 1934*) vervangen door ‘heretische wereldkerk’ [62].

niet altijd ten goede komt aan de leesbaarheid omdat het voor de lezer (nog) moeilijker wordt de hoofdlijn in beeld te houden.²⁵

3.4.2 *Veranderingen in de context*

Naast min of meer triviale redactionele aanpassingen zijn er aanpassingen met een meer inhoudelijke achtergrond. Om te beginnen kunnen logischerwijs veranderingen in de context voor Miskotte aanleiding zijn voor aanpassing van zijn tekst.

Miskotte is een gevoelig waarnemer van de ontwikkelingen in zijn tijd. De inmiddels gepubliceerde dagboeken leggen daarvan een intens getuigenis af. Maar ook in de verschillende in *Om het levende Woord* samengebrachte opstellen, inclusief hun verschillende edities, hebben de gebeurtenissen in de samenleving hun sporen nagelaten.

Zo wijst, om een voorbeeld te geven, Miskotte in de oorspronkelijke versie van het eerste opstel, in 1934 dus, reeds op de macht van de ‘nazi-propaganda’. En als in 1941 de maatschappelijke buitensluiting van de Joden in Nederland volop speelt en de eerste razzia’s een feit zijn, stelt Miskotte in de eerste uitgave van *In de werkplaats (Tekst en uitleg)* de ‘Orde van het *Israëlitisch denken*’ tegenover ons ‘Germaan van nature’ zijn. Om vervolgens te concluderen dat de ganse mensheid door de Schrift ‘geestelijk bij Israël ingelijfd’ wordt, wat uiteindelijk uitmondt in de stelling: “wie niet ‘joods’ denken wil, kan niet bijbels denken, en kan niet voor de mensheid denken.” [141] (Tekst 1941) Dat deze passage, terwijl de ‘Ariërvlaring’ al in de herfst van 1940²⁶ door de Duitse bezetter is ingesteld, bovendien vlak na de Februaristaking van 1941, door de censuur is gekomen mag een wonder heten.²⁷

Dat vervolgens de contextuele ontwikkelingen door de jaren heen hun invloed hebben op het redactieproces van de verschillende opstellen zal niet verbazen. Eens te meer intrigeren in dit verband, zoals reeds opgemerkt, de jaartallen van verschijnen van de verschillende onderdelen en hun edities van *Om het levende Woord*: 1928, 1931 (1924), 1934, 1940, 1941, 1942, 1948. Daarmee omvat de ontstaansgeschiedenis van het boek de opkomst én de ondergang van het

²⁵ Aangestipt werd hiervoor reeds hoe de invoeging van de extra, derde, paragraaftitel in het tweede opstel zorgt voor een ongelukkige (zie voetnoot 6, pag. 40). Die censuur wordt aanmerkelijk versterkt door de invoeging van een complexe alinea over Spinoza, waarmee de (nieuwe) derde paragraaf in 1948 wordt geopend. In 1941 liep de tekst op dit punt naadloos van de éne in de volgende alinea over: “Zo gaan wij den Naam spellen. Door den Naam Gods heeft de wereld één midden, een boven en onder, een echt verleden en een echte toekomst...” Die samenhang is in 1948 nagenoeg onzichtbaar geworden.

²⁶ Ofwel min of meer ten tijde van het oorspronkelijke referaat.

²⁷ Vgl. C. C. den Hertog, *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2018), m.n. 75v.,.

Nationaal Socialisme, de genocide op de Joden, de volledige Tweede Wereldoorlog en de Bevrijding, maar ook de naoorlogse ‘Doorbraak’ en de ‘mislukking’²⁸ daarvan, alsmede de ‘Restauratie’²⁹ én tegelijk de opkomst en bloeitijd van het Existentialisme.

Deels zijn de bijbehorende redactionele aanpassingen technisch van aard. Waar Miskotte bijvoorbeeld in 1934 spreekt over de ‘naoorlogse jaren’ is in 1948 een toevoeging – ‘(plm. 1920)’ – nodig om aan te geven dat daarmee de jaren na de éérste Wereldoorlog worden bedoeld.

Maar ook blijkt de nieuwe uitgave aanleiding te kunnen zijn voor een meer inhoudelijke verwerking van de historische gebeurtenissen. Het pril opkomend existentialisme bijvoorbeeld klinkt in de oorspronkelijke versie van het tweede opstel van 1940/41 al door in de paragraaf over de melancholie. Miskotte verwijst daar naar ‘Karl Jaspers met zijn prognose’, die volgens Miskotte een ‘leidsman’ kan zijn in het duiden van de ‘geestelijke situatie van onze tijd’.³⁰ In 1948 maakt Miskotte hier echter een expliciete verwijzing naar het dan op z’n hoogtepunt verkerende existentialisme van, door voorafgaand aan de betreffende passage de volgende zin toe te voegen:

Intussen zijn we met deze donkere ervaringen zeker verhinderd, ons al te zeer te verwijderen van de verschillende vertwijfelingsvormen, die onder onze tijdgenoten hun slachtoffers maken en er blijft geen grond ons bijvoorbeeld boven de existentialisten als christelijke heroën te verheffen.
[163] *(Tekst 1948)*

Ook in de redactie van het eerste opstel klinkt in een invoeging van 1948 voluit de naoorlogse impact van Sartre door:

Intussen is er een storm over Europa gegaan. Zonder idealistische leuzen en zonder al te veel stichtelijke spreuken zijn we nu weer opgedoken. Meest kenmerkend is nu een erkenning van het bestaan als beklemming, door filosofie eerder bevestigd dan ontbonden. . . [93] *(Tekst 1948)*

Eens te meer slaat de oorlogservaring terug op de ‘opdracht van de exegeese’:

Daarom is het verbijsterende dat menigeen zich tóch weer leent om het volk te troosten met de oude leuzen en de on-bijbelse spreuken. En het blijkt, dat wat geen totalitaire oorlog uit de hoofden heeft kunnen verjagen nog als weg-te-ruimen hinder blijft liggen, zodat ook in deze pijnlijk-praktische zin de opdracht van de exegeese voortgaat. Het wemelt

²⁸ Door Miskotte in *Om het levende Woord* letterlijk zo benoemd [314].

²⁹ “Zo komt het, dat, kort na elke ontzuivering en scepsis, in het levensgevoel van een bepaalde tijd, de oude systemen weer verrijzen onder de schijn van herstel en vernieuwing van de reddende en bewarende cultuur.” [106]

³⁰ Vgl. K. Jaspers, *Die geistige Situation der Zeit* (Berlin: W. de Gruyter & Co., 1931).

in de gemeente van misverstanden. Sommige daarvan zijn een blamage.

[93] *(Tekst 1948)*

Van die ‘misverstanden’ wordt vervolgens – reeds in versie 1934 (pag. |92v.) – een aantal intense voorbeelden gegeven. Veelzeggend vooral zijn de zinnen waarmee de twee betreffende alinea’s uit 1934 in 1948 worden aangevuld en zo in een nieuwe context geactualiseerd:

– Ten eerste worden, wederom met gebruikmaking van de nieuwe opstel-titel, de misverstanden geduid als

... de wraak over de verwaarlozing van de opdracht van de exegese in de praktijk[95].

– En in de daaropvolgende alinea wordt – hetzij nogmaals gezegd: in 1948! – van de naoorlogse continuering van de exegetische misverstanden gezegd dat deze aloude misverstanden

tot bazuin dienen voor de daaruit volgende leuzen en marsbevelen in staat en maatschappij.[95].

Kortom, de *Opdracht van de exegese* impliceert voor Miskotte een grote maatschappelijke verantwoording. De exegese is een onmisbare basis voor een ‘betere weerstand’³¹ tegen de leuzen van de tijd. Dat gold voor Miskotte reeds vóór de oorlog en intens tijdens de oorlog, maar eens te meer ná de oorlog.

Hoezeer het na-oorlogs levensgevoel ondertussen onder invloed van positivisme en ‘technificering’ een ander levensgevoel zal zijn, én vooral hoe ingrijpend de gevolgen van die ontwikkeling zijn voor de prediking, klinkt in 1948 o.a. door in een woord als ‘massamens’ [318] en in waarnemingen vanuit het ‘moderne leven’ als:

Ook de grenzen tussen de burgerlijke en de aangevochten mens vervagen. Behalve voor God, en door de dood, worden wij door de automatische lotsbedeling, die uit de technificering van het leven voortkomt, bijgedreven en gelijkgeschakeld.³² Deze gelijkgeschakeling gaat verder

³¹ Vgl. K.H. Miskotte, ‘Betere weerstand (1941)’, in *Messiaans verlangen: en andere literatuur- en cultuurkritische opstellen*, red. A.C. den Besten en J.F. de Vlieger, Verzameld Werk 12 (Kampen: Kok, 1999), 462–468.

³² De term ‘Gleichschaltung’ werd in 1933, nadat Hitler tot Rijkskanselier was benoemd, als metafoor gebruikt voor de maatregelen waarmee de volledige Duitse samenleving werd aangepast aan de nazi-ideologie. De term vindt zijn oorsprong in de elektrotechniek, in de omzetting van wisselstroom naar gelijkstroom. Miskotte gebruikt het woord ‘gelijkgeschakelen’ vaker, bijvoorbeeld in *Edda en Thora*: “Het ‘christendom’ wordt voor ‘joodsch’ gehouden voorzover het zich niet laat ‘gelijkgeschakelen’ aan de ‘Weltanschauung’ van de mythe.” (K.H. Miskotte, *Edda en Thora: een vergelijking van germaansche en israëlitische religie (1939)*, Verzameld Werk 7 (Kampen: Kok, 1983), 45).

dan de uitwendige bestaansvorm, zij dringt dieper door tot een nivellering van de reacties, zij maakt de mensen één in de gemeenschappelijke gesmoorde rebellie en de algemene mismoedigheid.

Het is, dunkt mij, de politieke bepaaldheid van heel het moderne leven, en de afhankelijkheid van de politiek van de economische “wetmatigheden” (een mythe weliswaar, maar die, voor zover zij geloofd wordt, een psychische werkelijkheid blijkt vol nauwelijks uit te delgen wanhoop en cynisme), die ons bijeendrijft. [348] *(Tekst 1948)*

En in een uitgebreide aanvulling in het tweede opstel:

... het kan zijn, dat straks de restanten van begeerte-naar-waarheid zijn verteerd door pragmatisme, behaviourisme, collectivisme, dat er geen spoor meer is van geestelijke strijd en alle geest zich inspant om ons à te leiden uit de werkelijke vragen. Er is een geheimenis van de *verharding* dat openbaar kan worden in een ongeneeslijke verving. Kan men in de stilte van een uitgestorven dorp of stadswijk niet, anders dan vroeger, in plaats van de plechtige slaap van vitale verwachtingen, de bezegeling horen van een vergaand leven zonder spanning of verwachting? Beginnen zich niet nu reeds raadselachtige vorstperioden vóór te doen, waarvan wij meenden dat zij niet pasten in ons geestelijke klimaat? Komt niet de scepsis als een nevel uit het land over het land, grenzeloos door alle standen en groepen en richtingen heen? Doemen er geen dampen op die brandstof bevatten voor de spitse vlam van wreedheid, die in velen, zeer velen smeult? Zien we niet uit de lege gelaatstrekken van dezen of genen iets opslaan van de onnozele, die de beul zal worden van de onschuldigen in het volgend staats-tuchthuis, tijdens de volgende “nieuwe orde”?³³

En de gemeente, zo op niets bedacht, zo ongewapend en veelal ook onverschillig, ondanks de les en demonstratie haar vijf jaar voor ogen gesteld! [160] *(Tekst 1948)*

Dat is wat op het spel staat³⁴ in ‘de opdracht van de exegese’, ‘in de werkplaats’ en in ‘het waagstuk van de prediking’. Waar relevant voorziet de annotatie van de heruitgave op dit soort momenten in een korte contextbeschrijving. Hoe ingrijpend de gevolgen de van de veranderde context kunnen zijn voor de tekst van 1948 zij nu echter aan de hand van een tweetal nader uitgewerkte voorbeelden geïllustreerd.

³³ De drukproeven van 1948 tonen dat deze aanvulling in fasen is ontstaan. De passage ‘Doemen er geen dampen op’ tot en met het curieuze ‘staats-tuchthuis’ is handgeschreven aan de proeven toegevoegd. Het profetisch klinkende ‘tijdens de volgende nieuwe orde’ is weer later toegevoegd.

³⁴ In de bewoording van 1948 klinkt m.m. weer de noodzaak van ‘betere weerstand’ door.

1. De school van Stefan George (1934 / 1948)

1934 – DE DREIGING VAN OORLOG

Eén van de meer opvallende uitbreidingen van 1948 betreft een aantal passages welke Miskotte wijdt aan de Duitse dichter Stefan George (1868 – 1933) en diens leerlingen, de zgn. George-Kreis.³⁵ Zoals ook uit de dagboeken blijkt is Miskotte een groot liefhebber van de avantgardistische George. Regelmatig wordt George genoemd en soms zelfs uitvoerig geciteerd.³⁶

In de eerste uitgave van het opstel over *Theologische Exegese*, van 1934, is reeds een significante rol voor George weggelegd. Al op de eerste bladzijde van het opstel klinkt een dringend George-citaat.³⁷ Thema van de openingsparagraaf is de ‘weerloosheid van het geschreven woord’, naar een ‘klacht’ van Plato. Via het George-citaat wordt deze oerklacht in één keer naar de actualiteit geplaatst:

Massen schufen gebot und regel und erstickten mit dem lug flacher
auslegung die zungen der Rufer, die ehemals der mord gelinder besei-
tigte.³⁸ |64| [10] (Tekst 1934)

Miskotte op zijn beurt spreekt van ‘de censuur van de beschaafde massa’ |67| [15]. Het George-woord stamt uit 1906, maar hoe dringend zal het geklonken hebben in 1934, het jaar o.a. van het Duitse referendum, waarin Hitler de samenvoeging van de functies van kanselier en president, ofwel de formele invoering van de dictatuur in Duitsland, liet legitimeren. Letterlijk gebeurde wat George beschreef: ‘Massen schufen gebot und regeln’... De maatschappelijke relevantie van de hermeneutiek wordt in één keer duidelijk. Er staat veel op het spel in deze bezinning op ‘het woord’ en het menselijk woord-gebruik.

³⁵ Zie tevens: R.H. Reeling Brouwer, ‘K. H. Miskotte zum “Wagnis der Predigt” (1941,1948): Ein Werkstattbericht’, *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 38, no. 2, 76–98, waarin de eerste resultaten van dit onderzoek waren verwerkt.

³⁶ De twee meest omvangrijke citaten: Miskotte, *Dagboeken, VW5C*, 633, 741. Elders spreekt Miskotte zelfs, overdrachtelijk, van een Meester-Leerling, Vader-Zoon relatie (K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1935-1937*, red. A.C. den Besten, H. Breebaart-Miskotte en E. Kuiper-Miskotte, Verzameld Werk, 5B (Kampen: Kok, 2001), 52. George meldt zich in de dagboeken soms als geweten (K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1917-1930*, red. E. Kuiper-Miskotte en H.H. Miskotte, Verzameld Werk 4 (Kampen: Kok, 1985), 489; K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1930-1934*, red. A.C. den Besten, H. Breebaart-Miskotte en E. Kuiper-Miskotte, Verzameld Werk, 5A (Kampen: Kok, 1990), 311.

³⁷ Zoals eerder opgemerkt, door Miskotte vaak onzorgvuldig geciteerd – zie pag. 21.

³⁸ Het Duits van George kenmerkt zich in het algemeen, en in zijn poëzie (zie bijvoorbeeld pag. 56 – [23]) in het bijzonder, door een minimale interpunctie alsmede door een vergaande weigering om mee te gaan in het gangbare Duitse hoofdlettergebruik bij zelfstandige naamwoorden.

Georges ‘lug flacher auslegung’ wordt ondertussen door Miskotte ook in de theologie maar al te zeer herkend. In zijn bezinning op de *Theologische Exegese* beschrijft Miskotte hoezeer ons horen al te vaak een machtsgreep is, die bestaat bij de gratie van een structurele ‘eliminatie van de onbekenden’. Het gehoorde woord wordt ‘gebeukt en gedeukt tot het zoden zet aan de dijk van het bestaande en van het geldende’ [66] [13]. ‘Flache Auslegung’ is bij Miskotte overigens niet alleen een bijbeluitleg die blijft steken in de historische kritiek. Even ‘flach’ is een exegese die blijft steken in overgeleverde dogmatische schema’s. In beide gevallen, die keerzijden van eenzelfde medaille zijn,³⁹ wordt het Woord methodisch tot zwijgen gebracht. Dat is óók wat op het spel staat in deze bezinning op ‘het woord’. Liefst driemaal zal bijgevolg het kritische George-citaat in 1934 klinken in het eerste opstel. Het citaat blijkt een even krachtig als kritisch middel.

Maar Miskottes bewondering voor George is, zo blijkt vervolgens in de tweede paragraaf, die in de heruitgave als titel ‘Eerherstel voor de priesterlijke kennis’ heeft meegekregen, vooral een positieve. Miskotte weet zich diep geïnspireerd door Georges zoektocht naar een vorm van kennis en taal die de verstikkende machtsgreep, welke het algemene menselijke verstaan zo eigen is, juist probeert open te breken. In de George-school (‘George-Kreis’) gebeurt dat door, tegen de vigerende objectiveringstendens in, principieel een (intieme) relatie te zoeken met het object van kennis door actief op zoek te gaan naar zielsverwantschap. ‘Priesterlijk’ wordt deze vorm van kennis genoemd, omdat ze weet heeft van de heiligheid van het kennisobject.⁴⁰ Binnen de filologie van begin 20^e eeuw betekende dat een ongekende vernieuwing.

De George-Kreis kende een voorliefde voor zowel bijzonder eigenzinnige vertalingen als ook even eigenzinnige biografieën. Waar de gemiddelde contemporaine vertaling of biografie juist met name steunde op en zich vaak beperkte tot zorgvuldig historisch onderzoek, en daarvan ook alle heil verwachtte, daar breken de leden van de George-Kreis met dit, volgens hen, doorgeslagen ra-

³⁹ “Is de voor ons moderne mensen vanzelfsprekende hegemonie van de algeméne uitlegkunde niet een vorm van onze zelfhandhaving tegenover het onbekende en is het imperialisme van de wetenschap niet een vlucht uit de werkelijkheid? En evenzo (! – JDZ) is, dunkt ons, anderzijds te zeggen, dat die ‘gelovige’, ‘orthodoxe’ vertrouwdheid met het bovennatuurlijke, het wonderbare, onze menselijke categorieën doorkruisende van de gegevens, de getuigenissen en de pretentie van de Schrift veelal te wijten aan een gebrek aan fundamentele verbazing, consequente waarachtigheid, en eerlijk-doorleefde ergernis, waardoor een banale directheid van toestemming en toe-eigening ontstaat, die het wonder van de openbaring en het wonder van de geloofskennis ontledigt.” [29] Hier schemert al iets van antwoord door op onderzoeksvraag naar de synthese waar Miskotte naar zoekt (onderzoeksvraag 1.2.3 – 3).

⁴⁰ Over de functie van het begrip ‘priesterlijk’ in *Om het levende Woord*, zie o.a. par. 5.1.2, punt 2, pag. 149v..

tionalisme. Veeleer zoeken zij in hun vertaal- en interpretatie-werk een actueel-persoonlijke verbinding met de authentieke en charismatische kracht van de historische auteurs. Naar hun mening biedt een dergelijke bewust gezochte congenialiteit een veel betere toegang tot de overgeleverde teksten en gedachten dan kennis van de omgevende historische details, hoe uitputtend ook weergegeven.

Het is met name deze heilzame werking van het ‘woord’ waar Miskotte in 1934 naar op zoek is. Juist de politieke context bepaalt de urgentie van deze zoektocht. De macht van de Hitler-retoriek onderstreept paradoxaal genoeg hoezeer een daadkrachtig ander gebruik van de taal nodig is.

De werkingen van het gesproken woord zijn zeker begrensd, maar binnen deze grenzen onvergelijklijk, zoals de jongste ervaringen o.a. met de nazi-propaganda ons opnieuw leren.⁴¹ Reeds deze macht, op zichzelf en formeel beschouwd, moest ons tot een diepere ernst en strengere arbeid aanzetten. |91| [92] (Tekst 1934!)

Ongekende dreiging hangt in 1934 in de lucht. ‘Betere weerstand’⁴² is nodig. Juist op dit punt draagt voor Miskotte het denken van George en de zijnen een kostbare belofte in zich. De bespreking van George eindigt daarom in 1934 met een uiting van intense dankbaarheid:

Niet zonder voorbehoud, maar toch met de verschuldigde eerbied en grote dankbaarheid zien wij de betekenis van Stefan George in het herstel van de notie van een ‘priesterlijke’ kennis. . . |69| [23] (Tekst 1934)

1948 – DE HERINNERING AAN DE OORLOG

In 1948 ondergaat het opstel uit 1934 een ingrijpende redactie. Hoeveel is er veranderd in de periode tussen 1934 en 1948! Zoveel beloftes uit de West Europese cultuur bleken in de tussenliggende jaren verkeerd in hun eigen tegendeel, of bleken (op z’n best?) volkomen machteloos tegenover het geweld van het Nationaal Socialisme. Ook de belofte van de George-Kreis is bepaald niet ongeschonden door de oorlogsjaren gekomen, zo zal verderop blijken. Eens te meer valt op dat Miskotte in de editie van 1948 geen woord van wat hij in 1934 schreef terugneemt. In plaats daarvan klinkt het kerncitaat nu zelfs vijfmaal in het eerste opstel. In het bijzonder wordt de hiervoor aangehaalde passage, over de ‘grote dankbaarheid’, uitgebreid met een aantal markante regels waarin Miskotte nóg dringender dan in 1934 zijn waardering⁴³ uitspreekt:

⁴¹ In 1948 wordt dit: ‘leerden’.

⁴² Vgl. Miskotte, ‘Betere weerstand’.

⁴³ Ook Hans Joachim Iwand wijst op het belang van de vernieuwingskracht welke tijdens het interbellum zichbaar werd in de ‘Georgeschule’ in het algemeen en in het bijzonder Ernst Bertram en diens Nietzsche-biografie van 1918 (vgl. [24]) (H.J. Iwand, *Theologiegeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: "Väter und Söhne"*, red.

... en houden het ervoor, dat zijn leerlingen, voor zover zij zich in de filologische studiën begaven, H. Friedemann, Fr. Wolters, Fr. Gundolf, E. Bertram, W. v. d. Steinen e.a., uitnemende verdiensten verworven hebben voor de gehele Europese cultuur in haar laatste stadium van zelfverweer, door zelfloutering en zelftucht. Van George zelf zijn de volgende regels:

Ich liess mich von den schulen krönen,
 Sie hielten wert mich ihrer wörden ..
 Die zeit der einfalt ist nicht mehr.
 Dann kam der anfang echter lehre:
 In kennntnis kennen dass sie feil –
 Ein weiser ist nur wer vom gott aus weiss.
 Durchs heilige feld komm ich geschritten
 Mit dir dem heiligen ziele zu .. [23] *(Tekst 1948)*

De motivatie achter deze opvallend nadrukkelijke toevoeging is waarschijnlijk gelegen in de ambivalente relatie die valt aan te wijzen tussen de George-Kreis en het Nationaalsocialisme, zoals deze na het verschijnen van de versie van 1934 voluit aan het licht was gekomen. Denkers als Walter Benjamin en Theodor W. Adorno rekenden de George-Kreis, achteraf, tot de wegbereiders van het Nationaalsocialisme.⁴⁴ Dat had zeker te maken met o.a. de nadruk op charismatisch leiderschap en heroïek welke in vele van de hiervoor reeds aangeduide biografieën terug te vinden is. Miskotte was zich deze ambivalentie al vroeg ten zeerste bewust. Al in 1933, bij de dood van Stefan George, schrijft hij in een dagboek-aantekening: “De naklanken van *Das neue Reich* worden in het gedenatureerde vaderland tot de leuzen der barbaren”.⁴⁵ En zes jaar later, op 3 februari 1939:

G.C. den Hertog, *Nachgelassene Werke / Hans Joachim Iwand, n.F., Bd. 3* (Gütersloher: Chr. Kaiser, 2001)). (Met dank aan G.C. den Hertog, de redacteur van de betreffende uitgave, die op de overeenkomst wees).

⁴⁴ Beeldend schrijft Benjamin aan Adorno op 7 mei 1940 dat het nagenoeg onmogelijk is “anders von George zu sprechen als von dem Dichter, der mit dem *Stern des Bundes* das choreographische Arrangement des Veitstanzes (= maniakale dans - JDZ) vorgezeichnet hat, der über den geschändeten deutschen Boden dahingeht...” (W. Benjamin, *Gesammelte Briefe, Bd. VI: 1938-1940* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000), 450). George heeft, aldus Adorno na de oorlog, “quantitativ erheblichen Gruppen des reaktionären deutschen Bürgertums vor Hitler aus der Seele gesprochen. Gerade der esoterische Ton, jenes narzißtisch sich abdichtende Wesen, das nach Freuds Theorie den politischen Führerfiguren ihre massenpsychologische Wirkung verleiht, trug dazu bei.” (Th.W. Adorno, ‘George - Vortrag im Deutschlandfunk, 23.4.1967’, in *Gesammelte Schriften Band 11: Noten zur Literatur* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974), 526).

⁴⁵ Miskotte, *Dagboeken, VW5A*, 379

“Wat zijn zulke geesten als George . . . bedrogen uitgekomen als zij meenden de opstand tegen de moderne wereld, ‘tegen de democratie’ te moeten prijzen!”⁴⁶

Exemplarisch mag op dit punt Ernst Bertram gelden. Mede omdat deze de Duitse boekverbranding van 10 mei 1933 aanvankelijk van harte verwelkomd had,⁴⁷ werd hem in 1946 de leerbevoegdheid ontzegd. Onder andere dankzij inzet van Thomas Mann werd Bertram in 1950 echter gerehabiliteerd, waardoor deze weer mocht publiceren en als officieel emeritus pensioen zou ontvangen – al was Mann er tegelijk niet voor dat Bertram weer academische leraar van de jeugd zou zijn. . .⁴⁸ In het verschijningsjaar van *Om het levende Woord* gold de ambtsontzetting van Bertram, met alle bijbehorende ambivalentie, nog volop. En desniettemin onderstreept Miskotte eens te meer uitdrukkelijk de inhoudelijke waarde van de kritische (‘flache auslegung’) én inspirerende kracht (‘priesterlijke kennis’)⁴⁹ welke de theologische filologie (=woordliefde) kan ontvangen uit de George-Kreis. En zo blijkt ook deze uitbreiding van 1948 weer ‘tekstredactie op het scherpst van de snede’.

2. ‘Bezete gebied’

1941 - ‘BEZET GEBIED’ TIJDENS DE OORLOG

Een subtiel voorbeeld van de invloed van de politiek-sociale context op de tekstontwikkeling van *Om het levende Woord* betreft de uitgave in 1941⁵⁰ (nota bene) van *Het waagstuk der (van de) prediking*. Prediking in 1941 is een waagstuk, waarin álles op het spel staat.⁵¹

⁴⁶ Miskotte, *Dagboeken*, VW5C, 428

⁴⁷ “Verwerft, was euch verwirrt, / Verfemt, was euch verführt! / Was reinen Willens nicht wuchs, / In die Flammen mit was euch bedroht“, zo dichtte Bertram als wijdingsspreuk. (E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: wer war was vor und nach 1945?* (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2003), 44).

⁴⁸ J. Steinhaußen, *Aristokraten aus Notünd ihre "Philosophie der zu hoch hängenden Trauben": Nietzsche-Rezeption und literarische Produktion von Homosexuellen in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts: Thomas Mann, Stefan George, Ernst Bertram, Hugo von Hofmannsthal u.a.*, Epistemata. Reihe Literaturwissenschaft, Bd. 326 (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2001), 82–83 .

⁴⁹ Samengevat in het door Miskotte geciteerde gedicht van George: *Kennis die koopwaar is, is geen kennis. Echte wijsheid is kennis van God uit. Kennis is heilige grond.* [23]

⁵⁰ De exacte verschijningsdatum van de 1941-editie van *Het waagstuk der prediking* is onbekend, maar vermoedelijk is dat kort na de Februaristaking geweest. Eén van de eerste advertenties voor het boekje verschijnt op 5 april 1941 in het ‘Christelijk sociaal dagblad voor Nederland De Amsterdammer’.

⁵¹ In de Grote Kerk van Enschede, wat de kerkelijke context is van deze dissertatie, hangt een gedenkplaat welke herinnert aan ds. Nanne Zwiep. Op 19 april 1942, na een preek waarin hij zich kritisch uitliet over het Nationaal Socialisme, werd

Het boekje gaat over ‘prediking in bezet gebied’, zo vermeldt het voorwoord expliciet. Maar, zo schrijft Miskotte dan gelijk, daarmee is het boekje uitdrukkelijk “niet ‘actueel’ ”.⁵² Want het gaat in het boekje niet zozeer “over de bijzondere menselijke moed, die onder de huidige omstandigheden vereist wordt”. Miskotte peilt de bezetting dieper:

... ons mensenleven, ons gehele bestaan blijkt ‘bezet gebied’, waarin voor het Woord van God geen plaats is. Als het Woord dan toch zijn loop heeft, is het, omdat het zijn eigen gang gaat. Jezus Christus werd letterlijk geboren in bezet gebied; hij heeft geleden onder Pontius Pilatus; het heeft hem niet verhinderd, zijn profetisch ambt uit te richten tot het einde.

Maar precies in dat dieper peilen van de bezetting groeit het “het bij uitnemendheid actueele” zicht op “een land van ongedachte vrijheid”:

Van de ernst en heerlijkheid dezer geheimen wil hij (de schrijver – JDZ) graag getuigen, om er anderen in te doen delen. Dan zullen zij niet meer teleurgesteld zijn en verstaan, dat hier sprake is van het bij uitnemendheid actueele; dan zullen zij opnieuw met verwondering geleid worden in een land van ongedachte vrijheid. |4|(Zie annotatie bij: [221])^(Tekst 1941)

In feite wordt de bedoelde diepte in één dialectische zin samengevat in het aan Joachim Konrad ontleende motto dat aan het hele opstel voorafgaat⁵³:

Wer die magische Macht der Lüge nicht erfuhr, wie sollte der Gottes erlösende Wahrheit kennen!
Joachim Konrad |5|^(Tekst 1941)

De heruitgave van het *Waagstuk* in 1941 is, kortom, als zodanig al een bij uitstek contextueel gebeuren. Meer nog dan het opstel van 1934⁵⁴ bedoelt dit boekje te bouwen aan ‘betere weerstand’,⁵⁵ die nu nóg evidentier nodig is dan toen reeds. Zoals Miskotte zelf in zijn voorwoord aangeeft ontbreken in de verdere tekst nagenoeg alle directe verwijzingen naar de actualiteit. Ondertussen klinkt de geestelijke stemming van 1941 regelmatig door in de dan nieuw

Nanne Zwiep door de bezetter opgepakt. Nog datzelfde jaar, op 24 november, stierf hij in concentratiekamp Dachau.

⁵² Wat niet betekent dat het boekje buiten de actualiteit van 1941 staat. Als Miskotte spreekt over “rondgaan tusschen de puinhoopen van een verwoeste stad” en het “beleven van de godvergeten barbarij van een bombardement” is de |84| [341]^(Tekst 1941) is de actualiteit van die dagen tastbaar dichtbij.

⁵³ Dat ondertussen een boekje onder dit motto én met dit voorwoord de Duitse censuur van 1941 heeft kunnen passeren blijft verbazing wekken.

⁵⁴ Zie pag. 55.

⁵⁵ Vgl. Miskotte, ‘Betere weerstand’.

ingevoegde teksten. Bijvoorbeeld als het gaat over ‘het uitdooven van alle verwachting in onze tijd’ |13| [239] *(Tekst 1941)*, of over de ‘matheid en doodigheid’ |29| [264] *(Tekst 1941)* die ligt over alle kerkelijk handelen. Eens te meer komt het, in een zó ‘ontstellend heden’ waarin een ‘bevrijdend woord’ |66| [302] *(Tekst 1941)* ZO nodig is, volgens Miskotte in de prediking allereerst op ontvankelijkheid aan:

Leven, rijkdom, frischheid, boeiende macht, het wordt ons alles *toegeworpen*, indien wij eerst, het Woord als Woord Gòds zoeken, indien wij dus afgewend staan van ons ‘heidendom’ en van ons ‘jodendom’.⁵⁶ – Ook dat de prediking actueel mag zijn, een bevrijdend woord ten aanzien van het ontstellend heden, zóó dat dit heden ook waarlijk gepeild blijkt en zóó dat het weerwoord niet bevangen blijft in biblicistische herhalingen, hangt aan deze onze afwending van het ‘heidens’- of ‘joods’- vanzelfsprekende.

En zo voert de als ‘apocalyptisch’ ervaren actualiteit, zoals in feite al in het als motto gebruikte Konrad-citaat werd gezegd, de prediking vooral des te meer naar haar kern:

Daarom, gelijk de groote en de gewone honger dicht bijeenkomen *in tijden als deze* (cursivering JDZ), zoo wordt ook het type van den kerkelijken en minder-kerkelijken mensch door de ervaring van dezen tijd dicht bijeengebracht. |89| [348] *(Tekst 1941)*

[In 1948 voegt Miskotte op deze plaats een uitgebreide passage in – zie de navolgende paragraaf].

Het verschil tusschen gemeente en ‘schare’ wordt al meer betrekkelijk. ‘Wat blijft ons over?’ welke redelijke verwachting kunnen wij nog voeden? waarom zullen wij kinderen hebben? waarom zullen wij werken voor scholen en diploma’s? waarom zullen we eigenlijk bidden? hebben wij nog dingen, wier wenschelijkheid voor ons volstrekt vaststaat? Zoo komen de in het gróót aangevochtenen en de kleine lastdragers *zeer dicht bijeen*, – het leven werd een kreet terzijde van het bestaan, dat leven, dat ons rest, het leven van het geloof of van zoeken-te-gelooven of van strijd om dat geloof vast te houden. Zulke armoede sticht gemeenschap, zulke nood snijdt ‘heidensche’

⁵⁶ Miskotte gebruikt de termen ‘heidendom’ en ‘jodendom’ voor vormen van geloof welke de geloofsbasis resp. in het bestaande of in zichzelf zoeken. In de oorspronkelijke versies van *Het waagstuk* komen de beide begrippen nog niet voor. In paragraaf 3.4.3 – 1 zal worden onderzocht hoe Miskotte in 1941 het begrippenpaar in het opstel verwerkt. Hoezeer deze beweging in 1941 contextueel bepaald is wordt met name besproken in voetnoot 68, pag. 61. In het Intermezzo *A. Elementen uit de receptie – ‘ons jodendom’* – Peter Tomson, pag. 67v. wordt aandacht besteed aan de latere receptie van deze indeling.

en ‘joodsche’ zekerheden af, een dergelijke kreet is een kreet tot God uit diepten van ellenden en uit de misschien nog vreeselijker diepte van vervlakking.⁵⁷ Wanneer wij hiertoe eerlijk geraken, wij zullen er niet in vastraken, indien wij oprecht opgaan onder het Woord...
 |89| [349] *(Tekst 1941)*

Zó staat het er, voluit contextueel, en tegelijk voluit verdiepend, in 1941.

1948 – ‘BEZET GEBIED’ NA DE OORLOG

En, tenslotte, wat doet Miskotte in 1948 met deze zo specifiek aan de ‘tijden als deze’ gebonden passage? Zoals we reeds zagen blijft in Miskottes tekstredactie zo goed als élk woord gehandhaafd. Zelfs het ‘tijden als deze’ blijft staan, al zijn het inmiddels andere tijden. Maar Miskotte voegt, op de hiervoor reeds aangegeven plaats, een passage over het ‘moderne leven’⁵⁸ in. Kenmerkend voor de ‘tijden als deze’ is nu, dankzij deze invoeging, de ‘technificering van het leven’, alsmede de ‘mythe’ van de ‘economische “wetmatigheden”’. Door daarbij te wijzen op de ‘gelijkschakeling’⁵⁹ welke het gevolg is van deze tendensen worden de actualiteit van resp. 1941 en die van 1948 ook nog eens subtiel inhoudelijk aan elkaar gerelateerd.⁶⁰

3.4.3 *Voortschrijdende theologische ontwikkeling*

In de omwerking van de eerdere teksten wordt door Miskotte met regelmaat ook nieuw gewonnen theologisch inzicht verwerkt. Dat kan éénvoudig de verwerking zijn van bijpassende literatuur welke is verschenen in de jaren tussen de vorige en de nieuwe uitgave van een tekst. Een sprekend voorbeeld daarvan is het uitgebreide Buber citaat in het eerste opstel in de voetnoot op pag. [75], dat stamt uit een artikel uit 1936 en dat derhalve pas in de revisie van 1948 meegenomen kan worden.⁶¹ In redactionele zin vergelijkbaar daarmee zijn de

⁵⁷ In het begrip ‘vervlakking’ klinkt het opstel van 1934 door: ‘flache auslegung’.

⁵⁸ Hiervoor reeds geciteerd – zie pag. 51.

⁵⁹ Zie noot 32 pag. 51.

⁶⁰ Waarmee eveneens ongewijzigde teksten uit 1941 ineens profetisch actueel kunnen klinken, ook driekwart eeuw na dato: “En alle oude ketterijen kunnen opstaan uit hun schijndood en rondspoken vlak rondom ons, ja zelfs de oude, wrede goden kunnen hun weerkeer vieren, schier onherkenbaar door een camouflage, waarvoor het eenvoudig gemoed van een ‘christenmens’ bezwijkt. Ons geldend staatsbestel, de rechtsgemeenschap kan geheel instorten...” [158] *(Tekst 1941)*

⁶¹ Vergelijkbaar zijn de in 1948, deels in oude tekst toegevoegde, deels in nieuwe tekst opgenomen, citaten uit de later verschenen delen van Barths *Kirchliche Dogmatik*, II/1 [163] en III/1 [56][366]. Een ander opvallend voorbeeld is de uitgebreide literatuurverwijzing naar grotendeels nieuwere theologische literatuur op pag. [82].

momenten waarop in de revisie van 1948 de NBG-vertaling van 1951 al doorklinkt.⁶² Maar ook zijn ingrijpender voorbeelden van de verwerking van nieuw theologisch inzicht te geven.

1. Ons Heidendom, ons Jodendom

De drieslag ‘Heidendom, Jodendom en Christendom’ is structuurbepalend in het eerste gedeelte van opstel *Het waagstuk van de prediking* zoals dat in *Om het levende Woord* is opgenomen. In versie 1928/1931 is deze structuur echter nog op geen enkele wijze aanwezig, en ontbreken zelfs de begrippen ‘heidendom’ (‘heiden’) en ‘jodendom’ (‘jood’) volledig.⁶³ Miskotte heeft de drieslag overgenomen van Max Brod, Herman Cohen en vooral⁶⁴ Franz Rosenzweig, waarvan hij verslag doet in zijn uit 1932 daterende dissertatie, *Het wezen der Joodsche religie*.⁶⁵ De drieslag⁶⁶ bedoelt een fenomenologisch onderscheid weer te geven tussen drie ‘geestelijke complexen, historisch-psychische, bovenpersoonlijke werelden, mythische beelden van geestesleven’.⁶⁷ “Aan een voor ons laatste norm gemeten zijn er maar drie soorten mensen, namelijk: *heidenen, joden en christenen*”, zo schrijft Miskotte in 1939 in *Edda en Thora*, als hij de drieslag voor het eerst expliciet zelf gebruikt.⁶⁸

⁶² Expliciet op pag. [328], meer impliciet op pag. [167], [198] en [337]. Zie annotatie bij [10].

⁶³ De passage over de ‘heiden Naäman’ [327] staat in een ander kader.

⁶⁴ Vgl. G.G. de Kruijf, *Heiden, Jood en Christen: een studie over de theologie van K.H. Miskotte* (Baarn: Ten Have, 1981), 85v.

⁶⁵ K.H. Miskotte, *Het wezen der Joodsche religie. Bijdrage tot de kennis van het Joodsche geestesleven in dezen tijd (1933)*, Verzameld Werk 6 (Kampen: Kok, 1982), o.a. 71-76, 178, 302-305 (handelseditie van de dissertatie van 1932).

⁶⁶ Terzijde zij hierbij opgemerkt dat de term ‘drieslag’ maar beperkt adequaat is. Niet voor niets ontbreekt in het opstel een paragraaf over ‘ons christendom’: “Mischien heeft een lezer zich afgevraagd, waarom over ‘ons heidendom’ en over ‘ons jodendom’ gehandeld werd en niet over ‘ons christendom’. Het antwoord moet zijn: omdat dit weliswaar een geduchte realiteit namelijk anti-realiteit is, maar geen eigensoortige realiteit, tenzij men het eigensoortige wil zoeken in het ingenieuze van de mengvorm – ‘ons christendom’ is namelijk een mengvorm van jodendom en heidendom (niet bijvoorbeeld van Openbaring en heidendom, want de Openbaring laat zich niet mengen met iets anders), het is een samenwerken met de ‘wereld’ zonder solidariteit met haar elementaire nood.” [330]

⁶⁷ K.H. Miskotte, ‘Over Franz Rosenzweig’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 1957, 209–222, 277–295, 401–428; Opgenomen in: K.H. Miskotte, *Geloof en kennis: Theologische voordrachten* (Haarlem: Holland, 1966), 257; In: K.H. Miskotte, *Theologische Opstellen*, red. J.T. Bakker en H.C. van der Sar, Verzameld Werk 9 (Kampen: Kok, 1990), 29. Miskotte noemt Franz Rosenzweig hier een fenomenoloog avant date.

⁶⁸ Miskotte, *ET*, VW7, 16. Miskottes aandacht voor ‘ons heidendom’ is eind jaren dertig natuurlijk voluit contextueel gemotiveerd. In de ‘teksten uit de oorlogs-

In de redactie van 1941 van *Het waagstuk van de prediking* heeft Miskotte de drieslag, en met name de termen ‘heidendom’ en ‘jodendom’⁶⁹ op een uiterst kunstige manier zodanig ingevlochten dat deze niet alleen een eenheid vormen met de tekst, maar daarin ook een funderende en structurerende functie krijgen. Omdat Miskotte, zoals we constateerden, zelden of nooit eerder geschreven tekstgedeeltes weglaat, laat zich tamelijk precies reconstrueren hoe in 1941⁷⁰

jaren’ komt het begrip met grote regelmaat voor. Bijvoorbeeld in de bespreking van 1 Koningen 18 op 23 februari 1943: “Het heidendom kent het probleem van staat en kerk niet. In het heidendom is geen profeet ooit kritisch tegen de staat opgetreden. (...) Ontkent men een bijzondere openbaring, dan is het gegevene de laatste norm. (...) Daar is geen hoger beroep op de gerechtigheid mogelijk.” (K.H. Miskotte, *Hoofdsom der historie en andere teksten uit de oorlogsjaren*, red. W. van der Meiden en W. Veen, Verzameld Werk 15 (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022), 277).

In de lezing ‘balans van de oorlog’ zal Miskotte in 1945 de begrippen zeer helder definiëren: “Onder heidendom is te verstaan niet goddeloosheid of zedeloosheid, maar eenvoudig die godsdienst, die religieuze verering die de oerkrachten en grondmachten van de Natuur vereert, die godsdienst die tot in de diepten geboeid is door wat bestáát en waarbij dus het hart volkomen gebonden is aan die oermachten van het Bestaande. Onder jodendom hebben wij te verstaan die godsdienst, dat religieuze streven dat de Wet wil vervullen en daardoor het Koninkrijk van God op aarde wil oprichten. Ten slotte hebben wij onder christendom te verstaan die geloofsverbondenheid en geloofsgehoorzaamheid, die mystieke unie met Christus, met Hem die het bestaande oordeelt en die Zélf de Wet vervult, voor ons en in ons. En nu zeg ik: de onderscheiding in standen, klassen, temperamenten, psychologische typen, zelfs de onderscheiding in volken, rassen en culturen gaat niet zó diep als deze tussen heidenen, joden en christenen. Dit zijn, als ik het zo zeggen mag, werkelijk rassen die dwars door alle volken en rassen en culturen zich voortzetten en doorzetten.” (Miskotte, 796).

⁶⁹ In 1941 klinkt ruim 60 keer het begrip ‘heiden’/’heidens’/’heidendom’ en ruim 45 keer het begrip ‘jood’/’joods’/’jodendom’. De specifieke termen ‘heidendom’ en ‘jodendom’ klinken resp. 19 en 10 keer.

⁷⁰ In onderstaande analyse zijn de aanvullingen en wijzigingen van editie 1948, volledig buiten beschouwing gelaten. De wijzigingen van 1948 m.b.t. de thematiek ‘ons heidendom’ – ‘ons jodendom’ zorgen namelijk niet voor een inhoudelijke verschuiving in de tekst, zoals de invoeging van de dan nieuwe terminologie dat in 1941 wel doet. Wel zorgen de aanvullingen van 1948 regelmatig voor een nog verdere aanscherping van het eerder geformuleerde. Bijvoorbeeld: “De predikant die niet geestelijk en theologisch *uit Israël stamt*, zal steeds deze (...) gemoedelijkheid om zich verbreiden en uitspreiden over de letter. Hij zal de stem in de letter van de Schrift neutraliseren door ons bloed en onze geest te vertolken.” [250] Eveneens een voorbeeld van zo’n aanscherping uit 1948 valt, in ander verband, aan te treffen in noot 104, pag. 73. Bovendien beperkt de analyse zich volledig tot het vierde opstel. Daarbij valt op te merken dat de thematiek ‘ons heidendom’ – ‘ons jodendom’ in de eerste drie opstellen nergens een rol speelt, noch in de oorspronkelijke versie, noch in die van 1948. Wel komt ‘heiden’ als kritisch begrip voor in het tweede op-

deze combinatie van herstructurering en theologisch inhoudelijke uitbreiding op woordniveau wordt voltrokken.

GODSWOORD EN MENSENWOORD

De eerste wijziging in dit verband komen voor in de tweede helft van de paragraaf ‘Godswoord en mensenwoord’. Reeds in het oorspronkelijke opstel van 1928/1931 problematiseert Miskotte de “goddeloze vromen die (...) niet weten en niet willen weten dat God God is, oneindig van de mens verscheiden en Gods Woord Góds Woord, oneindig van alle mensenwoord verscheiden”.⁷¹ In 1941 voegt Miskotte hier een korte passage in waarin dit vrome verzet als ‘heidendom’ wordt geduid, waarbij Miskotte tegelijk aangeeft hoe diep dat ‘heidendom’ in ons, ‘heidene van nature’ zit:

Volgens het getuigenis der H. Schrift is de diepe religiositeit van het heidendom onthuld als vijandschap tegen het God-zijn van God. En wij, allen heidene van nature, kunnen hetzelfde bespeuren in onze spontane ergernis aan dit voor ons besef zoo hooge, leege, overbodige spreken over een ijlen God temidden van een wereld, die daverende vol is van hechte werkelijkheden. |15|[243] *(Tekst 1941)*

In 1928/1931 volgde nu⁷² direct de wissel – meer een dialectische kortsluiting – naar de preek als ‘waagstuk’:

En toch willen duizenden dat er gepreekt wordt en tientallen mannen beweren, dat ze het kunnen; en het stilzwijgend contract: ‘wij kunnen spreken en wij kunnen hooren’ duurt zonder wederzijdsche opzegging voort. D.w.z. men wáágt het erop en zie, waarlijk God is ons stamelen genadig en dekt onze overtredingen toe. . . *(Tekst 1928/1931)*

Bijzonder is het om te zien hoe Miskotte echter in 1941 op dit moment, midden in bovenstaand fragment, nog even inhoudt. Een net even andere wijze van formuleren heeft tot gevolg dat eerst wordt onderstreept hoezeer dankzij de

stel: “Het methodische isolement van de exegeet is een anti-heidense acte” [165], zo wordt de toehoorders van het referaat in 1940 voorgehouden. Slechts op één oneigenlijke plaats in het derde opstel zal in 1948 aan de drieslag ‘heidendom, jodendom, christendom’ worden gerefereerd. Vanwege het bijzondere karakter zal deze worden besproken in 5.3.2 nr. 2, pag. 169v..

⁷¹ Miskotte haalt hierbij vervolgens nog Pascal als getuige aan: “Pascal heeft ergens gezegd: ‘Alle sterrenwerelden samengeperst zijnde geven nog niet één gedachte, want het geestelijke is van een absoluut andere orde’ – maar precies zoo moet gezegd worden, alle menselijke preeken samengeperst zijnde geven nog niet één Gods gedachte, want Gods Woord is van een absoluut andere orde” |14|[242] *(Tekst 1928/1931)* Na déze alinea volgt de nu te bespreken invoering uit 1941.

⁷² Aansluitend op de genoemde ‘Pascal’-passage.

hardnekkigheid van ons heimelijk heidendom prediking in de praktijk juist al te vaak géén waagstuk, en daarmee geen prediking is:

Wanneer er nog duizenden zijn, die willen, dat er gepreekt wordt, en tientallen mannen,⁷³ die beweren, dat ze het kunnen, en het stilzwijgend contract: ‘wij kunnen spreken en wij kunnen hooren’ duurt zonder wederzijdsche opzegging voort, zoolang zal het preeken openbaarlijk voortgaan en zal onderwijl ook *het heidendom heimelijk voortbestaan* in de harten. Zoo gezien is het waarlijk *geen waagstuk* (...), maar het is dan ook in het geheel géén prediking... (Tekst 1941 - cursivering JDZ)

En pas nadat dit gezegd is kan ook in 1941, in de lijn van 1928/1931, de wissel naar het waagstuk van de prediking worden genomen:

Maar als God eens menschen stamelen genadig is en dekt zijn overtredingen toe, dan ‘geschiédt het Woord’, zeldzaam, of keer op keer, maar altijd waar het God heeft behaagd en een mensch het heeft gewaagd. |15|[243] (Tekst 1941)

Zo winnen vanaf 1941 door invoeging van het begrip ‘heidendom’ de passages uit 1928/1931 over ‘Godswoord en mensenwoord’ bepaald aan scherpte. Maar tevens is duidelijk dat nu allereerst de hardnekkigheid van ‘ons heidendom’ dringend een nadere analyse vraagt.

ONS HEIDENDOM

Een zeer kort tekstfragment⁷⁴ uit 1928/1931, dat ook nog eens wordt opgesplitst in twee delen, vormt als het ware de omraming van de in 1941 verder grotendeels uit nieuwe tekst⁷⁵ opgebouwde paragraaf ‘Ons heidendom’. Geopend wordt de paragraaf met de vaststelling uit 1928/1931:

... het spreekt toch wel vanzelf, dat het Woord Gods⁷⁶ alleen door God zelf kan gesproken worden, waar en wanneer het Hem behaagt. |17|[246] (Tekst 1928/1931)

In editie 1941 is deze opmerking echter aanleiding voor een uitgebreide beschouwing over hoe problematisch deze ‘vanzelfsprekendheid’ in de praktijk van de prediking is:

⁷³ De ‘mannen’ worden gehandhaafd tot in editie 1948. In de heruitgave is de tekst genderneutraal aangepast.

⁷⁴ Ca. 175 woorden.

⁷⁵ In 1941 worden ca. 1035 woorden toegevoegd aan dit tekstgedeelte.

⁷⁶ In 1941 voegt Miskotte subtiel preciserend toe: ‘ook in haar midden’.

Laat nu niemand uit pure vroomheid zeggen, dat dit vanzelfsprekend moet heeten (...) Ja, voor de kerk (...) spreekt het vanzelf, dat God door een bijzondere daad zelf getuigenis moet geven van Zijne waarheid. Maar voor ons spreekt dat niet vanzelf... |19|[248] *(Tekst 1941)*

‘Vanzelfsprekend’ voor het heidens levensgevoel zal ten diepste altijd weer onze verbondenheid blijken aan het natuurlijke bestaan. Waarmee de kerk altijd weer verwordt...

...tot een tempel, een ‘heidensch’ heiligdom, waarin offers van vereering branden voor het bestaande, waarin de prediking in plaats van verkondiging is geworden tot beschrijving van hetgeen den mensch omringt en wat hij bezit. |21|[250] *(Tekst 1941)*

Nadat op deze wijze in de aanvullingen van 1941 de leugen van het heidendom uitgebreid is beschreven en als fataal [249] is ontmaskerd, kan dan, ter afronding van de paragraaf, de draad uit 1928/1931 weer opgepakt:

“Dit schijnt wel heel wanhopig...”, wat in 1941 logischerwijs aangevuld kan worden met: “dit aangeboren heidendom, deze natuurlijke religie”. Er is uiteindelijk maar één weg die uit de geslotenheid van het heidendom kan voeren, namelijk dat de leugen van buiten doorbroken wordt: Doch, zooals overal, is ook hier de radicale wanhoop aan al het menselijke de éénige weg, om uit het net der vrome illusies te geraken, een uitzicht te winnen op Gods Wonderen en te verstaan wat de Kerk eigenlijk bedoelt met de belijdenis: “Ik geloof in den Heiligen Geest.” |21|[251] *(Tekst 1928/1931)*

ONS JODENDOM

In de nieuwe paragraaf ‘Ons jodendom’ is de oorspronkelijke tekstuele lijn, van 1928/1931, veel stringenter gehandhaafd. Met name in de eerste helft van de paragraaf wisselen oude en nieuwe tekstpassages⁷⁷ elkaar nu voortdurend af. Thema van de paragraaf vormt het “gebrek-aan-ernst, dat waarlijk tot een tweede natuur kan worden”. Zo klonk het ook al in de openingszinnen van het tweede deel van het opstel van 1928/1931. Maar in 1941 wordt dit ‘gebrek-aan-ernst’ door een éénregelige invoeging, direct na deze beginregels, als ‘joods’ geduid. ‘Joods’ overigens van meet af naast ‘heidens’:

Naast de ‘heiden’, die de prediking geen waagstuk acht, treedt de ‘jood’, die het tenslotte evenmin een waagstuk acht. |23|[252] *(Tekst 1941)*

⁷⁷ Aan de ca. 245 woorden welke stammen uit 1928/1931 worden in 1941 ca. 725 woorden toegevoegd.

Het thema van de paragraaf is gesteld.

De tekst uit 1928/1931 voldoet vervolgens prima om aan te geven dat het hier over ‘ons (!) jodendom’ gaat:

... op die tweede natuur berust heel het kerkelijk bedrijf, uit die tweede natuur komt de regelmaat en de ‘bloei’ van het kerkelijk leven voort... |23|[252] *(Tekst 1928/1931)*

Het zijn juist “de vrome overtuigingen, de goede zeden, de rechte houding” die tot een tweede natuur dreigen te worden, zo licht Miskotte in 1941 in een – overigens uitgebreide – aanvullende passage toe. Maar om werkelijk de kern van ‘ons jodendom’ aan te wijzen volstaan de woorden uit 1928/1931:

Wat is nu met dat gebrek-aan-ernst bedoeld? Dit, dat de meeste belijders menen dat het vrome⁷⁸ woord het woord Gods kan vervangen (...) omdat men alles allang weet, allang geen vraag meer heeft of allang geen antwoord meer verwacht. Dit gebrek-aan-ernst doet (...) braaf alsóf het om God te doen was, (...) alsóf de samenkomst der gemeente een samenkomst is van God met zijn volk en niet maar een samenkomst van mensen onderling. *(Tekst 1928/1931)*

Waarop Miskotte dan in 1941 scherp concluderend stelt:

Ik geloof, dat wij dit ‘gebrek-aan-ernst’ inderdaad als het ‘joodsch’ gevaar⁷⁹ kunnen aanmerken, in onderscheiding van den heidenschen toestand, waarvoor het woord ‘gevaar’ veel te licht zou zijn. |26|[255] *(Tekst 1941)*

Ogenschijnlijk gaat vanaf hier de tekst van 1941 een eigen weg, welke vooral bestaat uit een nadere aanscherping van het begrip ‘jodendom’, d.m.v. een aantal fijnzinnige tegenoverstellingen met het ‘heidendom’.⁸⁰ De paragraaf wordt echter afgerond met een alinea welke begint met ‘te geloven in de Heilige Geest wil hiertegenover zeggen...’. De tekst is nieuw, maar vormt wel een structurele parallel⁸¹ met de uit 1928/1931 stammende passage welke de afronding van ‘ons heidendom’ inluidde:

⁷⁸ Veelzeggend vervangt Miskotte in versie 1941 hier het woord ‘vrome’ door ‘orthodoxe’.

⁷⁹ Dezelfde formulering wordt op vergelijkbare wijze overigens ook gebruikt door Franz Rosenzweig, die spreekt over de ‘christlichen Gefahren’ en de ‘jüdischen Gefahren’ (F. Rosenzweig, *Der Stern der Erlösung*, *Der Mensch und sein Werk: Gesammelte Schriften*, II (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1976), 447, 452). Zie annotatie heruitgave. Zie tevens ‘Elementen uit de receptie – A’, pag. 67v..

⁸⁰ Bijvoorbeeld: “het heidendom hóórt meer zonder verwondering en het jodendom spréékt meer zonder verwondering.” |27|[256]

⁸¹ Via een ‘kruisverwijzing’ wordt in de heruitgave de lezer op deze parallele structuur gewezen.

Te gelooven in den Heiligen Geest wil hiertegenover zeggen: gelooven, dat Deze alleen den tooverkring van dien waan kan breken door de echte her-in-nering werkzaam te maken namelijk de kennis, dat ook het heilig volk als te vondeling gelegd was in deze wereld en als een walgelijk wezen opgenomen (Ezechiël 16:5v.v). |27|[256v.] (Tekst 1941)

HET VERVOLG

Vanaf hier komt het begrippenpaar ‘heidendom’ – ‘jodendom’ met regelmaat, doorgaans paarsgewijs,⁸² terug in *Het waagstuk van de prediking*.⁸³ Nota bene een aantal keren in de afsluitende alinea van editie 1941, aan het einde van de toenmalige slotparagraaf ‘Buitengewone beloften’:

Het waagstuk der prediking ligt ten aanzien van de goddelijke opdracht hierin, dat wij door de minste bijmenging van eigenmachtigheid ‘heidenen’ en ‘joden’ *kweeken*, (voor ons besef: met de beste bedoelingen). Ten aanzien van de menschen ligt het waagstuk hierin, dat wij ‘heidenen’ en ‘joden’ *ergeren* en van allen verworpen worden om Zijns Naams wil, d.i. terwille van Zijn ééne Openbaring, de vrije uitgang Zijner Genade. De buitengewone beloften ons gegeven hangen aan Christus (...) en niemand kan zeggen, dat Jezus de Heer is, dan door, den Heiligen Geest; dewijl wij dan deze buitengewone beloften hebben, laat ons ook de prediking reinigen van alle besmetting des vleesches en des geestes, van al ons ‘heidendom’ en al ons ‘jodendom’, voleindigende de heiliging van ons woord in de vreeze Gods (vgl. 2 Kor. 7:1). |95|[353] (Tekst 1941)

Expliciet wordt in deze afronding van editie 1941 gerefereerd aan de afsluitende passages van ‘ons heidendom’ en ‘ons jodendom’. Zo structuurbepalend heeft Miskotte in 1941 de nieuwe terminologie in het aloude opstel verwerkt.

A. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – ‘ONS JODENDOM’ – PETER TOMSON

Voor hedendaagse lezers heeft de door Miskotte gebruikte terminologie ‘heid, jood en christen’ op zijn zachtst gezegd een wrange bijmaak. Met name

⁸² Bijvoorbeeld in de paragraaf ‘Ergernis geven’: “. . . in het woord der verkondiging wil God zelf tegenwoordig zijn, spreken, handelen, zaligmaken, (...) de gesloten wereld van ons ‘heidendom’ binnenvarend, de voortschrijdende wereld van onze ‘joodsche’ ziel in de flank rijdend.” |79|[327]

⁸³ Door de beperking tot editie 1941 valt buiten het blikveld dat in 1948 in de paragraaf ‘om de waarheid te zeggen’ nog een belangrijke verdieping van de thematiek plaatsvindt, waar Miskotte doordenkt wat de hermeneutische consequenties ervan zijn dat “wij er niet zo zeker van zijn, dat de Waarheid, gesteld dat zij verstaan zou zijn, ook gezegd kan worden als definitieve boodschap, die ons heidendom en ons jodendom metterdaad antiqueert.” [257]

Miskottes onbemiddelde gebruik van het begrip ‘ons jodendom’ is ronduit pijnlijk. Het besef dat spreken over ‘ons jodendom’ vanwege het bestaan van een reëel ‘jodendom’ een andere impact heeft dan spreken over ‘ons heidendom’ of ‘ons christendom’ of iets als ‘ons calvinisme’ of ‘onze orthodoxie’ klinkt nergens in de teksten door. Miskotte gebruikt, zoals hiervoor gezegd, het begrip als fenomenologische typering. De grens tussen typering en stereotypering is echter flinterdun. Weliswaar is Miskottes fenomenologische benadering een ‘Liebeskonstruktion’,⁸⁴ en die liefde geldt wat Miskotte betreft intens zowel het jodendom als het heidendom. Maar uiteindelijk zijn de door Miskotte gebruikte typering negatief-kritisch van aard. Peter Tomson⁸⁵ spreekt begrijpelijk van een ‘antitype’: “Dennoch wird hier der Begriff ‘Judentum’ spiritualisiert zu einer geradezu antitypischen, negativen Kategorie in der christlichen Theologie. In psychologischen Begriffen könnte das heißen: das Judentum wird als negativer Antitypus ins christliche Unterbewußte introjiziert.”⁸⁶ Voor Tomson is het onbegrijpelijk dat Miskotte in 1941 zo over ‘jodendom’ schrijft en bovendien na de oorlog de gebruikte beelden probleemloos blijft hanteren. In een bijzin verbindt Tomson ondertussen deze ervaring van onbegrijpelijkheid wel aan zijn (ons) ‘Spätgeborene’ zijn. De genoemde ‘onbegrijpelijkheid’ zegt dus ook wat over ons. Dat juist Miskotte – die ook in *Om het levende Woord* zich reeds in 1934 opvallend gevoelig toont voor de ‘onvergelijkelijke werkzaamheid van de nazi-propaganda’ 191 | 92 (Tekst 1934) – in 1941 en 1948 zo kon schrijven, laat misschien wel vooral zien dat wij als hedendaagse lezers niet meer terug kunnen in de beleving van de toenmalige schrijver en diens toenmalige lezers. Op ons punt in de geschiedenis staan wij anders in de taal. Wat het probleem overigens weliswaar historisch enigszins relativeert maar praktisch voor vandaag en morgen op geen enkele wijze oplost – wij lezen immers onontkoombaar en onomkeerbaar als lezers van nu. Tomson wijst dan ook elk toekomstig gebruik van dergelijke terminologie af: “Ich bin der Ansicht, im Rahmen des heutigen jüdisch-christlichen Gesprächs sollten wir immer uns selbst zusammen mit dem Anderen sehen, dem Gott-sei-Dank heute lebenden Gesprächspartner. Eine solche pauschal-negative Verwendung der Bezeichnungen ‘Jude’, ‘jüdisch’ und ‘Judentum’ ist uns dann unmöglich und verboten.”⁸⁷ Om het met Miskotte zelf⁸⁸ te zeggen: “Onze verantwoordelijkheid zou ons zwaar moeten wegen.” 92 (Tekst 1948)

⁸⁴ Miskotte, *WJR*, *VW6*, 56.

⁸⁵ P.J. Tomson, ‘K.H. Miskotte und das heutige jüdisch-christliche Gespräch’, *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 44, no. 1 (1990): 15–34.

⁸⁶ Tomson, 27.

⁸⁷ Tomson, 27.

⁸⁸ De conclusie welke Miskotte in een 1948 toegevoegde regel trekt uit de door hem, hierboven aangehaalde, geconstateerde werkzaamheid van de nazi-propaganda.

De heruitgave, waarin onontkoombaar de gewraakte terminologie van Miskotte ons weer scherp voor ogen wordt gesteld, leidt nu tot een tweetal aanvullende reflecties:

Allereerst zegt het wat dat ook 75 jaar later er nog steeds niet een gestandaardiseerde alternatieve terminologie is ontstaan. Miskottes terminologie is weliswaar veelvuldig bekritiseerd,⁸⁹ maar zelden worden concrete alternatieven voorgesteld. Dat heeft ook te maken met de bijzondere immanente kracht van de oorspronkelijke uitdrukkingen. De begrippen ‘ons heidendom’ en ‘ons jodendom’ kennen een wonderlijk confronterende werking. Om te beginnen zal menig (niet-joodse) lezer zowel bij ‘jodendom’ als bij ‘heidendom’, en bij beide in gelijke mate⁹⁰, allereerst denken: ‘dat gaat over anderen, niet over mij’.⁹¹ Impliciet wordt in die beweging de betekenis van de beide begrippen als min of meer bekend verondersteld. Bij verdere lezing blijkt allereerst de betekenis echter verrassend anders dan door de lezer verwacht. Waarop de confronterende ontdekking volgt dat het in de gebruikte begrippen juist niet over anderen gaat, maar over óns jodendom en óns heidendom. Ingewikkeld genoeg is het precies het anti-typische karakter van de terminologie dat dit verrassend confronterende effect tot (bedoeld) gevolg heeft. In een alternatief als ‘ons confessionalisme’ versus ‘ons fatalisme’ of ‘ons confessionalisme’ versus ‘onze religiositeit’ wordt heel veel van deze oorspronkelijke kracht ingeleverd. Dergelijke begrippen, hoewel inhoudelijk adequaat, bergen geen echte verrassing in zich en bijgevolg zal ook het confronterende effect uitblijven. Een terminologie als ‘ons strevingsgeloof’ versus ‘ons belevingsgeloof’⁹² is dan mis-

⁸⁹ Bijvoorbeeld, op overigens even precieze als genuanceerde wijze door K.A.D. Smelik, die in zijn analyse ook specifiek passages uit *Om het levende Woord* betreft: “Daarom kan men zich met reden afvragen of het overnemen van de termen ‘Jood’, ‘Joods’, en ‘Jodendom’ in de betekenis die Miskotte eraan heeft gehecht, wel een gelukkige gang van zaken is. Uiteindelijk wordt hiermee aan de namen voor een bepaald bestaand volk (het joodse volk) en voor een bepaalde bestaande religie (het jodendom) een geheel nieuwe betekenis toegekend, die maar in zeer beperkte zin samenhangt met de gangbare. Het lijkt onvermijdelijk dat zulk een gebruik tot misverstanden moet leiden, ook al zijn de termen slechts voor binnen-kerkelijk gebruik bestemd. Ze bevestigen in elk geval de christelijke gewoonte om het jodendom vanuit het perspectief van het christendom te benaderen in plaats vanuit het gezichtspunt van het jodendom zelf.” (K. A. D. Smelik, *Anti-judaïsme en de kerk: een verkenning* (Baarn: Ten Have, 1993), 128v.).

⁹⁰ Daarom werkt alleen aanpassing van ‘ons jodendom’ niet. Als ‘ons jodendom’ wordt gewijzigd in bijv. ‘ons confessionalisme’ zal ook voor ‘ons heidendom’ een alternatieve formulering moeten worden gezocht.

⁹¹ En waar de ‘christelijke’ lezer bij ‘ons christendom’ allereerst juist wel een vanzelfsprekende identificatie voltrekt, blijkt juist deze bij nadere beschouwing volledig als ‘anti-realiteit’ [330] te worden gerelativeerd.

⁹² Formulering naar een passage in *Balans van de oorlog*: “. . . De heiden in zijn totalitair ernstige beleving wil geëerd zijn, evenzo de jood, liever: de jood in zijn

schien nog beter, omdat de begrippen evident om een nadere invulling vragen, welke vervolgens confronterend kan blijken. Maar desniettemin zou een zin als “Aan een voor ons laatste norm gemeten zijn er maar drie soorten mensen, namelijk: strevings-gelovigen, belevings-gelovigen en christenen”⁹³ nooit dezelfde werkingskracht hebben als de oorspronkelijke formulering had. Aanpassing van de terminologie kan, zo blijkt daarmee, vermoedelijk alleen maar bij een andere opzet van het volledige narratief. Om toch enigszins aan de te-rechte bezwaren tegen continuering van de gebruikte terminologie tegemoet te komen, worden in de annotatie van de heruitgave de formuleringen ‘ons strevingsgeloof’ en ‘ons belevingsgeloof’ als alternatieve leeswijze aangeboden.

Daarnaast doet zich de paradox voor dat bij een eventuele aanpassing van de terminologie een verband buiten beeld zal raken met Franz Rosenzweig, bij wie Miskotte juist de vruchtbaarheid van de drieslag had mogen leren. De door Tomson in het bijzonder gewraakte uitdrukking “het ‘joods’ gevaar”⁹⁴ wordt op vergelijkbare wijze in de *Stern der Erlösung*, nota bene in een randtitel, evenzo door Rosenzweig gebruikt.⁹⁵ Tegelijk geldt ook voor deze waarne-

totalitair ernstige streving” (K.H. Miskotte, ‘Balans van de oorlog’, in *Hoofdsom der historie en andere teksten uit de oorlogsjaren*, red. W. van der Meiden en W. Veen, Verzameld Werk 15 (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022), 796).

Enigszins in het verlengde hiervan komt De Leede (H. de Leede, ‘Wie preekt, waagt zich op de Areopagus: Een actualisering van K.H. Miskotte, Het waagstuk der prediking in ‘Om het levende Woord’ (1948)’, in *Het tegoeed van K.H. Miskotte: De actuele betekenis van zijn denken door de gereformeerde theologie. Onder redactie van W. Dekker, G.C. den Hertog en Tj. de Reus* (Zoetermeer: Boeken centrum, 2006), 212) impliciet met de variant ‘eigenmachtigheid’ versus ‘vanzelfsprekendheid’ als hij de ‘fronten’ benoemt waartegen Miskotte ‘de strijd aanbindt’.

⁹³ Waarbij natuurlijk ook een variant voor de derde term gevonden zou moeten worden. Maar dat bevindt zich buiten de marges van bovenstaande reflectie.

⁹⁴ Tomson, ‘K.H. Miskotte und das heutige jüdisch-christliche Gespräch’, 27. Zie |26|[255].

⁹⁵ Rosenzweig, *Stern*, 452. In tegenstelling tot Miskotte gebruikt Rosenzweig de formulering puur voor een ‘binnenjoodse’ kritiek. Daarom zou het te ver voeren om te spreken van een (niet geannoteerd) ‘citaat’. Maar in alle verschil is er tegelijk ook sprake van overeenkomst – welke o.a. gelegen is in de door beiden gehanteerde fenomenologische analyse. Rosenzweig in deze passage: “So ist diesem Innersten des jüdischen Gefühls alles Zwiespältige, innerlich Allumfassende des jüdischen Lebens sehr eng und einfach geworden. Zu einfach und zu eng, müßte man sagen und müßte in dieser Enge ebensolche Gefahren wittern wie in der christlichen Weitläufigkeit. Wurde dort der Begriff Gottes bedroht, so scheint bei uns (! – JDZ) seine Welt und sein Mensch in Gefahr. (...) Weltverleugnung war es, wenn der Jude in der Nähe seines Gottes im Gefühl die Erlösung sich vorwegnahm und vergaß, daß Gott Schöpfer war und Offenbarer und daß er als Schöpfer die ganze Welt erhält, als Offenbarer leztthin doch dem Menschen schlecht weg sein Antlitz zuwendet.” Vergelijk hiermee Miskotte: “Dit gebrek-aan-ernst doet echter geregeld

ming dat deze weliswaar in zekere, zelfs letterlijke, zin Miskottes gebruik van de gewraakte terminologie relativeert, maar dat daarmee het hedendaagse verstaansprobleem op geen enkele wijze wordt opgelost. Een verwijzing op geëigende momenten in de annotatie van de heruitgave naar de bijzondere contemporaine verworteling van de terminologie is ondertussen eens te meer een kostbare minimumvoorwaarde, waaraan in de heruitgave met graagte wordt voldaan. Tegelijk in het besef dat in de praktijk deze ‘diepgang’ de hedendaagse lezer nooit meer zo kan raken als het Miskotte levenslang heeft geraakt. Wij staan simpelweg minder vrij in de taal.

2. De preek als ‘eucharistisch geheim’

De Haarlemse versie van *Het waagstuk van de prediking*, uit 1931, is nagenoeg gelijk aan de Meppelse, welke stamde uit 1928. ‘Nágenoeg gelijk’... , want Miskotte zou Miskotte niet zijn als hij niet tóch, ook al kende de nieuwe gemeente het oorspronkelijke artikel niet, de tekst van de nodige uitbreidingen zou hebben voorzien. De meeste wijzigingen zijn bescheiden van aard.⁹⁶ Doch één aanvulling is niet alleen relatief omvangrijk, maar vooral ook zeer inhoudelijk en wezenlijk. Hier in 1931 komen we zelfs één van de meest ingrijpende aanvullingen in heel de redactiegeschiedenis van *Het waagstuk van de prediking* tegen. Namelijk de passage waarin Miskotte de prediking vergelijkt met ‘wat de Eucharistie is voor de roomschen’. Het is een redactionele wijziging die het hele artikel mede zal gaan kleuren, welke bovendien impact zal hebben ook op de latere redacties van het opstel, en mogelijk – zo zullen we in de nadere analyse nog gaan zien – voor *Om het levende Woord* als geheel.

‘DE EREDIENST’ (1924) EN ‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST VAN 1931

De uitbreiding begint met:

De prediking moet in de gereformeerde Eeredienst zijn wat de Eucharistie is voor de roomschen. . .” De ‘machtige schel’ welke klinkt tijdens de eucharistie wordt vervolgens door Miskotte vergeleken met de ‘heldere schel’ welke tijdens de ‘de bediening des Woords’, ‘door de menschenwoorden heen’, plots in de harten kan luiden: “God is

alsòf het om God Openbaring te doen was, alsòf men bij tijd en wijle uit de diepte tot Hem roept, alsòf ‘de genegenheden branden om ‘s Heeren voorhof in te treên’, alsòf de samenkomst van de gemeente een samenkomst is van de soevereine God en zijn geroepen volk en niet maar een samenkomst van mensen onderling. Ik geloof, dat wij dit “gebrek-aan-ernst” inderdaad als het ‘joods’ gevaar kunnen aanmerken. . .” [254v.] (Tekst 1928/1931, slot: 1941)

⁹⁶ Zoals eerder opgemerkt kon helaas het eerste kwart van de Meppelse versie niet worden achterhaald, waardoor een integrale vergelijking van ‘Meppel’ en ‘Haarlem’ niet mogelijk is.

tegenwoordig, God is in ons midden, laat ons diep in ‘t stof aanbid-
den. [279v.] (Tekst 1931)⁹⁷

Bijzonder genoeg is deze in 1931 ingevoegde passage over de parallellie tussen eucharistie en prediking niet nieuw. Zoals reeds eerder werd aangegeven betreft het hier een nagenoeg letterlijke kopie van een passage uit een artikelenreeks welke Miskotte van juni t/m augustus 1924 onder de titel ‘de eredienst’ geschreven had in het *Gemeenteblaadje Kortgene*.⁹⁸

Op de achtergrond van de invoeging c.q. heropname in 1931 van dit tekstfragment – uit *de eredienst* uit 1924 opgenomen in de tekst van *het waagstuk*, oorspronkelijk uit 1928 – speelt mogelijk tevens een artikel mee dat Miskotte in 1929 publiceerde in het *Meppels Predikbeurtenblad* (nr. 32–35). Onder de titel *De Mis*⁹⁹ geeft Miskotte, in vijf afleveringen ditmaal, een gedetailleerde fenomenologische beschrijving van ‘het sacrament van het altaar’ in de rooms-katholieke kerk.¹⁰⁰ Het kan, aldus Miskotte, alleen maar

“vruchtbaar zijn voor het geestelijk leven van de (protestantse) gemeente, wanneer zij wat voor onze roomse medechristenen het middelpunt van de eredienst en de diepe kracht van het leven is, beter gaat verstaan.”¹⁰¹

Rode draad in het artikel over *De Mis* is de parallellie tussen eucharistie en prediking. Ofwel, de parallellie die dus in 1924 in Kortgene al bondig onder woorden werd gebracht ontvangt nu een nadere analyse:

“Precies op die plaats waar in de middeleeuwen het Sacrament van het altaar stond, precies op die plaats, even goddelijk, even onschendbaar, even onafhankelijk van de menselijke meningen, staat bij ons de dienst van het Woord.”

⁹⁷ Vanaf 1941 is de formulering iets aangepast en spreekt Miskotte niet meer van ‘de roomschen’: “De prediking bekleedt in de gereformeerde eredienst de plaats, die in de roomse kerk toekomt aan de eucharistie.”

⁹⁸ Miskotte, *Als een die dient*, 200-201 (20 augustus 1924). Vgl. H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen: Kok, 1981), 111. Zie over dit thema ook par. 5.1.2 nr. 2, pag. 149.

⁹⁹ K.H. Miskotte, ‘Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente te Meppel’, *De Mis (I t/m V)*, 1929, nr. 32–35. Hetzelfde artikel publiceerde Miskotte ook in Haarlem: K.H. Miskotte, ‘Haarlemsch Predikbeurtenblad’, *De Eucharistie (I t/m V)*, december 1935, Online toegang: [miskottestichting.nl \(31_meditaties_miskotte_-1925_1942.pdf\)](http://miskottestichting.nl/31_meditaties_miskotte_-1925_1942.pdf).

¹⁰⁰ Een wezenlijk verschil tussen *De eredienst* uit 1924 en *De mis* uit 1929 is dat Miskotte zich in het artikel uit 1924 baseert op een vergelijking tussen de Tabernakeldienst en de Gereformeerde kerkdienst.

¹⁰¹ Met deze liturgische cross-over was Miskotte in 1929 zijn tijd bepaald vooruit.

Dat brengt Miskotte er in *De Mis* toe te spreken van de ‘eucharistische kracht van de prediking’. In zowel eucharistie als preek gaat het om ‘tegenwoordigheid’:¹⁰²

“Volgens de katholieke kerk is Jezus tegenwoordig in het Avondmaal krachtens de consecratie”, en “volgens de protestantse kerk is Jezus tegenwoordig in de Prediking door de werking van de Heilige Geest.”

De protestantse prediking moet volgens Miskotte, in *De Mis*, dan ook niet gezien worden als opheffing van de eucharistie, maar als ‘intensivering’ ervan.

“Het Avondmaal wordt (in de katholieke kerk) verstaan als voluit een ‘herhaling’ van het Zoenoffer. Doch volkomen parallel daarmee is ook voor de Reformatoren de Prediking voluit een ‘herhaling’ van de Openbaring.”¹⁰³

‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST VAN 1941

Om deze essentiële parallel ook in *Het Waagstuk* door te laten klinken volstaat in de editie 1931 voornamelijk de letterlijke overname van het fragment uit 1924. Maar daarmee is de redactionele verwerking van *De Mis* niet ten einde. In 1941 ontvangt dit – wederom van enkele sterk beeldende uitbreidingen voorzien – gedeelte van *Het waagstuk* allereerst de passende titel: ‘Het wonder van de verandering’. Het thema wordt nu op noemer gebracht in het kernwoord ‘wezensverandering’, waarbij Miskotte tegelijk opmerkt dat dit soort beelden alle falen omdat zij “bezwijken aan de overmacht en het overwicht van deze Verandering”.¹⁰⁴ Enigszins impliciet, maar tegelijk uiterst beeldend, klinkt een variant

¹⁰² Vgl. het door Miskotte vanaf 1924 in de betreffende passage geciteerde gezang: “God is tegenwoordig...”.

¹⁰³ Alle citaten in bovenstaande alinea stammen uit *De mis* van 1929.

¹⁰⁴ Hoe uiterst fundamenteel deze zeer lyrisch en beeldend uitgewerkte paragraaf voor Miskotte is mag blijken uit de uiterst scherpe toevoeging welke in 1948 direct hierop zal volgen:

“Indien haar mogelijkheid niet kan worden ingewacht, heeft het geen zin om naar de kerk te gaan. Dan gebeurt er niets van Godswege in de kerk. Dan heeft ‘ons heidendom’ en ‘ons jodendom’ tenslotte gelijk, indien het zich tevreden stelt met een beschrijving en een vermaning, met een poëem en een depositum. (...) Wanneer het mensenwoord niet veranderd kan worden door de Geest in Godswoord, is de prediking weliswaar geen waagstuk meer, maar tegelijk niet meer de moeite waard. Daarom spreken wij op een verhoogde toon en grijpen naar beelden, die toch niet kunnen voldoen.” [281v.] *(Tekst 1948)*

Deze uitbreiding van 1948 is bovendien een duidelijk voorbeeld van dialectische precisering welke in par. 3.4.1 werd benoemd.

op het thema ‘eucharistie’ in 1941 ook door in de paragraaf ‘Leegheid en zekerheid’ waar, zoals eerder al besproken werd,¹⁰⁵ de prediking wordt vergeleken met ‘de vermenigvuldiging van de broden’ onder de handen van de ambtsdrager. Nieuw in 1941 is bovendien dat Miskotte aan het begin van de slotparagraaf van 1941, ‘Buitengewone beloften’, nog een keer expliciet teruggrijpt op ‘de prediking als het eigenlijke eucharistisch geheim’. Op soortgelijke wijze geeft Miskotte in 1948 de formulering ‘eucharistisch wonder’ ook een plaats in de openingsalinea van de eerste paragraaf van *Het Waagstuk*, waarmee de parallelie met de eucharistie in feite voorkomt door heel het vierde opstel heen.

‘DE MIS’ (1929) IN DE TEKST VAN 1948

Maar nog is de invloed van het artikel over *De Mis* niet volledig beschreven. In *De Mis* van 1929 had Miskotte namelijk ook nog uitgebreid aandacht geschonken aan het lied van Thomas van Aquino, *Adoro te devote*,¹⁰⁶ alsmede aan de formulering van het gebed voorafgaand aan de consecratie, het *quam oblationem*. En zogezegd óver de edities van 1931 en 1941 heen, krijgen déze onderdelen in 1948 alsnog een plaats in *Het waagstuk van de prediking* [resp. 279, 281].

Dat deze observaties rondom ‘de preek als eucharistisch geheim’ getuigen van een wezenlijke theologische beweging zal duidelijk zijn. In het analytische vijfde hoofdstuk, met name par. 5.1.3, wordt deze beweging nader onderzocht.

3. Bijbelse grondwoorden

In de receptiegeschiedenis van *Om het levende Woord* is een belangrijke rol weggelegd voor het thema ‘Bijbelse grondwoorden’.¹⁰⁷ Het is met name Frans Breukelman geweest die vanaf begin jaren vijftig¹⁰⁸ het thema ‘grondwoorden’

¹⁰⁵ Zie pag. 25.

¹⁰⁶ Van dit lied geeft Miskotte in *De Mis* van 1929 zelfs een vertaling op rijm: *Ik aanbid U, Godheid in verborgen staat, die in broodsgedaante waarlijk schuil hier gaat... Smaak, gezicht en tastzin, 't wordt hier al misleid, door 't gehoor alleen maar heb ik zekerheid*. Daarbij lijkt het er sterk op dat deze vertaling a) van de hand van Miskotte zelf is en b) óuder is dan de bekende vertaling van G. van der Leeuw, welke zal verschijnen in de Hervormde Bundel van 1938 (Lied 374 – LB2013).

¹⁰⁷ Doorgaans wordt in dit verband tevens naar Miskottes *Bijbels ABC* verwezen. Deze samenhang tussen *Bijbels ABC* en *Om het levende Woord* zal ook in deze paragraaf aan de orde komen.

¹⁰⁸ “Men heeft de grondwoorden van de Schrift in bepaalde gedeelten – in perikopen of hele bijbelboeken! – niet ‘einheitlich’ vertaald, omdat men hun functie in zulk een Schriftgedeelte niet had verstaan. Van dit niet-‘einheitlich’-vertalen kunnen wij nu honderden(!) voorbeelden gaan geven en telkens laten zien welke fatale gevolgen dit heeft”, zo formuleert in 1952 Frans Breukelmans zijn ‘eerste bezwaar’ tegen de

nauwgezet heeft uitgewerkt. En via deze is het begrip ‘grondwoorden’ tot een kernbegrip geworden in de zgn. ‘Amsterdamse School’.¹⁰⁹

GRONDWOORDEN IN 1941/1942

Verdeeld over alle vier opstellen komt het begrip ‘grondwoorden’¹¹⁰ in een der-tiental passages van *Om het levende Woord*¹¹¹ aan de orde. Daarmee vormt het begrip in 1948 een verbindend element tussen de verschillende opstellen. Deze verbinding is echter het resultaat van latere redactie, want in de oorspronkelijke versies van het eerste en het vierde opstel, beide stammende uit de jaren dertig, komt het begrip ‘grondwoorden’ nog niet voor.¹¹²

1941 – Het begin in *Tekst en uitleg* (Opstel II)

Pas in 1941 klinkt, binnen het ontwikkelingsproces van *Om het levende Woord*, het begrip ‘grondwoorden’ voor het eerst, namelijk in het opstel *Tekst en uitleg* (dat in 1948 ten grondslag zal liggen aan het tweede opstel, *In de werkplaats*). Overkoepelend thema dat aan de orde is in het tekstgedeelte waarbinnen het begrip ‘grondwoorden’ tweemaal zal klinken¹¹³, is de verantwoordelijkheid van de vertaler richting de eigenheid van de Schrift: In de Schrift ontmoeten wij,

Nieuwe Vertaling van 1951, in het eerste van een twintigtal artikelen waarin hij deze Bijbelvertaling aan een uiterst kritische analyse zal onderwerpen. Volledig in lijn met Miskotte klinkt in het laatste artikel: “Het geheim van alle bijbelse woorden is de relatie waarin zij staan tot wat het geheim is van de ganse Schrift: De Naam des Heren.” (F.H. Breukelman, *Sjemot: de eigen taal en de vertaling van de Bijbel*, red. Chr. Mataheru en K. Meijer, Bijbelse Theologie II,2 (Kampen: Kok, 2009), 369, 494).

¹⁰⁹ Bijgevolg klinkt het thema door in de naamgeving van de leerstoel waaronder deze dissertatie verschijnt: *Leerstoel Miskotte/Breukelman voor de theologische hermeneutiek van de Bijbel vanwege de Miskotte/Breukelman-Stichting voor de theologische hermeneutiek van de Bijbelse grondwoorden*.

¹¹⁰ Hoewel het begrip ‘grondwoorden’ op deze manier in *Om het levende Woord* een belangrijke rol vervult wordt het als zodanig nergens specifiek gethematiseerd.

¹¹¹ Het begrip ‘grondwoord(en)’ komt in totaal 16 keer voor, waarbij éénmaal specifiek de ‘buitenbijbelse grondwoorden’ betreft.

¹¹² Vermoedelijk is het de kennismaking met M. Buber en F. Rosenzweig, *Die Schrift und ihre Verdeutschung* (Berlin: Schocken, 1936) geweest welke Miskotte op het spoor van de ‘grondwoorden’ heeft gebracht. Miskotte ontving deze bundel in 1936 van Martin Buber zelf. “Im Auftrag der Verfasser überreicht. 17. April ’36“, zo staat genoteerd in Miskottes eigen exemplaar. “Martin Buber zendt mij een exemplaar van *Die Schrift und ihre Verdeutschung*“, zo noteert Miskotte op 29 mei 1936 in zijn dagboek. (*De Bibliotheek van K.H. Miskotte* (Kampen: Dr. K.H. Miskotte Stichting, Kok, 1994), 41; Miskotte, *Dagboeken, VW5B*). Nadere onderbouwing van dit vermoeden is te vinden in voetnoot 103, pag. 119.

¹¹³ In de heruitgave van *Om het levende Woord* heeft de betreffende paragraaf de titel ‘Het idioom van Israël’ meegekregen. Daarbinnen is het de subparagraaf ‘De

aldus Miskotte, “een andere orde, die (...) in het opzicht van haar anders-zijn, de eigen orde van onze geest doorkruist.” [139] Namelijk “de orde van het ‘Israëlitisch denken’ waarin de ganse Schrift is gevat.” [140] Deze orde *an sich* is onvertaalbaar. Veeleer zal omgekeerd een vertaling de – heidense! – hoorder moeten leiden naar deze eigen orde. En in die beweging spelen de ‘grondwoorden’ een sleutelrol:

Hoe dwingend dit is, kunnen wij gemakkelijk inzien, als we even terugkomen op onze definitie van ‘theologische exegese’,¹¹⁴ d.i. een uitlegging, die a priori uitgaat van de éénheid der Schrift; weliswaar wordt die éénheid ten slotte gehóórd, maar dit gehóór staat toch niet los van de *grondwoorden*, die de éénheid zichtbaar maken, voorzoover dat mogelijk is; de Naam, de Eer, de Heerlijkheid, het Koninkrijk Gods, dat zijn wordsymbolen van anti-heidensch karakter, die Oude en Nieuwe Testament op het innigst verbinden. (...) ... behalve de grondwoorden zijn de ‘Leitmotive’,¹¹⁵ de antitypen veel te weerbarstig om ze te vergeestelijken, te verinnerlijken, om te zetten in een ander, ijler, vrijer idioom. De ‘*Worthaftigheid*’, de vorm, het geraamte, de huid, de kleur van den tekst, die zich voor ons verbijzonderd heeft tot de tekst voor heden en morgen, dat is juist de kleine, maar klare patrijspoort, waardoor wij het ééne, de grond, het Woord in het woord (niet: achter het woord) ontdekken. De kern ziet wijd. [142] *(Tekst 1941 - p. 189 aldaar)*

De beeldspraak waarmee Miskotte hier in 1941 het begrip ‘grondwoorden’ invoert is betekenisvol: Grondwoorden als ‘kleine maar klare patrijspoort’, ofwel een doorkijkje in een principiële ondoordringbare wand, waarbij mét de doorzichtigheid tegelijk de ondoordringbaarheid bewaard blijft. Een uiterst belangrijke functie van de ‘grondwoorden’ is zogezegd dat zij getuigen van de ‘alteriteit’¹¹⁶ van de Schrift, en als zodanig het anders-zijn bewaren én bemiddelen.¹¹⁷

uitleg is een gebonden beweging’ waarin het begrip ‘grondwoorden’ tweemaal aan de orde komt.

¹¹⁴ In de voorgaande subparagraaf ‘De tekst is niet voluit gegeven’ heeft Miskotte, reeds in versie 1940/1941, intens het thema ‘theologische exegese’ aan de orde gesteld. Daarmee stelt hij expliciet het referaat/opstel van 1940/1941 in verband met het opstel *Opmerkingen over theologische exegese* uit 1934, dat in 1948 het openingsopstel zal zijn in *Om het levende Woord*. In feite is het project ‘grondwoorden’, zo formuleert Miskotte hier impliciet, een concreet element van het algemene project ‘theologische exegese’ (zie 3.5).

¹¹⁵ Miskotte verwijst hier naar Buber. In Hoofdstuk 4 zal besproken worden hoezeer in deze tekstgedeeltes op de achtergrond nog meer de filosofie van Franz Rosenzweig meespreekt.

¹¹⁶ Vgl. E. Levinas, *Altérité et transcendance* (Saint-Clément-la-Rivière: Fata Morgana, 1995).

¹¹⁷ Zo formuleert Miskotte letterlijk in de 1948-versie van het eerste opstel [67].

Daarbij is dit anders-zijn niet neutraal, maar ‘anti-heidens’. Waarmee het begrip in 1941 gelijk op scherp staat.

1942 – Praktisch én fundamenteel uitgewerkt in *In de werkplaats* (*Praktische overwegingen* – Opstel III)

Het is weinig verrassend dat het begrip ‘grondwoorden’ vervolgens ook voorkomt in de oorspronkelijke versie van het derde opstel uit 1942, toen *In de werkplaats* genoemd. Immers, dit derde opstel hangt volledig samen met het tweede, waar het een sterk praktijkgericht uitvloeisel van is. In de paragraaf ‘Aan de vooravond’,¹¹⁸ waar het gaat over de ‘plastiek van de preek’, geeft Mis-kotte een uiterst concreet voorbeeld van de bepleite ontvankelijkheid voor de grondwoorden, met daarbij een diepe theologische motivatie:

‘Roeach’ en ‘pneuma’ bijvoorbeeld zijn woorden vol mythischen gloed, gemeten aan wat ze in wijsgeerig gebruik zouden beteekenen, maar ze zijn tegelijk woorden van anti-mythologische strekking, gemeten aan hetgeen het heidensch levensgevoel zich instinctmatig daarbij voorstelt. Het is eerder ‘Geistbraus’, geesteswind, die de boomen van den aardschen hof buigt dan een speculatief begrip, maar het is anderzijds eerder een abstract enigma dan de blazing van een of ander mythisch wezen. En zoo is het feitelijk met alle bijbelsche grondwoorden gesteld, in overeenstemming met het grondkarakter der openbaring: Het Woord is vlees-geworden en het is gerechtvaardigd in de *Geest*. (...) De preek (...) iets mee te geven van de *geest-lichamelijkheid*, van de eigenaardige plastiek der schrift, dat is de kunst. (...) Maar moeilijk is het in onze taal het heldere geheim te vertolken in woorden even klaar als ondoorgrondelijk, even eenvoudig als in wezen verborgen. [212] (Tekst 1942 – p. 94 aldaar)

Kortom, in iets andere woorden samengevat: In diepste wezen is onze ontvankelijkheid voor de ‘grondwoorden’ niets anders dan een serieus nemen van de vlees-ording van het in de *Geest* gerechtvaardigde Woord.¹¹⁹ Het is dít concrete mensenwoord waarin de Openbaring gestalte heeft aangenomen. Binnen

¹¹⁸ Enigszins bijkomstig is het advies in de paragraaf ‘De arbeid van de exegese’, om, komende vanuit de Buber-Rosenzweig-vertaling de ‘grondwoorden’ na te gaan ‘in de grote Kittel natuurlijk!’ [198] (Tekst 1942 – p. 89 aldaar)

¹¹⁹ “Het Woord is concreet schrift geworden, gelijk het concreet is vlees geworden. Vertaling is nodig, maar het zal vertaling moeten zijn van dit woord en niet van een daaruit geabstraheerde inhoud, zin of strekking” [141]. Zo klonk het in het tweede opstel, en deze gedachte wordt hier in het derde opstel praktisch tot op concreet woordniveau uitgewerkt.

de mensentaal schept dit Woord een eigen taalwereld.¹²⁰ Ofwel, zo luidt de homiletische les van Miskotte: Het bijzondere dat in de Schrift gezegd wilde worden heeft onontkoombaar wat gedaan met de taal waarin het tóen gezegd werd. . . en evenzo wil het onontkoombaar wat doen met de taal waarin het nú gezegd wil zijn, ofwel met het ‘plastiek van de preek’.

1941 – Niet in *Het waagstuk van de prediking*

In 1941 is ondertussen ook het opstel *Het waagstuk van de prediking* verschenen in boekvorm. Hiervoor bleek hoe in die 1941-editie de integratie van de nieuwe thema’s ‘ons heidendom’ en ‘ons jodendom’ in feite tot een herstructurering van het hele opstel had geleid. Verrassend genoeg komt echter het begrip ‘grondwoorden’ in de 1941-editie van *Het waagstuk* nergens voor. Dit ondanks de niet geringe inhoudelijke samenhang tussen het thema ‘grondwoorden’ en ‘ons heidendom’ (zie hierna, pag. 82). Een samenhang bovendien met grote praktische gevolgen voor de preek. Aan de Bijbelse ‘grondwoorden’ leert de kerk immers de taal die nodig is om in de prediking het eigen heidendom te weerstaan. Tot een verwerking van het thema in het *Waagstuk* komt het in 1941 echter niet. Die verwerking vindt namelijk elders plaats.

1941 – Maar wel in *Bijbelsch ABC*

Het thema ‘grondwoorden’ zal in datzelfde jaar 1941 wel centraal komen te staan in Miskottes *Bijbels(ch) ABC*. Doel van *Bijbels ABC* is, in Miskottes eigen woorden:

... ons laten onderrichten door de grondlijnen, de grondwoorden, de geestelijke grammatica der Schriften.¹²¹

Net als in *Tekst en uitleg* wijst Miskotte ook in *Bijbels ABC* erop hoe juist door ‘grondwoorden’ onze oren geopend raken voor het principiële anti-religieuze en anti-heidense karakter van de Schrift:

Gedegen kennis, dat gaat nu betekenen kennis van de strekking der grondwoorden; niet wie vele teksten kent en meer of min zuiver weet

¹²⁰ Miskotte zelf gebruikt deze terminologie niet. Maar op de achtergrond klinkt in overwegingen als bovenstaande intens de stem van Rosenzweig door. Bijvoorbeeld het door Miskotte elders aangehaalde [49] nawoord bij zijn Jehuda-Halevi-vertaling: “Wer etwas zu sagen hat, wird es neu sagen. Er wird zum Sprachschöpfer. Die Sprache hat, nachdem er gesprochen hat, ein andres Gesicht als zuvor.” (F. Rosenzweig, ‘Jehuda Halevi. Fünfundneunzig Hymnen und Gedichte Deutsch und Hebräisch, mit einem Vorwort und mit Anmerkungen. der sechzig Hymnen und Gedichte, dritte Ausgabe (1927)’, in *Sprachdenken im Übersetzen. 1. Band. Hymnen und Gedichte des Jehuda Halevi*. Red. R.N. Rosenzweig, Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, IV (Dordrecht: Springer Netherlands, 1984), 3.

¹²¹ K.H. Miskotte, *Bijbels ABC*, 2e herz. dr. (Amsterdam: Ten Have, 1966), 14.

te gebruiken, hoe benijdenswaard dat ook moge zijn, maar wie het anti-heidens en anti-religieus karakter van de bijbel heeft leren proeven in de meest eenvoudige woorden, die aan de meest verschillende gedeelten van de Schrift gemeen zijn en haar als een eenheid in het licht stellen.”¹²²

Overigens noemt Miskotte in *Bijbels ABC* net even andere grondwoorden dan die welke hiervoor klonken in *Tekst en uitleg*, namelijk: Leer (onderwijzing), Naam, Daden, Woord, Weg, Heiliging, Verwachting. . . Daaruit blijkt dat het thema ‘grondwoorden’ in de periode 1940 (het referaat *Tekst en uitleg*) – 1941 (*Bijbels ABC*) volop in ontwikkeling was.

1938 – Grondwoorden reeds in *Edda en Thora*

Getuige zijn dagboek¹²³ is Miskotte in april 1939, tijdens het afronden van *Edda en Thora*, begonnen met het opzetten van een cursus rond het thema ‘grondwoorden’. In *Edda en Thora* zelf komt het begrip ‘grondwoorden’ eenmaal voor. Namelijk daar waar Miskotte zijn verbazing daarover uit hoezeer het heidens syncretisme zelfs ‘Israëls grondwoorden’ weet te annexeren:

Want tot het syncretisme willen wij (al te rechtvaardig?) in onzen tijd ook rekenen de nooit-voorziene *pseudo-morfose van Israëls grondwoorden*: Glaube, Bekenntnis, Reich, Verantwortung, Vorsehung, Berufung, Amt, Prophetie (der Wende). Het moet opvallen dat deze meer en fanatieker worden gebruikt naarmate men het ‘volksvreemde’ meent af te schudden, en b.v. de woorden ‘Amen’ en ‘Halleluja’ wenscht uit te delgen, maar waar juist deze geannexeerde woorden onvervreemdbaar ‘Semitisch’ zijn, daar vraagt men zich toch af, of een onbewust syncretisme bij mogelijkheid verder kan gaan in verblinding voor het eigen wezen.¹²⁴

Vanuit deze context is een cursus ‘Israëls grondwoorden’, zeker in de bezettingstijd, onontbeerlijk. In de nazomer van 1941 wordt de cursus uiteindelijk voor gemeenteleden gehouden. ‘*Bijbelsch ABC*’, dat in het najaar van 1941 verschijnt, is een weergave van het cursusmateriaal in boekvorm. De tekst van *Tekst en uitleg* schreef Miskotte hoogstwaarschijnlijk min of meer halverwege de uitwerking van dit project ‘grondwoorden’.

¹²² Miskotte, 32 (Hoofdstuk 3, ‘Naam’).

¹²³ Bijvoorbeeld 20 + 27 april 1939.

¹²⁴ Miskotte, *ET*, *VW7*, 373.

GRONDWOORDEN IN 1948

Waar het begrip ‘grondwoorden’, dat evident zijn theologische én contextuele wortels heeft in de jaren 1939 (1936)¹²⁵ – 1941, in 1941 alleen in het tweede en derde opstel voorkomt, daar werkt Miskotte het thema in de redactie van 1948 verder uit door het in alle vier opstellen te laten meeklinken:

Grondwoorden’ en Theologische Exegese’ (Opstel I – 1948)

Als Miskotte in 1941 in het artikel *Tekst en uitleg* het begrip ‘grondwoorden’ voor het eerst ter sprake brengt doet hij dit meteen al binnen het raam van de ‘theologische exegese’, zo zagen we.¹²⁶ Het wekt dan ook geen verbazing dat in de redactie van 1948 het thema ‘grondwoorden’ op een viertal plaatsen in het eerste opstel, over ‘theologische exegese’, aan de orde wordt gesteld. Om te beginnen, veelzeggend, tweemaal in paragraaf 6, ‘[De fenomenologische exegese en de eigen aard van de Schrift]’, ofwel in de paragraaf waarin het ‘zien’, de ‘Schau’, de ‘Wesensschau’ centraal staat.

“De zin gaat aan de woorden vooraf” | 78|[48], zo schrijft Miskotte reeds in versie 1934 in een van de openingsalinea’s van deze paragraaf. Met behulp van het begrip ‘grondwoorden’ kan deze gedachte in 1948, in een uitgebreide, kort daarvoor geplaatste, invoeging, een meer concrete spits worden gegeven. De ‘grondwoorden’ zijn

“geheimzinnig (...) door hun vreemdheid, maar meer nog door hun onderlinge samenhang.” [48]^(Tekst 1948)

Ofwel, in de grondwoorden openbaart zich de eigen, innerlijke structuur van de tekst. En zo bieden ze enerzijds houvast voor “verhoogde objectiviteit”, en tegelijk voor “verdiepte ontvankelijkheid”, zo vult Miskotte nu uitdagend aan.

In de afronding van de paragraaf klinkt vervolgens het begrip ‘grondwoorden’ nogmaals. Om de fenomenologische exegese (of Sinn-exegese) te bewaren voor excessen moeten de resultaten van de exegese telkens weer, zo schreef Miskotte in 1934, “gemeten worden aan de details van de gegeven tekstgestalte...” | 81|[58]^(Tekst 1934) In 1948 wordt deze terugkoppelende correctieve beweging nader geconcretiseerd door de toevoeging:

¹²⁵ Het begin van Miskottes context-gemotiveerde werken aan de cursus ‘grondwoorden’ in 1939. Theologische *terminus a quo* valt waarschijnlijk te stellen op 29 mei 1936 (zie noot 112, pag. 75).

¹²⁶ Zie pag. 76.

... aan de synopse van de grondwoorden, aan de latente theologie¹²⁷
die in de herhaling van bepaalde thematische wendingen in de teksten
zelf zich opdringt. [58] *(Tekst 1948)*

Zo blijkt in de 1948-editie van deze paragraaf Miskottes aandacht voor de ‘grondwoorden’ in feite een concrete methodische toespitsing van de fenomenologische exegese. De ‘grondwoorden’ scherpen ons gehoor voor de eigen samenhang van de taalstructuur waarin de Openbaring ons concreet (als ‘vleesgeworden’ Woord – zie hierboven onder ‘Grondwoorden in 1941’, pag. 77) is overgeleverd.

In de navolgende paragraaf, over ‘[Historisch kritische en fenomenologische exegese als theologische vooronderstelling]’ (par. 7), kan Miskotte dan ook spreken over de bemiddelende rol welke de ‘grondwoorden’ vervullen. Onder de oppervlakte van het Bijbelse verhaal bevinden zich bijzondere grondstructuren waarvan de grondwoorden een fenomeen zijn:

Tussen de veelheid van berichten en getuigenissen enerzijds en de éénheidstendens van de boodschap anderzijds staat als een welkome bemiddeling het verstaan van enkele grondwoorden, van enige ondergrondse gebinten. [67] *(Tekst 1948)*

Die bemiddeling zal echter, zo herhaalt Miskotte in de voorlaatste paragraaf van het eerste opstel, ook telkens weer kritisch zijn, in die zin dat een structurele terugkoppeling naar de ‘Grondwoorden’ een kostbaar methodisch correctiemiddel zal blijken tegenover subjectivisme en/of vooringenomenheid waardoor alle exegese, en dus ook de ‘theologische’, voortdurend worden bedreigd:

Wat niet kàn, mag niet kùnnen, wat er niet stáát, mag er niet toch staan, wat een rationele consequentie is of een intuïtieve afronding zonder grond in de Grondwoorden,¹²⁸ mag niet blijven leven. [105]

¹²⁷ In de annotatie verwijst Miskotte hier naar Franz Rosenzweig, maar in werkelijkheid citeert hij hier Martin Buber (M. Buber, ‘Zur Verdeutschung der Preisungen (1935)’, in *Werkausgabe 14. Schriften zur Bibelübersetzung*, 1. Aufl (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2012), 87 (+195)). Zie tevens annotatie heruitgave ter plaatse. Het begrip ‘latente theologie’ speelt een belangrijke rol in het werk van Frans Breukelman, die bijvoorbeeld in zijn definitie van ‘Bijbelse Theologie’ spreekt van “de in alle gevarieerdheid toch een eenheid vormende theologie van de bijbelse getuigen zelf, zoals die latent in hun teksten aanwezig is...” (F.H. Breukelman, *Schrift-lezing: een verhandeling over de kolometrische weergave van bijbelse teksten als hulp bij het lezen en als grondslag voor de exegese*, Bijbelse theologie I,1 (Kampen: Kok, 1980), 19).

¹²⁸ De eenmalige hoofdletter is van Miskotte zelf.

**‘Grondwoorden’ in de *Praktische Overwegingen*
(Opstel III – 1948)**

In het tweede opstel heeft de redactie van 1948 geen gevolgen gehad voor de manier waarop het begrip ‘grondwoorden’ aan de orde wordt gesteld. Anders ligt dat echter bij het derde opstel. In een uitgebreide toegevoegde passage onderstreept Miskotte de diepe waarde van een structurele praktisch-exegetische concentratie op de ‘grondwoorden’. Uiteindelijk staat in de grondwoorden alles op het spel, niet alleen het woord van toen, ook het woord van nu:

“Op dat éne woord komt het soms aan, daaraan hangt het waarheidsgehalte en de werkzame macht van de hele preek” [205],

zo klinkt het in 1948 in ‘De werking van de exegeze’ (par. 8).

Opvallend daarnaast is de uitbreiding van de reeds eerder (pag. 77) besproken passage waar Miskotte in 1941, gericht op de taal voor de prediking van vandaag, haast in een tussenopmerking, het begrip ‘grondwoorden’ relateerde aan de ‘vleeswording’. In 1948 blijft Miskotte wat langer stilstaan bij deze ‘diepste geheimenissen van de Openbaring’:

De vraag naar de plastische taal, die in overeenstemming blijft met de Bijbel, voert terug naar de diepste geheimenissen van de Openbaring, waarmee de theologie te doen heeft. De incarnatie en de uitstorting van de Heilige Geest, de tegenwoordigheid en de verborgenheid Gods, de Logos en het mensenwoord van de Schrift. Wij mogen de werkelijkheid van Gods handelen niet vervluchtigen en de ‘zin des Heeren’ niet doen verstarren. Noch de wijsgerige noch de mythische taal kan ons dienen, hoewel waarachtige en krachtige taal altijd òf deze òf gene vorm doorvoert. [212]¹²⁹

‘Grondwoorden’ en het *Waagstuk van de prediking* (Opstel IV – 1948)

Waar in de 1941-redactie van *Het waagstuk van de prediking* het thema ‘grondwoorden’ opvallend genoeg nog niet verwerkt bleek, daar klinkt het in 1948 door het hele opstel heen een aantal keren, waarbij de teneur vooral¹³⁰ is dat de ‘grondwoorden’ juist in hun bepaaldheid en standvastigheid bevrijdend, ‘barmhartig polemisch’, ruimte scheppen voor de prediking.

Om te beginnen wordt in de paragraaf ‘Ons heidendom’ onderstreept hoezeer juist een enkel ‘grondwoord’ fundamenteel bevrijdend de heidense vanzelfsprekendheden in ons denken kan doorbreken:

¹²⁹ Dit is tevens een voorbeeld van een in de redactie van 1948 verder doorgevoerde dialectiek.

¹³⁰ Op pag. [259] heeft het begrip geen functie in de opbouw van het betoog. Op pag. [365] maakt het onderdeel uit van een terugblik op de afgelegde weg.

De grondwoorden van de Schrift: de ‘Naam’ Gods en de ‘daden’ Gods, de roeping, rechtvaardiging en heiliging¹³¹ als goddelijke acten, en alle noties die hier te noemen zijn, willen reeds onze *bevrijding* proclameren uit de *stoicheia tou kosmou*, de tot zelfstandigheid uitgegroeide oer-elementen van het bestaan. Niet een paar teksten, het enkele wóórd is reeds vol van barmhartige polemiek tegen ons oude denken. [248v.]

De ‘grondwoorden’, als beginpunt van de exegese, zo stelt Miskotte in een uitgebreide invoeging in de paragraaf ‘Ergernis-geven’, herinneren de kerk aan de bepaaldheid van Gods woord als concreet tastbaar tegenover voor ‘ons christendom’, en voorkomen zo een vlucht in een zelfgenoegzame nietszeggenheid:

De gave van Gods Woord is het tegendeel van een *passe-partout* en het tegendeel van alle vervluchtiging. Zij is bepááld, zij is in een systeem van relaties ingegaan, zij schaamt zich de betrekkelijkheid van haar verschijning niet. Het is de exegese, die de wijsheid Gods, van deze bepááldde God, reeds in de grondwoorden van de Schrift vindt. . . [331]

En geheel in lijn daarmee kan Miskotte in de nieuwe paragraaf ‘De reine leer’ spreken over de “heerlijke onverzettelikheden van de bijbelse grondwoorden” die er uiteindelijk toe leidt dat de prediker

“zich ontslaat van alle bindingen, behalve de binding aan het Woord, om vrij te zijn. . . met een eeuwige vrijheid” [357].

3.5 Synthese als richting in de redactie van 1948

Tot nu toe beperkten we onze observaties tot illustraties bij de in het voorwoord van editie 1948 aangekondigde ‘ingrijpende bewerking’ en de ‘aanmerkelijke uitbreiding’. De betreffende zin uit het voorwoord gaat echter nog verder: “. . . en meer dan vroeger aangelegd op een synthese van de verschillende gangbare gezichtspunten.” Daarmee lijkt een belangrijke richting voor de redactie van 1948 gegeven. De vraag daarbij is echter wel op welke ‘verschillende gangbare gezichtspunten’ Miskotte hier eigenlijk doelt. Iemand die in zijn dagboeken van zichzelf zegt dat zijn “typisch talent is met het denken te voelen en met het voelen te denken, elke gedachte in gevoel te vertalen. . . in concreet gevoel”¹³² is zelf natuurlijk een bij uitstek synthetiserende persoonlijkheid. Die synthetiserende tendens was dan ook reeds in de oorspronkelijke opstellen zichtbaar. Reeds in de oorspronkelijke versie van het eerste opstel worden binnen het raam van de ‘theologische exegese’ de literair-historische exegese en de fenomenologische

¹³¹ Ook deze opsomming wijkt enigszins af van de ‘grondwoorden’ welke worden besproken in *Bijbels ABC* (zie pag. 78v.).

¹³² Miskotte, *Dagboeken*, VW4, 12.

exegese met elkaar in gesprek gebracht. Zo ook vindt het ‘gesprek’ tussen Rosenzweig en Barth, dat later in deze dissertatie onderwerp van analyse zal zijn (Hoofdstuk 4), reeds in de oorspronkelijke versie van het tweede opstel plaats. Van meet af was de insteek van het derde opstel om praktisch de kloof te overbruggen tussen de theologische wetenschap van maandag en de prediking van zondag. En hiervoor (3.4.3 – 1) zagen we hoe reeds in 1941 in het vierde opstel Miskotte voor de prediking een weg zoekt tussen de polen ‘ons heidendom’ (‘ons belevingsgeloof’) en ‘ons jodendom’ (‘ons strevingsgeloof’). En nu wordt dus in de samenvoeging van de delen deze tendens geïntensiveerd, zo belooft Miskotte ons, waarmee ‘gangbare gezichtspunten’ een bewust ruim gekozen formulering lijkt.

3.5.1 *Synthese via ‘grondwoorden’*

Een wezenlijk voorbeeld van synthese in de 1948-redactie werd impliciet al zichtbaar in hiervoor gegeven beschrijving van de manier waarop Miskotte in 1948 het gezichtspunt ‘grondwoorden’ uitwerkt. Door het begrip ‘grondwoorden’ in alle vier de opstellen terug te laten komen worden de verschillende velden waarop Miskotte zich in *Om het levende Woord* beweegt even dynamisch als concreet met elkaar verbonden. De eerder gedane observaties laten zich dan ook prima binnen het kader van ‘synthese’ herformuleren:

In het referaat van 1940/1941 komt het thema ‘grondwoorden’ aan de orde onder het gezichtspunt van de passende taal in zowel vertaling als prediking. Daarbij legt Miskotte al in dat oorspronkelijke tweede opstel de relatie met de ‘theologische exegese’: In de ‘grondwoorden’ schemert de onderhuidse eenheid van de Schrift door, welke de vooronderstelling is van de ‘theologische exegese’. Dat het thema vervolgens in 1948 onder het gezichtspunt ‘theologische exegese’, ofwel nu ook in het eerste opstel, nader wordt uitgewerkt wekt dan ook weinig verbazing. Meer specifiek komen de ‘grondwoorden’ daarbij aan de orde onder het gezichtspunt van de ‘fenomenologische exegese’,¹³³ waarvan de aandacht voor de ‘grondwoorden’ een concrete methodische toepassing blijkt: Als fenomenen van een bijzondere, want zaak-eigen, taalstructuur van de Bijbelse

¹³³ In de fenomenologische exegese "wordt getracht het zinsverband van het geschrevene uit zichzelf tot ontvouwing en zo mogelijk 'tot spreken' te brengen. Het gaat er om de *verholen zelfinterpretatie voor ogen te krijgen*. Tussen het 'bericht' en de 'waardering' ervan treedt een schouwende bezinning in, zonder welke het bericht dreigt chaotisch te worden en de waardering voorbarig. (...) In het hier bedoeld verstaán wordt getracht het verschijnsel, het fenomeen, als rustend geheel te aanschouwen, om later in groter zuiverheid het verschil met oenschijnlijk sterk-gelijkende fenomenen gewaar te worden." [51] (*Tekst 1948*)

overlevering vormen de ‘grondwoorden’ een actieve¹³⁴ uitnodiging aan de lezer voor een toegespitste ontvankelijkheid.

Onder het gezichtspunt van de homiletiek, in de 1948-bewerking van het derde hoofdstuk, blijkt bovendien hoe groot het praktische belang is van dit exegetische gezichtspunt: “Op dat éne woord komt het soms aan, daaraan hangt het waarheidsgehalte en de werkzame macht van de hele preek” [205], zo klinkt dan nadrukkelijk als richtingwijzer voor wie onderweg is van exegeese naar verkondiging.

Dat de ‘grondwoorden’, juist in hun verbindende rol, “woordsymbolen van anti-heidens karakter” zijn, werd eveneens al geconstateerd in het referaat van 1940/1941 [142]. Als in 1948 deze waarneming onder het specifieke gezichtspunt van ‘ons heidendom’ vervolgens wordt verwerkt in het vierde opstel, waarin de blik gericht is op de concrete viering van zondagmorgen, blijkt echter eens te meer hoezeer juist het plastische karakter van de ‘grondwoorden’ een bron zal zijn van even kritische als bevrijdende [248!], ruimte-scheppende kracht, ook, juist, in de prediking van vandaag en morgen.

Ondertussen voert al deze dynamiek rondom de ‘grondwoorden’, zo onderstreept Miskotte midden in de uitgave van 1948 uitdrukkelijk, “terug naar de diepste geheimenissen van de Openbaring waarmee de theologie te doen heeft” [212].¹³⁵ Het dragend gezichtspunt is namelijk dat van de incarnatie en de uitstorting van de Heilige Geest.

Al met al worden rondom het thema ‘grondwoorden’ door de verschillende opstellen heen vele gezichtspunten synthetisch met elkaar verbonden. Beter gezegd: Rondom een thema als ‘grondwoorden’ blijken de verschillende gezichtspunten intens aan elkaar te raken. Alles hangt met alles samen, in de weg van de theologie, die loopt van Schrift-lezing en -vertaling tot aan het concrete horend vieren van de gemeente op zondagmorgen.

3.5.2 *Het belang van synthese*

Uit bovenstaand voorbeeld blijkt dat we de opmerking uit het voorwoord en daarmee heel *Om het levende Woord* verkeerd zouden verstaan wanneer we Miskottes structurele gerichtheid op ‘synthese’ als een soort doel op zichzelf zouden verstaan. Syntheses in de theologie scheidt men niet, men vindt ze:

Wij miskennen de theologische exegese – en de door haar te benutten
“Sinn-exegese” – ten enenmale, indien wij juist van háár eenzijdigheid
in de uitleg menen te moeten duchten. Integendeel: géén gezichtspunt

¹³⁴ “Het raadsel van de nieuwe taal (...) *suggereert* een geheim van andere aard” (Curs. JDZ)[45]. Een “latente theologie dringt zichzelf op” [58]. De grondwoorden zorgen voor een “welkome bemiddeling”[67].

¹³⁵ Zie tevens pag. 82.

kan door haar *a priori* verworpen worden. Zij moet er haar eer in stellen synthesen te scheppen of beter: te vinden. [67]

Theologische exegese kent dáárom principieel een meervoudige methodische solidariteit:

Van daaruit kan elke benadering gelden en van daaruit zijn ze alle gerelativeerd, omdat ze dienstbaar zijn aan het 'heilige' (...), Er kan van geen verantwoorde exegese sprake zijn, indien de filologische en historische gegevens niet zijn gezien en benut. [39]

Het zal nodig zijn, dat de onderzoekers met elkaar solidair blijven en gemeenschappelijk de last dragen van het 'ambt' (...) van de exegese. Ik bepleit niet een synthese op korte termijn, zelfs gaat het niet om een coördinatie van methoden, ik moet opkomen voor de solidariteit en het beleven van de solidariteit. [43]

Voorname, doch ook vruchtbaarder dan agressie tegen, of secessie van de rationele methoden, schijnt ons het vertrouwen in de macht van de Schrift zelf, waarbij de vraag of met dit al exegese wordt bedreven, niet zonder humor en reserve, bevestigd worde. [47]

Als theologische polen elkaar daarentegen gaan ontkennen dan gaat het mis:

Zo ontstaat een rancune tegenover de 'wetenschap', wier beoefenaren zelf van overlang in een ressentiment tegen de 'theologie' (= dogmatiek) hebben geleefd. Dit over-en-weer is heilloos. [42]

Synthese is een hermeneutische plicht,¹³⁶ omdat de theologie 'in laatste instantie' niet anders kan dan de tegenstellingen ontkennen:

'Theologische' exegese ontkent, dat er in *laatste* instantie een veelheid van benaderingen *náást* elkaar kan bestaan. Ten slotte is er maar één algemene hermeneutiek en als het er op *áán*komt kan ieder verstaan. (...) De theologie zou zichzelf niet verstaan, indien zij voor zichzelf een principiële uitzonderingspositie zou opeisen. Niet zij moet zich trachten te redden tegenover de pretentie van een algemene, d.i. in dit uur van de cultuur algemeen-beoefende methode en de veronderstellingen daarvan, maar aan haar wieg en gang wordt openbaar, hoe de algemene hermeneutiek zou moeten te werk gaan, om die eerbied, die openheid te verwerven, die nodig zijn tot *èlk* verstaan, dat tot op de grond zou willen peilen het woord dat tussen mensen geschiedt. (...) De treden van de exegese, die wij beschreven, zijn te herkennen als de stadia van de vervulling van de éne, ongedeelde opdracht-tot-verstaan-en-verklaring, tenzij wij van deze treden aparte wegen met elk een eigen richting zouden gemaakt hebben. [88-89]

¹³⁶ Miskotte kan dan ook spreken van een "schuldige afstand" [159].

Synthese, ten slotte en ten diepste, leeft van de belofte, namelijk het besef van een ‘grens’...

... waar de opheffing van onze tegenstellingen, ook de *overtreffing* van onze syntheses is... [85]

3.5.3 *Momenten van synthese*

In de ‘bewerkingen en uitbreidingen’ van 1948 vallen bijgevolg talloze voorbeelden van momenten van synthese te geven. Regelmatig in de vorm van aforismen:

Literair-historische en theologische exegese:

Om voluit te realiseren dat het Woord Gods mensenwoord is geworden en, in gedaante gevonden als een mensenwoord, dienstknechtsgestalte aanneemt, moeten wij, om de eer van Hem, die zich vernederd heeft, de gegeven vorm van de Schrift laten zeggen wat hij te zeggen heeft. Zo verstaan komt er een theologische sanctie te liggen over de literaire arbeid. [41]

Kijken en zien, ín het horen – literaire exegese en Sinn-exegese in de theologische exegese:

Kijken, zien en horen, begrenzen, begrijpen en verstaan, geschieden in één en dezelfde opmerkzaamheid voor één en hetzelfde object, in wezen onvergelijkelijk, omdat het tegelijk creatief subject is. [175]

En dáár nu, in die ban van onze religiositeit, worden we in aanraking gebracht met de ‘theologische exegese in opperste zin’, die ‘een magische werking is van de Overzijde’. Wat de literaire exegese én de Sinn-exegese ons bieden, kan volkomen worden geborgen in ons religieuze horen en spreken. Maar het Andere, waarom het gaat is een gebeurtenis. [255v.]

Horen en spreken:

Onze geestelijke actie is een denken, waarin horen en spreken sámen-gaan, wij horen naar de waarheid door haar ná te zeggen in onszelf en wij zeggen haar ná door haar te horen. [256]

Priester en leek:

Tot deze rechtschapenheid (van de priester-theoloog – JDZ) behoort, zo wil ons voorkomen, ook het vermogen zich in de ‘leek’ te verplaatsen, in de on-opgeklearde voorstellingen, in die ‘vóórwetenschappelijke’ noties, (...) die ons manen tot herziening van wat wij als laatste wijsheid hebben uitgegeven. [98]

Het *kèrugma* te verkondigen is in zekere zin ook een vernedering voor de prediker, de priester, de geleerde, de leider. Zowel de priesterrok

als de predikanten-toga wijzen eigenlijk naar een andere situatie. En schijnt het niet, alsof heel het moeizame en heerlijke werk van studie en voorbereiding een nutteloze inspanning, een overlading van ons brein en een afleiding van onze eigenlijke roeping is geweest? [225]

Het vermoeden dat door zulke 'zwaarwichtige' overwegingen, de zaak van de prediking een monopolie zou worden in de handen van exegetische managers, is begrijpelijk: doch de strekking is tegengesteld. Bij alle erkenning van de rechtmatige orde van de wetenschap blijft er een grote taak voor degenen, die 'singuliere gaven' hebben, om goèd te doen, datgene, waarvoor de beste wetenschappelijke voorzorg tenslotte geen waarborg kan geven. [260v.]

Priester en rationalist:

De priester is 'gevaarlijk' voor de objectiviteit – maar de rationalist is een priester van de rede. Wanneer de 'priester niet onwillig is zich te buigen voor de orde van de staat van de academische filologie en de filoloog is niet consequent a-musisch en anti-mythisch, a-religieus en ongelovig – dan zullen zij na verloop van tijd in de werkelijke arbeid elkaar weer ontmoeten. [20]

Kerk en academie, geloof en wetenschap:

Het feit dat velen zich (deels terecht, deels abusievelijk) door de academische wetenschap in de steek gelaten voelen, mag niet als verontschuldiging gelden voor de verwaarlozing van een stringente exegese. Het zou een vergissing zijn te menen, dat wij in deze (...) overwegingen omtrent de onmogelijkheid en mogelijkheid van een Godswoord in mensentaal, ons in een totaál andere ruimte zouden bevinden dan in die van het wetenschappelijk onderzoek. [301]

Kerk en samenleving:

... zowel de kerk als de cultuur hebben er - om het nuchter te zeggen - enig belang bij, dat de Schrift niet alleen beter bekend, maar vooral op een zuiverder manier als onbekende, ondoorgronde grootheid wordt erkend. [30]

... wij herkennen en erkennen een maatschappelijke functie in de schijn van deze onmaatschappelijkheid (Hiëronymus in zijn kloostercel – JDZ). En wij beseffen de dienst die daar verricht wordt als een dienst ten bate van velen. (...) Niets ter wereld vervult zulk een schreiende behoefte als het woord, en geen liefdedienst reikt verder dan die volk en volk verbindt, de mens brengt in de sfeer van zijn naaste. Daarom is vertalen een gans zeer 'goddelijk beroep'. [117v.]

Objectiviteit en ontvankelijkheid:

Voeg daarbij dat aan de veelvormigheid een tendens naar een laatste éénheid inherent schijnt te zijn, en men weet zich uitgenodigd tot een raden, een omsingelen, een bevroeden, dat een verhoogde objectiviteit vergt, voortkomende uit een verdiepte ontvankelijkheid. [48]

Gevoel en verstand, hart en hoofd:

Na de grote beweging van de Romantiek (de laatste creatief-culturele beweging die christelijk Europa in zijn beste vertegenwoordigers aanzette en bekwaamde om met het hart ook te denken en met het verstand ook te voelen... [17]

Exegese en inspiratie:

Het gaat om de éénheid van exegese en inspiratie, om de synthese van een maximaal gehalte van uitlegging en een maximale kracht van vertolking en toepassing, waarbij beide het 'gehalte' en de 'kracht' elementen van de *alètheia* zouden zijn. [260]

Uitleg en toepassing:

De prediking zelf is de toepassing van het Woord, dat het licht van de mensen is. [109]

Het gaat om de vertaling en om de *toepassing*. Vertaling bevat reeds exegese en exegese strekt zich uit naar de toepassing. [120]

Dan wordt de uitleg (als toepassing) en de toepassing (als uitleg) van de Schrift een uitdeling van de gaven van het leven, van de vreugde om de waarheid, om de trouw Gods. Niet de Waarheid is God, maar God is de Waarheid. [167]

Het geschreven Schriftwoord en de horende Gemeente:

... de tekst heeft een geleding en een daarin verscholen zelf-interpretatie, die aangelegd is op de geestelijke aanspraak tot de gemeente. [137]

Godswoord en mensentaal:

... de mogelijkheid van een Godswoord in mensentaal... [301 + Woord vooraf 1948]

... waarmee alle synthese valt of staat.

4 | Miskottes omgang met zijn bronnen Rosenzweig en Barth in de Werkplaats Het woord als actuele Ontmoeting

IN DIT HOOFDSTUK WORDT onderzocht hoe Miskotte in *Om het levende Woord* omgaat met zijn bronnen. Exemplarisch¹ wordt daartoe gekeken naar de wijze waarop de stemmen van Miskottes belangrijkste leermeesters, te weten Karl Barth en Franz Rosenzweig, in *Om het levende Woord* tot klinken komen.

¹ Het namenregister van *Om het levende Woord* telt meer dan 350 namen. De literatuurlijst toont een ontzagwekkend aantal van om en nabij 400 aangehaalde werken, afkomstig uit de volle breedte van het hermeneutisch discours door de eeuwen heen. En al deze stemmen krijgen in meer of mindere mate een plaats in de dialogische ontwikkeling van de door Miskotte in *Om het levende Woord* getoonde denkweg. Karl Barth en Franz Rosenzweig springen er in dit verband uit. Maar een soortgelijk onderzoek, volgens dezelfde methodiek, zou tevens uit te voeren zijn rondom bijvoorbeeld de rol van Gunning in *Om het levende Woord*. Ook Gunnings stem klinkt, al dan niet door Miskotte voorzien van annotatie, in *Om het levende Woord* op tal van plaatsen, tot in de titel toe. (J.H Gunning, *Blikken in de Openbaring*, I-IV (Amsterdam: Höveker, 1866), III/172).

4.0 Inleiding – “Erzähl du mir einmal gelegentlich das unentbehrlich Neue, das ich bei ihm zu lernen hätte!”

“Warum weigert Karl Barth sich Rosenzweigs *Stern der Erlösung* zu lesen?”, zo schrijft op 9 juni 1956 Kornelis Heiko Miskotte vanuit Leiden in een uitvoerige brief aan Karl Barth te Basel.² Er klinkt diepe frustratie door in Miskottes oproep: “Von 1928 hämmere ich darauf! Wenn du jetzt eine Art Ferien oder Pause machst, vertiefe dich, bitte, einmal in dieses ganz große Buch, das so klar wie möglich Zeichen der *Einheit der Gemeinde Gottes* (in Israel und in der Kirche) an den Tag bringt (neben der scheidenden Entscheidung).” Vanaf 1928! Dat wil dus zeggen: vrijwel meteen nadat Miskotte zelf tijdens een internationale pers-tentoonstelling, de *Pressa*, dat jaar van mei tot oktober in Keulen gehouden, in een vitrine Rosenzweigs boek voor het eerst onder ogen kreeg. Het boek met de ‘glanzende Davidsster op de matte band’, zo memoreert Miskotte in 1957 aan het begin van een driedelig opstel in het *Nederlands Theologisch Tijdschrift* over Rosenzweig³ zijn eerste kennismaking met het boek. De schriftelijke hartenkreet, welke, zoals ook uit de gekozen formulering blijkt, bepaald niet de eerste was⁴, maakt in die zin indruk op Barth, dat deze een goede maand later Miskotte vraagt een samenvatting voor hem op te stellen: “Erzähl du mir einmal gelegentlich das unentbehrlich Neue, das ich bei ihm zu lernen hätte!”⁵ Waarop Miskotte een klein jaar later, op 7 mei 1957, Barth, bij wijze van geschenk voor diens 71^e verjaardag, een zes pagina’s lange handgeschreven citatenreeks stuurt.⁶ Miskotte schrijft letterlijk tot zijn pen leeg is en zijn eigen energie ten einde. Maar wat Barth ook met deze brief gedaan heeft, en wat deze brief ook met Barth mag hebben gedaan, in geen enkele officiële publicatie van Barths hand zal ooit de naam Rosenzweig in het algemeen worden genoemd, laat staan in het bijzonder naar diens *Stern der Erlösung* verwezen worden.

Zonder twijfel zijn Karl Barth en Franz Rosenzweig voor Miskotte de twee belangrijkste min of meer contemporaine theologische leermeesters geweest. Beiden spelen in *Om het levende Woord* een belangrijke rol, zij het op verschillende wijze. In dit hoofdstuk wil onderzocht worden hoe Miskotte in *Om het levende Woord* omgaat met zijn bronnen. Dat onderzoek doen we a) zoals reeds opge-

² K.H. Miskotte, *Karl Barth, inspiratie en vertolking: inleidingen, essays, briefwisseling*, red. A. Geense en H. Stoevesandt, Verzameld Werk 2 (Kampen: Kok, 1987), 470; K. Barth en K.H. Miskotte, *Briefwechsel 1924 - 1968.*, red. H. Stoevesandt (Zürich: Theologischer Verlag, 1991), 79.

³ Miskotte, ‘Over Franz Rosenzweig’, 272; Opgenomen in: Miskotte, *Geloof en kennis*, 254; In: Miskotte, *Opstellen*, VW9, 25.

⁴ Voor een overzicht en analyse zie: R.H. Reeling Brouwer, „Glauben Sie denn im Ernst, die Juden müssten uns lehren, die Bibel zu verstehen?“, *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 28, Nr. 2 (2012): 60–85.

⁵ Miskotte, *Barth*, VW2, 470, brief d.d. 12 7 1956.

⁶ Miskotte, 475–483; Barth en Miskotte, *Briefwechsel 1924 - 1968.*, 89–98.

merkt: exemplarisch, door te focussen op deze twee voor Miskotte belangrijkste namen. Bovendien zullen we ons gaandeweg b) steeds meer concentreren op het tweede opstel van *Om het levende Woord: In de werkplaats*. En daarbij zullen we c) op momenten ook aandacht schenken aan de tekstontwikkeling van Miskottes opstel door de jaren heen, zoals deze zichtbaar wordt in de tekstkritische editie van *Om het levende Woord*.

Het onderzoek vindt grotendeels op tekstueel niveau plaats. De methodiek bestaat uit een *close-reading* van de nieuwe ‘kritische’ (her-)uitgave van *Om het levende Woord*. Die methodiek wordt afgedwongen door de bijzondere aanwezigheid van Rosenzweig ‘als bron’ in *Om het levende Woord*. Waar Barth, niet onverwacht, zal blijken evident en expliciet mee te spreken in Miskottes teksten, daar is Rosenzweig veel meer impliciet en zelfs verborgen aanwezig. Die verborgen aanwezigheid maakt het onderzoek naar Rosenzweig ‘als bron’ min of meer tot een speurtocht, waarbij een *close reading* onontkoombaar is, maar tegelijk uiterst vruchtbaar zal blijken.

Met dit alles is dit onderzoek bescheiden van aard. Het laatste woord over de relatie Barth-Miskotte-Rosenzweig zal in dit onderzoek bepaald niet gesproken worden. Veeleer worden bouwstenen aangereikt voor nader onderzoek. Overigens wél bouwstenen welke in het Barth-Miskotte-Rosenzweig-onderzoek tot op heden nog niet in deze concentratie waren opgemerkt.

Tegelijk ziet, om met Miskotte te spreken, deze kern wijd. Want precies in deze scherp afgebakende kern gebeurt van alles. Juist dankzij de aangegeven drievoudig focus zal zichtbaar worden dat Miskotte in *In de werkplaats* in feite zijn beide grote leermeesters in één scenische ruimte, het werkvertrek van Hieronymus, bij elkaar brengt. Waar Barth zelf de kennismaking met Rosenzweig structureel uit de weg is gegaan, brengt Miskotte in dit opstel zijn beide leermeesters in zekere zin tóch met elkaar in gesprek⁷ – zij het dan binnen het zelfgesprek van de theoloog-voorganger die zich op de weg naar de prediking van de komende zondag in alle vezels met beide leermeesters onontkoombaar verbonden weet. Dit gesprek ‘in de werkplaats’ is voor die voorganger onder-tussen bepaald niet vrijblijvend. Want uiteindelijk gaat het in dit gesprek, zo zal Miskotte in zijn terugblikkende artikel van 1957 concluderen, om “de vernieuwing van de christelijke verkondiging”.⁸ Er staat heel wat op het spel ‘in de werkplaats’.

⁷ Miskotte schrijft als tijdgenoot. Dat Barth en Rosenzweig in hun contemporaine bezinning op ‘Openbaring’ vergaand parallelle, zelfs regelmatig convergerende wegen gaan en dat een structurele vergelijking van Barth en Rosenzweig, waarin Barth vanuit Rosenzweig, en Rosenzweig vanuit Barth gelezen wordt, juist in het licht van de grote vragen m.b.t. de maatschappelijke functie van geloof in onze eeuw actueel vruchtbaar kan zijn, betoogt meer recent bijv. R. Rashkover, *Revelation and theopolitics: Barth, Rosenzweig, and the politics of praise* (London / New York: T & T Clark International, 2005).

⁸ Miskotte, *Opstellen*, VW9, 81.

4.1 Barth als bron

4.1.1 Inleiding

Dat Karl Barth, als contemporaine ‘miskende grote *doctor ecclesiae*’ [159], in *Om het levende Woord* een belangrijke rol vervult zal niemand verbazen die enigszins bekend is met het werk van Miskotte. Barth is dan ook prominent aanwezig. In de hoofdtekst alleen al komt zijn naam meer dan vijftientigmaal voor, doorgaans in combinatie met een citaat, regelmatig zelfs in combinatie met een uitgebreid citaat.⁹ De citaten zijn afkomstig uit de volle breedte van Barths werk tot dan toe: *Römerbrief*, *Christliche Dogmatik*, *Kirchliche Dogmatik*, *Die Protetantische Theologie im 19. Jahrhundert* (als het gaat over Kant), tijdschriftartikelen, een preek. Ze kunnen systematisch-theologisch van aard zijn, maar met evenveel liefde citeert Miskotte de – laten we zeggen – ‘pastorale’ Barth.¹⁰ De gebruikte citaten kunnen wijzen op een diepe instemming, maar kunnen eveneens dienen als krachtige illustratie bij, of zelfs completering van Miskottes betoog.

Een voorbeeld:

Het overdenken van de tekst, de verdeling van de stof, de snit van de preek zijn kleine gebeurtenissen, die lotbepalend kunnen zijn voor vele harten en vele levens. Niet alsof deze vormgeving op zichzelf zo verre strekking zou hebben, maar in verband met het goddelijk geheim en de hemelse humor van het mysteriespel, uit kracht waarvan wij handelen “als ob die Geschichte der Philosophie für mich mit dem befriedigendsten oder jedenfalls bestimtesten Ergebnis abgeschlossen wäre, als ob ich alle Weisheit auch nur der Welt verarbeitet und durchschaut hätte, die in allen Dimensionen und Betrachtungsweisen so unermeßliche Natur, die Sphinx der vergangenen Geschichte und die der kommenden, die

⁹ Zie het namenregister bij *Om het levende Woord*. De twee meest uitgebreide citaten zijn:

1. In *Het waagstuk van de prediking*, in de paragraaf ‘Om de waarheid te zeggen’, een citaat van ruim 320 woorden uit KD I/2 op pag. [262]. Hieruit: “Die Bibel (als Ganzes – JDZ) wird da klar, wo es klar wird, daß sie dieses Eine sagt: daß sie den Namen Jesus Christus verkündigt und damit Gott in seinem Reichtum und in seiner Milde, den Menschen aber in seiner Bedürftigkeit und Hilflosigkeit, lebend von dem, was Gottes Milde ihm geschenkt hat und schenken will.” K. Barth, *Die Lehre vom Wort Gottes. Prolegomena zur Kirchlichen Dogmatik. Zweiter Halbband*, Kirchliche Dogmatik, I/2 (Zollikon-Zürich: EVZ, 1938), 807.

2. In de paragraaf ‘De reine leer’, waar het gaat over de vrijheid van troostrijke prediking waartoe de ‘reine leer’ leidt, biedt Miskotte bij wijze van ‘paradigma’ [360] een ‘voorbeeldelijk’ citaat van ruim 560 woorden aan uit een preek van Barth uit februari 1927, opgenomen in *Die große Barmherzigkeit*.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld het indrukwekkende citaat uit KD I/2 (473) op pag. [320].

Wunder und die Greuel der menschlichen Kultur, das Rätsel des Individuums, die sexuelle und die soziale Not und die nie endende Krisis des abstrahierenden Gedankens, die Schuld und das Schicksal, die Krankheit und den Tod – das alles gleichsam zu überhöhen, *in Klammer zu setzen* und überlegen von außen zu berühren, indem ich Worte wie Schöpfung, Sünde, Erlösung, Gewißheit, Reich Gottes, Ewigkeit darüber ausspreche.”¹¹ [216] *(Tekst 1948)*

Hoezeer Miskotte zich structureel met Barth verbonden weet, mag bovendien blijken uit het feit dat in het vierde opstel, *Het waagstuk van de prediking*, niet alleen de titel van het opstel zelf, maar ook twee paragraaftitels afkomstig zijn uit het oeuvre van Barth:

- Opstel: *Het waagstuk van de prediking* = *Das Wagnis der Predigt* (CD, §5.2)
- Par. 3: ‘Godswoord en mensenwoord’ = *Gotteswort und Menschenwort in der christlichen Predigt* (KD I/2 – §22.1, CD – §23.1)¹²
- Par. 18: ‘De reine leer’ = *Reine Lehre als Aufgabe* (CD §23.2)

Dat er ten slotte, maar bepaald niet ten minste, tal van door Miskotte niet nader geannoteerde, soms desniettemin puur letterlijke en vaker nog vooral inhoudelijke, raakpunten zijn aan te wijzen tussen *Om het levende Woord* en met name de tekst van KD I/2 ligt van hieruit gezien zeer voor de hand, maar is eens te meer onderwerp van dit onderzoek.

4.1.2 *De structuur van het eerste opstel – Barth als fundament van het hele boek*

Hoe fundamenteel Barth aanwezig is in *Om het levende Woord* wordt zichtbaar als we de opbouw van het eerste opstel nader beschouwen. Dat opstel, *De opdracht van de exegeze* (oorspronkelijk: *Opmerkingen over theologische exegeze*), begint namelijk met een viertal inleidende paragrafen, welke tezamen een samenvatting geven van de geschiedenis van de moderne filologie, een ‘kleine tijdspiegel’ zogezegd. De naam Barth klinkt pas in de vierde paragraaf van deze inleiding, ‘[De positieve zin van de onbekendheid]’. Maar die vierde paragraaf is dan ook gelijk in z’n geheel aan ‘het Barthianisme’ gewijd. Op deze paragraaf blijkt heel de inleiding gericht:

¹¹ Citaat: K. Barth, *Die christliche Dogmatik im Entwurf. Erster Band: Die Lehre vom Worte Gottes. Prolegomena zur christlichen Dogmatik (1927)*, red. G. Sauter, Gesamtausgabe - Abt. II 14 (Zürich: Theologischer Verlag, 1982), 73.

Omdat de tekstontwikkeling ook in dit deel van het onderzoek een rol speelt, worden in dit hoofdstuk in geciteerde teksten de gedeeltes welke eerst in de 1948 redactie(s) zijn opgenomen weergegeven in een afwijkend lettertype.

¹² Vgl. tevens: K. Barth, ‘Menschenwort und Gotteswort in der christlichen Predigt (1924)’, in *Vorträge und kleinere Arbeiten 1922-1925*, red. H. Finze-Michaelsen, Gesamtausgabe - Abt. III 19 (Zürich: Theologischer Verlag, 1990), 426–457.

1. Paragraaf 1 als deel van de inleiding

Uitgangspunt in deze inleiding is een gepassioneerde analyse door Miskotte van de *weerloosheid van het geschreven woord*. Het Woord Gods, “ingegaan in de bestaansvorm van geschreven mensenwoorden”, is onontkoombaar prijsgegeven aan de “welhaast stelselmatige moord op het woord, op het woord dat méér wil zijn dan een puur middel tot overbrenging van gedachten” |65|[10]. “Wat oorspronkelijk uit passie en visioen geboren werd, moet omgezet worden in bruikbaar gereedschap voor het onderling verkeer, het wordt gebeukt en gedeukt tot het zoden zet aan de dijk van het bestaande en van het geldende. (...) Op klaarlichte dag, onder de bescherming van de geijkte methode (...) wordt wat bijna een openbaring is tot een vlakke sensatie vernederd.” |66|[13]

2. Paragraaf 2 als deel van de inleiding

Maar “de wonderen zijn de wereld nog niet uit!” |67|[15], zo eindigt Miskotte zijn eerste paragraaf, om in de volgende intens aandacht te besteden aan “reacties tegen de vigerende tijdgeest” [22], in welke “de drift, uit het object te elimineren wat niet beantwoordt aan het doel erover te héersen en het te gebruiken, is gebleken tot een bezetenheid gegroeid te zijn waaraan steeds meer elementen van het levende gegeven ten prooi vallen” [18]. Met name denkt Miskotte daarbij aan het (hiervoor reeds genoemde)¹³ creatieve verzet van Stefan George en diens volgelingen tegen de, wat George noemde, ‘Lug flacher Auslegung’.¹⁴ Miskotte heeft het werk van George als “een grote bevrijding” |70|[24] ervaren. In hun actief zoeken naar nieuwe verstaanswegen waren George c.s. zich ervan bewust dat de heiligheid van de tekstgeheimen een ‘priesterlijke’ toewijding en nabijheid van vertaler dan wel interpreet vereist. Ofwel, *eerherstel voor de priesterlijke kennis* |69|[21] is de opdracht.

3. Paragraaf 3 als deel van de inleiding

De kerkelijke variant van deze tegenbeweging is, aldus Miskotte in de derde paragraaf, de ‘roep om pneumatische exegese’|71|[28],¹⁵ waarin de theologie zich, in reactie op de vlakke resultaten (*flache Auslegung*) van de historisch-kritische exegese, weer actief probeert open te stellen voor de ‘dynamis van de woorden’ [29]. Maar in de praktijk blijkt deze tegenbeweging, via een beroep op het ‘innerlijk licht’ [32], al te vaak evenzeer een vorm van ‘toe-eigening’ te zijn als de beweging waartegen zij zich, juist vanwege die toe-eigening, verzette. De

¹³ Zie 3.4.2 – 1, pag. 53.

¹⁴ Zie pag. 21.

¹⁵ Ter plaatse wordt in de annotatie van de heruitgave deze ‘roep om pneumatische exegese’ nader uitgelegd.

“‘gelovige’, ‘orthodoxe’ vertrouwdheid met (...)de Schrift (is) veelal te wijten aan een gebrek aan fundamentele verbazing (...) waardoor een banale directheid van toestemming en toe-eigening ontstaat, die het wonder van de openbaring en het wonder van de geloofskennis ontledigt. [28]¹⁶

Zo gezien onderstreept de tegenbeweging uiteindelijk, op dialectische wijze, vooral een *grote verlegenheid*. Namelijk:

... wij moeten *verstaan*, wat ons te verstaan wordt *gegeven*; en dit ‘gegeven’ zal, als het ernst wordt met ons zoeken, heel letterlijk worden genomen; *gegeven!* ‘van buiten’, ‘van bóven’, uit een andere orde dan die van onze pneumatische diepgang. (...) De echte angst voor het misverstand (waar George c.s. en de ‘pneumatische exegese’ fenomenen van zijn – JDZ) komt op uit de dagelijkse nood, uit het besef, hoe moeilijk het leven is en hoe eenzaam onze ziel. Het rechte verstaan van *hèt* Woord zoekt de mens om zijns *lévens* wil. |(72)|[32]

De conclusie van deze ‘tjidspiegel’ luidt bijgevolg tenslotte, wederom uiterst dialectisch:

De theoloog, die in het heden minder ‘weet’, zal wellicht meer verstaan. Hij zal de broeder zijn van de ‘primitieve’ mens, die het felst teruggeworpen werd op de raadselachtigheid van zijn bestaan en die in een tijd als de onze, die nog veelszins zonder klare opdracht staat te midden van veel puin, nog ongelukkiger is. Hij zal leven ergens bij de ‘godlozen’ in de buurt en wachten, weer en weer, tot het hem gegeven wordt een Antwoord te verstaan, voor hen en voor zichzelf. Het laat zich denken - of althans vermoeden - dat de ware grootheid van dit tijdsgewricht ligt in zijn echte armoe; en daarom zou het niet zo wonderlijk zijn, indien het blijken zou, dat, alles bij elkaar genomen, de zaak, waarom het gaat, nog veel grootser, maar ook veel eenvoudiger was. |(73)|[34]

De uit 1948 daterende aanvulling in bovenstaand fragment is in die zin bijzonder, dat daarin woordelijk een brug wordt geslagen wordt naar de openingszin van de volgende paragraaf, waarin de inleiding zal worden afgerond:

De grootheid en noodwendigheid van een geestelijke beweging is kenbaar aan de wijze, waarop zij door haar inzet alle problemen van de dag *met één slag* raakt. Zo is de dialectische theologie onder ons gekomen en kenbaar geworden... |73|[35]

¹⁶ Bewust wordt hier als voorbeeld een passage gekozen welke stamt uit 1948. Door de aanvullingen van 1948 heeft deze paragraaf zeer aan scherpte gewonnen.

Waar, kortom, de geschiedenis van de filologie, zowel in de wereld van de wetenschap als in de kerk, vast leek te lopen in een radeloosheid welke op z'n best dialectisch gezien gewaardeerd kon worden als verwijzing naar een 'grote verlegenheid' heeft zich een nieuwe stem gemeld, die in het door Miskotte in zijn inleiding geschapen beeld einde is en tegelijk nieuw begin. Een theoloog die niet langer wegloupt voor de 'echte armoe'¹⁷ maar die deze in zich op heeft genomen. Om vanuit de toegegeven volledige afhankelijkheid een nieuwe, echte puur ontvankelijke eenvoud te hervinden. Laten we dus gaan luisteren naar die theoloog die, staand tussen het puin van twee wereldoorlogen, compleet teruggeworpen op de raadselachtigheid van het bestaan, omwille van het leven van de mensen, leeft 'ergens bij de godlozen', die, zo levend, 'minder weet' en daarom 'meer verstaat'. Ofwel, laten we omwille van ons leven en samenleven in de leer gaan bij Karl Barth!

4. Paragraaf 4 als deel van de inleiding

Zo gezien is de nu volgende paragraaf zogezegd Barths 'eigen moment' in *Om het levende Woord*, waarbij zijn inbreng op deze plaats onontbeerlijk is. Barth is in zijn theologie, aldus Miskotte in deze vierde paragraaf, waarin de 'dialectische theologie' centraal staat, "uit eerlijke moderniteit, heel van voren af aan gaan luisteren naar de Schrift" |73|[35]. De kern van dit nieuwe luisteren naar de Schrift ligt, zo brengt Miskotte in deze overgangsparagraaf naar voren, in Barths vernieuwende¹⁸ visie op de Schrift:

De Schrift wordt *één van de drie gestalten* van het Woord van God,
zij staat tussen het openbaringsgebeuren en de prediking-van-nu.
|73|[36]

Filologie en exegese, maar evenzeer systematische theologie als ook de praktijk van de kerkelijke liturgie, gaan aan de essentie van het Woord voorbij als de Schrift slechts wordt beschouwd en behandeld als beschikbare en hanteerbare bron van informatie, als verzameling woorden en zinnen welke dienen ter overdracht van godskennis door de tijden heen, ofwel als 'gestolde waarheid'. [78]¹⁹ Door onderscheid te maken tussen 'drie gestalten' wordt duidelijk dat het Woord²⁰ een dynamisch, want levend gebeuren²¹ is. En vooral: De zich

¹⁷ De nieuw geformuleerde titel van par. 3 bestaat uit een combinatie van de 'grote verlegenheid' en de 'echte armoe'.

¹⁸ Overigens geeft Barth zelf aan dat ook bij Luther sprake is van een 'indirekte Identität' tussen Openbaring en Bijbel (Barth, *KD I/2*, 545).

¹⁹ 'waarheid in deposito', zo kan Miskotte elders, o.a. pag. [62], ook zeggen.

²⁰ Gods Woord, maar geldt wat hier wordt gezegd over het Woord van God niet ten diepste voor elk mensenwoord? Aan de hand van een door Miskotte geciteerde Barth-passage komt deze vraag terug in 4.1.3 (pag. 103).

²¹ Verderop in het eerste opstel, in paragraaf 9, 'De Schrift 'is' Gods Woord', introduceert Miskotte hiervoor de aan Buber ontleende term *dabar* (Zie 5.5). Dit

openbarende God zelf is subject van dit gebeuren.²² ‘Woord’ staat ten diepste voor ontmoeting, voor de ontmoeting van God uit richting mens, dwars door alle categoriale onderscheidenheid²³ heen. Daarmee wordt eens en voor al de ‘autonome pretentie’ van de moderne westerse mens ‘doorkruist’ [36], want een ontmoeting heb je nooit zelf in de hand. Dit Woord heb je nooit in de hand. “Luisteren! blijft de boodschap!” [37]

Voor de exegese van de Schrift betekent dat het besef dat een linguïstische methode die haar toevlucht neemt tot de ‘eliminatie van de onbekenden’, zoals de hedendaagse wetenschap ons leert, deze in het Godswoord gezochte ontmoeting geen fractie dichterbij kan brengen. Integendeel, in de ‘eliminatie van de onbekenden’, ofwel in de op beheersing gerichte reductie tot het (mijzelf) bekende, zoals deze in de eerste paragrafen werd beschreven, wordt ten diepste het existentiële onderscheid tussen God en mens ontkend. En precies dáár toont zich nu de dialectische ‘*positieve zin van de onbekendheid*’ [73][36]:

... de nood van de exegese is de nood van het leven; en het werk van de exegese dient om in het werkelijke leven een vaste bodem te vinden, die niet door de menselijke geest is gelegd. [36]

Want de oorzaak van de ‘doorkruising van de autonomie’ van de moderne westerse mens, ofwel van de ontmaskering van diens structurele ‘onmogelijkheid’, is puur en alleen gelegen in het goddelijke doorbreken van diens eenzaamheid:

Hij alleen en op soevereine wijze verhindert de moord op het Woord. Hij stelt de ‘onbekenden’ weer in onze vergelijkingen. [74][36]

Gelijk melden zich in Miskottes betoog ondertussen de pastorale consequenties van de nieuwe insteek. In de dynamiek van het Woord is de openheid naar de menselijkheid onbegrensd, onbegrensd kritisch en onbegrensd vol belofte:

Er is geen vraagstuk van pedagogische of politieke aard, dat niet door de dialectische theologie wordt teruggebracht tot de “Fragwürdigkeit” van ons mensenbestaan zelf in de (niet van vandaag of

gebeurt overigens in een in 1948 ingevoegde passage. In de oorspronkelijke versie van het tweede opstel, uit 1940/1941 ontbreekt het begrip *dabar* volledig. Terwijl het in de oorspronkelijke versie van het uit 1934 daterende eerste opstel wel reeds door Miskotte werd gebruikt.

²² ‘creatief subject’ [175].

²³ Terloops sprak Miskotte in par. 3, ‘[Echte verlegenheid]’, reeds van “...het wonderbare, onze menselijke categorieën doorkruisende van de gegevens...” [29]. De Schrift (als tweede gestalte) “laat doorschemeren dat tegenover het getuigenis van de Openbaring geen benadering volstaat, dat van nature niemand het verstaan kan...” [73][36]. In Opstel IV citeert Miskotte op dit punt Barth: “... daß es zu ihm (de lezer die in de Schrift ‘en God sprak’ leest – JDZ) gesagt ist, das ist das kategorial Verschiedene dieses Wortes, das er sofort übersieht sobald er sich betrachtend und verallgemeinernd danebenstellt” [226] (Barth, ‘Menschenwort und Gotteswort’, 435).

gisteren) ontgoddelijkte wereld – en dat niet tegelijk in het licht van een verrassend antwoord zou kunnen komen krachtens de verzoenende en bevrijdende presentie van het Woord van God in deze wereld. | 73 | [(35)]²⁴

En wat de exegese betreft brengt Barths insteek een principiële openheid voor onderkenning van de ‘gewone’ menselijkheid van de Schrift:

Het Woord is nabij, waar de mensenwoorden van de heilige teksten drager worden van de sprake van een radicale vrij spraak en bevrijding. Deze woorden zijn niet ‘geniaal’. Juist de ‘gewone’ woorden moeten het doen, zij zullen onze problematiek opdrijven en doen verstillen. [37]²⁵

Openheid is er daarmee ook voor de op de menselijkheid van de Schrift gerichte historische en literaire kritiek:

Hier geldt geen methode als onfeilbaar en geen is er a priori uitgesloten. Het gaat om luisteren, om zakelijkheid. [36]²⁶

²⁴ In maart 1947 formuleert Miskotte het in de vragenrubriek van *In de Waagschaal*, in antwoord op een vraag naar de betekenis van de ‘dialectische theologie’, als volgt: “Vroeger was de uitleg der Heilige Schrift met de ‘natuurlijke Godskennis’ gemengd en tóch sprak men aan de nood van de moderne mens voorbij. Nu is de ‘natuurlijke Godskennis’ uitgeschakeld en – wonder! Als loon op zo grote zakelijkheid –, de moderne mens voelt zich, voor zover hij nog denkt en zoekt, tot in z’n meest gecompliceerde verzet begrepen en gegrepen”. (Miskotte, *Barth, VW2*, 356). Overigens toont de hierboven geciteerde passage uit *Om het levende Woord* wederom een sprekend voorbeeld van een vruchtbaar verder doorgevoerde dialectiek in de redactie van 1948.

²⁵ In de vijfde paragraaf, ‘[Het geestelijk belang van de Schriftkritiek]’, komt Miskotte scherp op de dialectische kracht van precies dit punt terug, waarbij hij Barth citeert: “Als het Woord wordt overgeleverd in handen van mensen, vinden er vergrijpen plaats, ontstaat altijd schuld; dat het Woord echter gevonden wordt in de gedaante van menselijke woorden is niet onze schuld, maar het behoort tot de openbaring, het wonder van de presentie; daarom blijft het er bij: “alles, was das bedeutet, daß da Menschen gesprochen haben, will gesehen sein, um zu sehen, daß da Gott gesprochen hat.” [44] Het betreft hier een citaat uit de *Christliche Dogmatik* (Barth, *GA 14 (CD)*, 439). In een voetnoot verwijst Miskotte ter aanvulling “als tegenwicht, (niet als tegendeel)” op een verwante passage uit de *Kirchliche Dogmatik*. Boeiend is te zien dat Barth zelf de betreffende passage uit CD in zijn persoonlijke werk-exemplaar had voorzien van de toevoeging: “und noch spricht”. Waarmee Barth precies het door Miskotte bedoelde ‘tegenwicht’ verwoordt. Een mooi voorbeeld van parallel denken.

²⁶ Wederom in de vijfde paragraaf wordt dit nader geëxpliciteerd: “Wij moeten dus, om te beginnen, vasthouden aan de onmisbaarheid van de literair-historische exegese, aan het eenvoudige, onbevange ‘kijken’. (...) Om voluit te realiseren, dat het Woord Gods mensenwoord is geworden en, in gedaante gevonden als een mensenwoord, dienstknechtsgestalte aanneemt, moeten wij, om de eer van Hem, die

Sterker, de dialectisch-theologische insteek verzoent bovendien de orthodoxe visie op de schrift met de historisch- en literair-kritische visie. Beide staan, zoals in de voorafgaande paragraaf al zichtbaar werd, onder fundamentele kritiek waar zij (beide) blijken te staan voor een vorm van valse menselijke zekerheid. Maar binnen die begrenzing krijgen beide nu ook een verregaande erkenning:

Exegese van de Heilige Schrift is een zeer dubbelzinnig ondernemen, omdat alle middelen van algemene wetenschap en priesterlijke kennis trouwhartig moeten worden gewaardeerd en gebruikt, zonder evenwel afdoende waarborg te geven, dat het tot het rechte verstaan komen zal. |74|[37]

Daarmee wordt ook nieuwe openheid geschapen voor de prediking, waar (contemporaine) predikers zich maar al te vaak klem voel(d)en zitten tussen de orthodoxie en de moderne theologie. Het is vooral deze openheid welke Miskotte als *pastor pastorum* wil delen met zijn medepastores.²⁷

Barths dialectische visie op de Schrift heeft wel grote gevolgen voor de exe-gese. Het betekent een complete heroriëntatie. Een heroriëntatie welke allereerst begint met een radicale ontleding. Het besef dat de exegeet ‘Gods Woord’ nooit, nérgens, tastbaar in handen heeft. Ook niet in de Schrift.

De gestalte van de Schrift is te vreemd, te chaotisch, dan dat ooit de *zin* van de Schrift zou samenvallen met de woorden op een of andere plaats; de zin transcendeert alle woorden.

En tegelijk – zo vervolgt Miskotte direct aansluitend, ter afronding van de vierde paragraaf – heeft de exegeet niets in handen dan alleen maar diezelfde Schrift:

En toch is de zin nergens te vinden dan in de concrete lettertekens, het Woord nergens dan in de woorden. (...) Daarom kan men zeggen, dat het misverstand van de heilige schriften regel en het verstaan

zich vernederd heeft, de gegeven vorm van de Schrift laten zeggen wat hij te zeggen heeft. Zo verstaan komt er een theologische sanctie te liggen over de literaire arbeid. “|75|[40]

In paragraaf 7 ([Literair-historische en fenomenologische exegese als theologische veronderstelling]) komt deze zelfde gedachte terug, nu met een woordelijk beroep op Barth: “Het is elk risico waard, die verdediging en bescherming van de Schrift uit handen te geven, om haar over te laten aan het eigen gezag van het Woord. “Die Exegese der Bibel ist ... nach allen Seiten frei zu geben: nicht wie diese Forderung vom Liberalismus gestellt wurde um des freien *Denkens*, sondern um der freien *Bibel* willen” |83|[65] (Citaat: K. Barth, *Die Lehre vom Wort Gottes. Prolegomena zur Kirchlichen Dogmatik. Erster Halbband*, Kirchliche Dogmatik, I/1 (Zollikon-Zürich: EVZ, 1932), 109).

²⁷ Hierover meer in par. 6.5, m.n. pag. 201.

uitzondering is, tenzij de Geest Gods de weerbarstige geesten, die wij zijn, bekwaamt, aanvuurt, bezielt, ofschoon deze werking niet aanwijsbaar zal zijn voor de introspectie van onze waarneming.²⁸ En daarom is het wonder van deze uitzondering ook nergens te forceren, maar in te wachten langs de weg van het gewone denken, in menselijke gehoorzaamheid, in de ‘wettige’ strijd van het onderzoek, in gestadig gebed. |(74)|[37v.]²⁹

5. Paragraaf 5 als het inhoudelijke begin

Dat is de positie waar de exegeet zich in gesteld weet, na Barth, zo concludeert Miskotte aan het eind van zijn inleiding. Vanuit Barths leer van de ‘drie gestalten van het Woord van God’ heeft de exegese een nieuwe opdracht gekregen. Daarover zal dit opstel gaan: “Hiermee is het probleem van de theologische exegese gesteld”, zo vervolgt Miskotte dan ook in de volgende paragraaf. Met andere woorden, nu begint het opstel echt. Over ‘theologische exegese’ zal dit opstel gaan.³⁰ Want een vernieuwing van de exegese tot ‘theologische exegese’ is, zo zal in het vervolg blijken, de noodzakelijke consequentie van, en zo: opdracht vanuit, Barths leer van de ‘drie gestalten van het Woord van God’. Heel het verdere eerste opstel is zo gezien één lange zoektocht naar en een uitwerking³¹ van de hermeneutische implicaties van Barths leer van de ‘drie gestalten van het Woord van God’. Exegese van de Schrift wordt deel van de dynamiek

²⁸ Deze aanvulling uit 1948 lijkt allereerst een extra, dialectische, tussenstap. Tevens echter draagt deze aanvulling bepaald bij aan de samenklank met Barth (zie volgende voetnoot).

²⁹ Vergelijk Barth: “Was immer geschehen muß und mag in jener den Gliedern der Kirche auferlegten eigenen Verantwortung für das Verständnis der Schrift: es wird in Allem jedenfalls auch das geschehen müssen, was im Gebet geschieht: jenes Zugeständnis und jenes Vertrauen, jenes ehrfürchtige Zurücktreten und jenes getroste Zugreifen, wobei doch auch das Vertrauen und Zugreifen nur Gehorsam gegen die immer vorangehende Gnade ist, die nur als solche auch immer wieder jenes Zugeständnis und Zurücktreten nahelegen wird. Und es braucht darum kaum gesagt zu werden, daß dann auf der ganzen Linie eben auch dies gilt, daß das Urteil darüber, ob das Alles recht geschieht, nicht uns zusteht, daß unsere Freiheit nur dann die rechte Freiheit ist, wenn der Heilige Geist für uns eintritt, um gut zu machen, was wir von uns aus bestimmt nicht gut machen.” (Barth, *KD I/2*, 782)

³⁰ Zoals reeds in het overzicht van de verschillende tekstedities (2.3.1 pag. 27v.) werd opgemerkt, begint de Duitse vertaling van 1936 op dit punt in het opstel. In een feestbundel voor Barth kan het in die inleiding beschrevene worden verondersteld, en kan bij het inhoudelijke begin van het opstel begonnen worden.

³¹ Verderop, in de zesde paragraaf, gebruikt Miskotte zelf de term ‘ontvouwen’: “De leer van de dialectische theologie aangaande de ‘indirecte identiteit’ van Openbaring en Heilige Schrift mogen wij, in algemene trekken althans, bekend achten. Zij zal trouwens in dit opstel zich vanzelf nader ontvouwen.” |82|[60].

van de Openbaring. Dat schept ruimte voor een veelheid van methodes: De historische- en literaire kritiek, de fenomenologische- en ‘Sinn-exegese’, én de ‘theologische exegese’, ofwel ‘kijken, zien en horen’ zijn alle drie nodig en zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden in een diepere ontvankelijkheid waarvan alle drie hebben te getuigen.³² Nogmaals: “Luisteren! blijft de boodschap”.

Impliciet ontvangt de exegese, zo verstaan binnen het kader van de leer van de drie gestalten van het Woord van God, in wezen van meet af een opdracht:³³ de prediking-van-nu.³⁴ In dat licht gezien zou niet alleen het eerste opstel, maar uiteindelijk alle vier de in *Om het levende Woord* samengebrachte opstellen uitwerking van dit éne in de inleiding gemarkeerde fundamentele beginpunt zijn. Onontkoombaar. Omdat alle vier de opstellen, in een teleologische beweging,³⁵ worden gedragen door een belofte welke de exegese voort-lokt. De belofte van een Woord dat alleen maar hédén³⁶ spreken wil, om hédén al onze éénzaamheid te doorbreken. Het Woord als actuele ontmoeting.

4.1.3 Barth geciteerd

Achtentwintigmaal wordt Barth in *Om het levende Woord* expliciet geciteerd, hetzij direct in de hoofdtekst, hetzij in de voetnoten. Dat een ruime helft (vijftien) van de Barthcitaten daarbij voorkomt in het eerste opstel onderstreept nogmaals de fundamentele rol die Barth in *Om het levende Woord* speelt.³⁷ Barth staat, ook kwantitatief gezien, aan het begin van het hele boek.

De nodige citaties in de inleiding van het eerste opstel kwamen we hiervoor reeds tegen. Vanaf paragraaf 5 klinken woorden van Barth met name daar waar de kern van wat ‘theologische exegese’ is in het geding is.³⁸ Met zichtbaar genoegen geeft Miskotte in dit verband met regelmaat het woord aan met name de

³² “Kijken, zien en horen; begrenzen, begrijpen en verstaan, geschieden in één en dezelfde opmerkzaamheid voor één en hetzelfde object, in wezen onvergelijklijk, omdat het tegelijk creatief subject is.”, zo vat Miskotte samen aan het begin van het derde opstel. [175].

³³ Al zal het woord ‘opdracht’ pas in 1948 in de titel doorklinken – zie voetnoot 17, pag. 27. In het oorspronkelijke artikel van 1934 is van deze homiletische spits nog geen sprake.

³⁴ “Theologische exegese onderstelt de éénheid van de Schrift en is gericht op het kerugmatisch gehalte van de teksten ten bate van de actuele prediking.” [175]

³⁵ Zie 5.4.

³⁶ Zie 5.3.2 – 3.

³⁷ Vervolgens komt Barth in het tweede opstel tweemaal letterlijk aan het woord, in het derde viermaal, en in het vierde zevenmaal.

³⁸ Twee voorbeelden:

– Over de noodzaak van niet aflatende, puur menselijke, zakelijke, exegetische arbeid, binnen de ruimte van de kerk: “So wird die Erklärung des prophetisch-apostolischen Zeugnisses zu einer menschlichen Aufgabe und Tätigkeit. So wird auch die Bemühung um die biblischen Texte, um die Reproduktion der laut dieser Texte gesehenen Bilder, und der in diesen Texten verwendeten Begriffe, so wird schließlich die

kritische, regelmatig uiterst scherpe, Barth.³⁹ En heel soms brengt Miskotte op zijn beurt nuances aan bij Barth.⁴⁰ Tezamen illustreren dergelijke citaten vooral een parallelliteit van denken. Dat maakt vrijelijk citeren mogelijk. Daarbij kan een citaat ook in een enigszins andere context worden gebruikt, dan waarbinnen het oorspronkelijk klonk.⁴¹

Verleggen we nu, met het oog op het vervolg van dit onderzoek, de focus naar het tweede opstel, dan valt op dat Barth daar het minst, namelijk slechts tweemaal, woordelijk wordt geciteerd. Het tweede citaat, dat pas voorkomt in editie 1948, brengt bovendien geen inhoudelijke aanvulling, maar is vooral il-

Bemühung um deren Vergegenwärtigung durch selbständige Wiederholung zu einem Dienst, ohne dessen Erfüllung die Gemeinde die Autorität des biblischen Zeugnisses nur mit den Lippen ehren aber nicht wirklich wahrnehmen, ohne dessen Erfüllung sie also gar nicht Gemeinde werden und sein könnte". [67] (Citaat: K. Barth, *Die Schrift und die Kirche*, Theologische Studien. Eine Zeitschriftenreihe 22 (Zürich: EVZ, 1947), 11–12).

– Over de éénheid welke de Schrift is: "Het zal telkens, om met Beck te spreken, moeten komen van een 'Vielsinn' tot een 'Vollsinn'. En deze 'Vollsinn' betreft, om met Barth te spreken, 'ein primäres Datum, (...) das die Verfasser (...) nicht sowohl gesprochen und geschrieben als gehört und vernommen haben'. Daaraan is de innerlijke volledigheid van het geschrevene ondergeschikt en dienstbaar." [82] (Citaat: Barth, *GA 14 (CD)*, 335 [Ed. 1927: 436].

³⁹ Twee voorbeelden:

"kritisch geschichtliches Studium bedeutet das verdiente und notwendige Ende der Grundlagen (der Glaubenserkenntnis), die keine sind, weil sie nicht von Gott selbst gelegt sind. Wer es etwa noch nicht weiß ... das wir Christus nach dem Fleische nicht mehr kennen, der mag es sich von der kritischen Bibelwissenschaft sagen lassen, je radikaler er erschrickt um so besser für ihn und die Sache." [44] (Citaat: K. Barth, 'Sechzehn Antworten an Herrn Professor von Harnack (1923)', in *Offene Briefe, 1909-1935*, red. D. Koch, Gesamtausgabe - Abt. V 35 (Zürich: TVZ, 2001), 66–67)

– "Sie ist eine im Grunde nur lächerliche, nur bourgeoise Gewohnheit des gerade in seiner krankhaften Phantasielosigkeit höchst phantastischen, modern abendländischen Geistes, der seine Komplexe dadurch los zu werden gedenkt, daß er sie verdrängt. Es ist eine Gewohnheit, die auf die Würde und Gültigkeit, in der sie auftritt wirklich keinen Anspruch hat." [57] (Citaat: K. Barth, *Die Lehre von der Schöpfung*, Kirchliche Dogmatik, III/1 (Zollikon-Zürich: EVZ, 1945), 87)

⁴⁰ "Waarom ook wat Barth vroeger bedoelde: 'bis zu dem Punkt muß ich als Verstehender vorstoßen, wo ich nahezu nur noch vor dem Rätsel der Sache, nahezu nicht mehr vor dem Rätsel der Urkunde als solcher stehe', (Römerbrief, XII), op zichzelf nog niet als theologische exegese is aan te merken, evenmin als pneumatische, maar eenvoudig als Sinn- of Sach-exegese in de boven besproken betekenis." [81 – voetnoot][59 – voetnoot]

⁴¹ "Het gaat daar over de centrale dogmatische begrippen; maar het geldt stellig evenzeer van de zaak, waarover wij hier handelen." [42 – voetnoot] Nota bene zet Miskotte op deze plaats een vooral zelfkritisch Barthcitaat op tamelijk venijnige wijze in tegen Barth-leerlingen bij wie de nieuwe inzet leidt tot een nieuwe rechtlijnigheid en al te "groot ongeduld om tot de zaak zelf te komen".

lustratief (wel vlijmscherp, en vijfenzeventig jaar na dato hoogst actueel) van karakter.⁴² Het eerste citaat daarentegen, dat reeds in versie 1940/1941 voorkomt, is inhoudelijk gezien bijzonder intens. Besef dat het tweede opstel een beeldmeditatie is rondom Hieronymus als vertaler, ofwel, besef dat het in dit opstel gaat over ‘taal’ (‘ver-talen’)⁴³, en hoor Barth, omlijst door woorden van Miskotte, dán zeggen:

De uit-ge-leg-de, in wezen uitgesproken tekst toont zijn nieuwigheid in het begrip dat hij vond; liefde heeft hij gevonden. Barth zegt ergens, als hij spreekt over ons vernemen van een mensenwoord in het algemeen: ‘welche Lieblosigkeit! Hat er denn nicht etwas gesagt zu mir?’ – nu, in *de liefde* is het woord nieuw, omdat het eindelijk iets tot mij gezegd heeft.

(...)

‘Welcher gewissenlosen Gewalttat würde ich mich ihm gegenüber schuldig machen, wenn der Ertrag meiner Begegnung mit ihm nun etwa *nur* der sein sollte, daß ich ihn jetzt kenne oder etwas besser kenne als zuvor?’ Het nieuwste van het nieuwe is de áánspraak tot mij en de, daarbij behorende, aansprekende macht voor anderen. [151/152]⁴⁴

Miskotte geeft zelf al aan dat Barth het hier heeft over het ‘mensenwoord in het algemeen’. In de kern is een woord dat van mens tot mens gesproken wordt geen overdracht van kennis, maar vooral ‘Begegnung’, aldus Barth. Ofwel, ‘woord’ is ten diepste een relationeel gebeuren.⁴⁵ Een echt ‘woord’ is een daad-werkelijke, actuele ontmoeting⁴⁶ – ten allerdiepste: ‘liefde’, een actuele, grenzeloos dynamische, liefdesdaad. En hoeveel te meer geldt dat voor Gods Woord, gesproken tot zijn mens.⁴⁷ Waar in het Schriftwoord God daadwerkelijk tot mensen spreekt is sprake van een wonder, zo geeft Miskotte daarbij aan.

⁴² “Es bedeutet immer Barbarei, wenn jemandem die Wissenschaft unlustig ist oder wird. Welche überbarbarei wäre aber dazu nötig, daß einem die Theologie unlustig werden oder sein könnte? Etc.” [163] (Citaat: K. Barth, *Die Lehre von Gott*, Kirchliche Dogmatik, II/1 (Zollikon-Zürich: EVZ, 1940), 740)

⁴³ Hieronymus, die leeft in de spanning tussen “de taal van ons volk en de bijbeltaal (...) taal van ons tijdsbewustzijn en de bijbeltaal. Het is wel beide Nederlands, maar het raakt elkaar nauwelijks.” [140]

⁴⁴ Citaat: Barth, *KD I/2*, 515. Het tweede gedeelte gaat bij Barth aan het eerste vooraf.

⁴⁵ “Het lijkt steeds een ‘gewichtige mededeling’ en het wordt een ‘aanspraak’” [154]. Ook in het vierde opstel is deze visie op het ‘woord’ dragend: “De strekking van het woord is bewuste gemeenschap te stichten.” (|7|[235]_(Tekst 1941))

⁴⁶ “Door de taal is de mens op zijn naaste aangewezen.” [183]

⁴⁷ Barth: “Ist das in einem menschlichen Wort Gesagte als solches nicht immer in ein Geheimnis, und zwar gerade in dieses Geheimnis gehüllt, auch wenn es keineswegs Gottes Offenbarung ist, aber daraufhin, daß das im biblischen Menschenwort

Omdat in dat Woord oneindige afstand wordt overbrugd: “de afstand tussen de historische Openbaring en het heden van ons leven” [151]. Het Woord is Ontmoeting bij uitstek, Liefdesdaad (daad!) bij uitstek. Om dit te zeggen had Miskotte Barth niet nodig op deze plek in zijn betoog. Maar het subtiel gekozen citaat mag vooral getuigen van de diep wezenlijke nabijheid van Barth in dit fundamentele moment in Miskottes betoog.

4.1.4 Raakpunten met Barth

Ook waar Miskotte niet expliciet citeert raakt zijn tekst met regelmaat opvallend woordelijk aan het oeuvre van Barth. Wie het tweede opstel van *Om het levende Woord* – waarop wij ons nu exemplarisch concentreren – leest naast *KD I/2, Die Lehre vom Worte Gottes* (waar het hiervoor besproken citaat in dat tweede opstel uit voort kwam) stuit op meerdere⁴⁸ kleine, in alle vrijheid gebruikte, maar tegelijk subtiel gelijkkluidende formuleringen op. Parallel gelezen tonen beide teksten een grote mate van congenialiteit. Aan soms de kleinste formuleringen merk je dat Barth op bewust én onderbewust niveau niet ver weg was toen Miskotte werkte aan zijn opstel.

Een tweetal voorbeelden (onderstrepingen JDZ):

Miskotte:

Maar onmacht kan ook de leraren verlammen; en verwildering kan hun zinnen ontstellen. Die als bestemd schenen voor een heilig martelaarschap, geven zich prijs aan de leuzen van de dag... [159]

Barth:

Gesagte nun eben Gottes Offenbarung ist und als solches analogia fidei, ALLES durch menschliches Wort Gesagte in das Dunkel und in das Licht SEINES Geheimnisses rückt?” (Barth, *KD I/2*, 521)

Vgl. Dick de Jong: “... de openbaringsleer van Barth zoals die gestalte krijgt in dit eerste deel van de *Kirchliche Dogmatik* loopt uit en vindt haar concrete toespitsing in de ontmoeting met de ander-als-naaste.” (... *als de mens die naast je is: Theologisch denken over zorg en zorgen*. Utrecht: Eburon, 2024, 116). De Jong kritiseert hier, één voor velen, Chris Doude van Troostwijk, waar deze laatste Barths openbaringsbegrip duidt als “top-down” en “oekaze uit het hemelrijk” (C. Doude van Troostwijk, ‘Lateral von zwischen’ Een essay over Franz Rosenzweigs inventieve openbaringsbegrip’, in *Het visioen van Mattheüs: de wording van een messiaanse gemeenschap: een muzische benadering*, door B. v.d. Berg (Kampen: Van Warven, 2022), 189). Doude van Troostwijk gebruikt in het geciteerde artikel deze termen om afstand te creëren tussen Barth (‘senkrecht von oben’) en Rosenzweig (‘lateral von zwischen’), curieuzerwijze precies op het punt waar, zoals hierna zal blijken, Miskotte op radicale nabijheid wijst.

⁴⁸ Het aanwijzen van dergelijke raakpunten is onontkoombaar enigszins arbitrair. Maar in hun veelheid illustreren ze de intense nabijheid van beide theologen, en van hun beider teksten.

Jedes Wort, das in Kirche und Theologie für die rechte Autorität und gegen den Mißbrauch der Freiheit gesagt werden kann und gesagt werden muß, kann offenbar sofort grundfalsch gemeint sein und grundfalsch verstanden werden, wenn es mit den gleichlautenden Schlagworten der Zeitbewegung auch nur in die fernste Beziehung gebracht wird.⁴⁹

Miskotte:

Het Woord handhaaft zich tegenover de heimelijke bestrijding, het weet zich te zuiveren van vreemde elementen ('traditie') en zich te onderscheiden van surrogaten door òmduiding verkregen, van gestolen uniformen, veldtekens en vaandels. **Het stelt altijd opnieuw afstand.** Maar het Woord kan evengoed hele legerscharen van het menselijk geestesleven ontwapenen, opnieuw bewapenen en opnieuw inlijven, zich assimileren door een heilige vrijmacht en óvermacht van predestinatie. (...) De assimilatie is dan niet slechts een dienstbaarmaken, maar een zegenen, een bevrijden, een 'verklàren', een omkleden met beloften. [153]

Barth:

Die Schrift ist dem Verständnis und Mißverständnis der Welt ausgesetzt, aber darum *nicht ausgeliefert*. Die Schrift ist in der Hand, sie ist aber *nicht in der Macht* der Kirche. Sie redet, indem sie - ubersetzt, ausgelegt, angewendet wird; aber sie redet in und auch immer wieder trotz aller dieser menschlichen Bemühungen. Weiter: das Wort Gottes erweist sich als frei und überlegen darin, daß es über die Kraft des Widerstandes und der Kritik hinaus die Kraft hat, sich die ihm begehenden Fremdelemente zu assimilieren und dienstbar zu machen.⁵⁰

Tegelijk laten dergelijke voorbeelden zien hoe Miskotte Barth volledig in zijn eigen verhaal en eigen haast literaire stijl ('gestolen uniformen'!) verwerkt.

Soms gebruikt Miskotte overduidelijk vondsten van Barth. Bijvoorbeeld waar Miskotte vermeldt dat "Luther niet wilde, dat de prediker, ten aanzien van zijn verkondiging, met het Onze Vader, aan het eind zou bidden: 'en vergeef ons onze zonden'" [157]. Barth haalt in KD I/2 hetzelfde (naar ons besef) tamelijk curieuze Lutherfragment aan, om dit vervolgens uitvoerig te bespreken.⁵¹ Opvallend zijn ook de gelijksoortige bewoordingen waarin Barth en Miskotte

⁴⁹ Barth, *KD I/2*, 744.

⁵⁰ Barth, 764.

⁵¹ Barth, 836.

beiden spreken over de leer van de *perspicuitas sacrae scripturae*,⁵² of over de *facultas semetipsum interpretandi* (de mogelijkheid, zichzelf uit te leggen).⁵³

Soms vertelt een raakpunt van een diepe structurele overeenkomst. Als Miskotte schrijft “de tekst vertegenwoordigt het gezag, de uitleg de vrijheid”,⁵⁴ dan klinken daarin complete paragrafen van Barth in door: § 20 *Die Autorität in der Kirche*, §21 *Die Freiheit in der Kirche*.

Inhoudelijk gaat Miskotte gelijk op met Barth waar het de rol van het kerkelijk dogma betreft binnen de exegese van de Schrift. Barth spreekt dan van ‘Richtung weisen lassen’⁵⁵ en Miskotte van ‘richtsnoer’ [145].

Even fundamenteel raken Barth en Miskotte elkaar waar het gaat over de eenheid van de Schrift. Het geloof in deze zichzelf openbarende, alle delen dragende, eenheid, is dragend voor alle kerkelijke verkondiging. De kerk moet zich om deze de uitleg en verkondiging van deze éénheid ‘mühen’ aldus Barth. ‘Dit is geestelijke arbeid’, zo stelt Miskotte.⁵⁶

De meest bijzondere raakpunten echter zijn tegelijk de meest inhoudelijke. Zowel Barth als Miskotte wijzen, om te beginnen, voortdurend op de onlosmakelijke samenhang van inhoud en vorm. Met een woord van Barth:

Weil dem so ist, daß die Bibel, indem sie Gottes Offenbarung bezeugt, zugleich die Einsetzung und Funktion der Propheten und Apostel und damit sich selbst als Heilige Schrift, als die notwendige Form jenes Inhalts bezeugt, darum hat sich die Kirche, darum hat sich in und mit der Kirche die Theologie bei der Frage nach Gottes Offenbarung an diese Einheit von Inhalt und Form zu halten.⁵⁷

Hoe fundamenteel de onlosmakelijkheid van inhoud en vorm is mag ook daaruit blijken beide theologen in dit verband kunnen wijzen op een parallel met de vleeswording.⁵⁸ Er voert derhalve géén weg om deze samenhang van inhoud en vorm heen. Er is geen waarheid welke ergens ‘achter’ de teksten schuil zou gaan, om vervolgens van de teksten losgemaakt te kunnen worden:

Barth:

Mindestens die Theologie, und zwar auch und gerade die historische, die speziell den biblischen Texten zugewandte Theologie hätte – sagen wir einmal: den Takt und Geschmack haben müssen, angesichts

⁵² “... van het begin af klaar (...) onderscheiden van de menselijke gedachten” – “Diese Klarheit (...) fällt unter keine menschliche Verantwortung und Mühewaltung. (...) Sie ist vielmehr die Vorraussetzung...” [154] / Barth, *KD I/2*, 799.

⁵³ [155] / Barth, 764.

⁵⁴ [127].

⁵⁵ Barth, *KD I/2*, 735.

⁵⁶ [131] / Barth, 533–535.

⁵⁷ Barth, 545.

⁵⁸ [132] / Barth, 556.

der Verklammerung von Form und Inhalt der biblischen Texte, um die sie doch wissen mußte, vor jener Versuchung zurückzuweichen, die neugierige Frage nach dem, was hinter den Texten stehen möchte, zu unterlassen und sich dafür mit um so mehr Aufmerksamkeit, Genauigkeit und Liebe den Texten als solchen zuzuwenden.⁵⁹

Miskotte:

... behalve de grondwoorden zijn ook de ‘Leitmotive’, de antitypen veel te weerbarstig om ze te vergeestelijken, te verinnerlijken, om te zetten in een ander, ijler, vrijer idioom. De ‘Worthaftigkeit’, de vorm, het geraamte, de huid, de kleur van de tekst, die zich voor ons verbijzonderd heeft tot de tekst voor hier en morgen in de Dienst, dat is juist de kleine, maar klare patrijspoort, waardoor wij het éne, de grond, het Woord in het woord (niet: achter het woord) ontdekken. De kern ziet wijd. [142v.]

Tegelijk openbaart zich hier in alle overeenkomst⁶⁰ ook een verschil. Bij Barth dwingt de onlosmakelijke verbondenheid van inhoud en vorm de theoloog tot een voortdurende “opmerkzame, nauwkeurige en liefdevolle” terugkeer tot en concentratie op de Bijbeltekst an-sich. Dat betreft dan *déze* specifieke, unieke, tekst in z’n menselijke en tijdgebonden (historische) gedaante.⁶¹ Er bestaat niet iets als een zelfstandig te benaderen openbaringswaarheid ‘achter de tekst’, welke, éénmaal gevonden, los van de tekst beschikbaar zou zijn.⁶²

Datzelfde schrijft min of meer woordelijk ook Miskotte. Maar bij Miskotte krijgt deze concentratie een methodische spits waarin hij net iets verder gaat dan Barth. Namelijk in een extra concentratie op de ‘grondwoorden’ en ‘Leitmotive’. Meer dan Barth wijst Miskotte ons via deze begrippen op de bijzondere taal-

⁵⁹ Barth, 547 (zie tevens 545).

⁶⁰ De context van beide gegeven citaten is overigens verschillend. Waar bij Barth het front de historisch-kritische exegese is, daar is bij Miskotte het front van de weergegeven passage vooral de ‘pneumatische exegese’. Eens te meer tonen de geciteerde fragmenten een diepe innerlijke verwantschap.

⁶¹ “Diese Eigenart des biblischen Zeugnisses (gibt) uns keineswegs die Erlaubnis, von dem im beschriebenen Sinn historischen Verständnis dieser Texte nun etwa abzugehen oder ein anderes von diesem abweichendes als ein neben diesem allenfalls auch mögliches und berechtigtes gelten zu lassen. Es gibt auch in der Exegese – und zuerst und gerade in der Exegese – nur EINE Wahrheit.” (Barth, *KD I/2*, 520).

⁶² Dit is wat Miskotte in het eerste opstel, in de paragraaf ‘De Schrift is Gods Woord’, met name de ‘Engelse en Amerikaanse theologie’ verwijt, waar de Schrift wordt tot “een mededeling van kennis aangaande God, die te herleiden is tot enkele diepe inzichten, grondgevoelens, religieuze stellingen, praktische beginselen” [77]. Dat een dergelijk theologisch uitgangspunt grote gevolgen heeft voor de prediking moge duidelijk zijn.

structuur van het Bijbels getuigenis als specifiek referentiepunt in de continue terugkoppeling. De motivatie van deze toespitsing is daarbij, zo blijkt impliciet in het weergegeven citaat, niet dat de bijzonderheid van de taalstructuur in zekere zin een aparte gestalte van de Openbaring zou vormen. Miskottes aandacht voor de ‘grondwoorden’ en ‘Leitmotive’ is vooral fenomenologisch gemotiveerd: In hun weerbarstige onvertaalbaarheid herinneren de ‘grondwoorden’ en ‘Leitmotive’ ons aan de *vreemdheid van de tekst*. De gevraagde methodische aandacht voor de ‘grondwoorden’ en ‘Leitmotive’ wil voorkomen dat de theoloog zich de tekst al te snel toe-eigent. Als fenomenoloog is Miskotte zich er scherp van bewust dat paradoxaal genoeg juist vanwege de éénmaligheid van de Bijbeltekst het risico op een te snelle toe-eigening bijzonder groot is.⁶³ Omdat precies de éénmaligheid het menselijk verstaan dwingt tot het maken van associaties, tot het zoeken van herkenning in de wereld buiten deze éénmalige, unieke, gestalte. Een ‘reductie tot het bekende’ is onvermijdelijk. Om het éénmalige te verstaan, moet het in het menselijk bewustzijn wel vertaald worden in algemenere categorieën. Ofwel, een concentratie op deze unieke tekst, waartoe Barth oproept, is vanuit de fenomenologie gezien eenvoudiger gezegd dan gedaan.⁶⁴ Maar het is ook als fenomenoloog dat Miskotte er vervolgens op wijst dat precies de ‘Worthaftigheid’ van de Bijbeltekst tevens kansen biedt om zich tegen een te snelle toe-eigening te verweren, namelijk in een concentratie op de genoemde ‘grondwoorden’ en ‘Leitmotive’, juist in hun ervaarbare weerbarstigheid. En ten diepste is deze kans een ‘positieve’.⁶⁵ Want in die weerbarstigheid meldt zich de eigenheid van de tekst. Welke eigenheid? Op dát punt slaat bij Miskotte de fenomenologie tenslotte weer om in theologie: De grondwoorden ‘bemiddelen’ zo heeft Miskotte in het eerste opstel geschreven, zo werd reeds eerder opgemerkt.⁶⁶ In de beeldende taal van het tweede opstel: De ervaren weerbarstigheid is een ‘kleine, maar klare patrijspoort’ voor ‘het Woord in het woord’.

Op deze wijze, met behulp van de fenomenologie, geeft Miskotte aan de door Barth verlangde ‘Zuwendung’ tot ‘den Texten als Solchen’ een concrete invulling waarin hij verder gaat dan Barth. Maar dat wil niet zeggen dat Barth niet ook concreet wordt. En op dat punt toont zich, direct naast het geconstateerde subtiele verschil, weer een ongekennde nabijheid tussen Barth en Miskotte: Kenmerkend voor de concrete vorm waarin de Schrift ons is overgeleverd is dat

⁶³ Daarover gaat met name het eerste opstel, waarin beschreven wordt hoe het bijzondere wordt “gebeukt en gedeukt tot het zoden zet aan de dijk van het bestaande en van het geldende” [66|[13].

⁶⁴ Waar Barth zichzelf ook zeer van bewust is. Vergelijk een door Miskotte in Opstel IV geciteerde tekst van Barth: “daß es zu ihm gesagt ist, das ist das kategorial Verschiedene dieses Wortes, das er sofort übersieht sobald er sich betrachtend und verallgemeinernd danebenstellt.” [226] (Barth, ‘Menschenwort und Gotteswort’, 435)

⁶⁵ Vgl. ‘De positieve zin van de onbekendheid’ – par. 4 van Opstel I [36].

⁶⁶ [67]. Zie pag. 81.

dit vooral de vorm is van het Hebreeuwse taaleigen, dat dragend is voor zowel ‘Oude’ als ‘Nieuwe’ Testament.⁶⁷ Kort gezegd: De Bijbel is een Joods boek. Zowel Miskotte als Barth onderstrepen dit – nota bene, Barth kort voor de oorlog in 1938⁶⁸ en Miskotte (grotendeels) zelfs in de oorlog, onder censuur dus, in 1940/41. Dat beiden daarbij hun teksten expliciet relateren aan de contemporaine politieke context zal niemand verbazen, maar blijft opmerkelijk:

Barth, in een overigens binnen de Barth-receptie verrassend weinig aangehaalde passage:

Zu dem allem ist nun aber als eine Sache für sich noch hinzuzunehmen ein Moment, dessen Gewicht der Kirche wohl ebenfalls erst in unseren Tagen in seinem ganzen Ernst bewußt zu werden beginnt, obwohl es faktisch sicher zu allen Zeiten seine bestimmte Wirkung ausgeübt hat. Die Bibel als Zeugnis von Gottes Offenbarung ist in ihrer Menschlichkeit zugleich ein Erzeugnis des israelitischen oder sagen wir es gleich deutlicher: des JÜDISCHEN Geistes. (...) Hier wird uns, hier wird den Menschen aller Völker durch Juden zugemutet, nicht nur sich auf jüdische Dinge einzulassen, sondern in einem gewissen, aber letztlich geradezu entscheidenden Sinn selbst Juden zu werden. (...) Indem die Bibel als das Zeugnis von Gottes Offenbarung in Jesus Christus ein jüdisches Buch ist, indem sie gar nicht gelesen, verstanden und erklärt werden kann, wenn wir uns nicht auf die Sprache, das Denken, die Geschichte der Juden in gänzlicher Of-

⁶⁷ ‘Oude’- en ‘Nieuwe’ testament in hun onlosmakelijke sámenhang, zo onderstrepen zowel Miskotte als Barth. In Opstel I, en daarmee buiten de in dit deelonderzoek gehanteerde focus, schrijft Miskotte: “Beslissend voor de mogelijkheid van theologische exegese is vooral, of de onderzoeker in staat is de éénheid van Oud en Nieuw Testament te onderkennen. Zij rust allereerst in éénheid van tekst en van geest, niet allereerst van historische continuïteit. Zij bestaat in een gelijke acte-van-getuigenis aangaande een gemeenschappelijk Midden, in de éénheid van object in de tijd-der-verwachting en in de tijd-der-herinnering aan de verschijning van de Messias|89|[83]. Vgl. hiermee Barth: “... das Zeugnis des ALTEN und des NEUEN TESTAMENTES, das Zeugnis von der Erwartung und das Zeugnis von der Erinnerung, das Zeugnis der Vorzeit und das Zeugnis der Nachzeit der in Jesus Christus geschehenen Offenbarung. (...) Dieses Zeugnis in seiner Ganzheit ist gemeint, wenn wir vom biblischen Zeugnis reden. Eine Verschiedenheit innerhalb dieses Zeugnisses wird durch die erwähnten Unterschiede seines Inhalts nicht begründet. (...) Nur in diesem Zusammenklang ist das biblische Zeugnis das Zeugnis von Gottes Offenbarung.” (Barth, *KD I/2*, 533–534)

Zowel Miskotte (in de terminologie) als Barth (expliciet) relateren in de betreffende passages overigens de beschreven éénheid aan Barths tijdsleer, zoals beschreven in §14 van de KD.

⁶⁸ De tekst zal daarmee waarschijnlijk ontstaan zijn in de periode na de Barmer Thesen van 1934 en na Barths ontslag in Duitsland in 1935.

fenheit einlassen wollen, wenn wir nicht bereit sind, mit den Juden Juden zu werden. . .⁶⁹

Miskotte, wat ingekort weergegeven:

Het is ook een beperkende taal, waarin de boodschap voor morgen verblijft. Het is, kort gezegd, "joods" (...) Geen streven en geen aanpassing kan ons bevrijden van de orde van het 'Israëlitisch denken', waarin de ganse Schrift is gevat. Wij moeten de Grieken een Griek worden en de Germanen zijn wij een Germaan van nature, maar wie zijn de 'wij', die dat moeten? Dat zijn wij, die *im Gehäus* hebben gezeten en daar de tekst als een gegeven hebben ontvangen, krachtens de grammaticale methode, uit het *gramma*, uit de *grafè*. Dat zijn wij, die vanmorgen bij deze arbeid hebben kunnen verstaan, mede voorzover wij in Israël werden ingelijfd' (Ps. 87). (...) Wie niet 'joods' denken wil, kan niet bijbels denken, en kan niet voor de mensheid denken. (...) Hieronymus zal er dus wel mee moeten rekenen, dat zijn gebondenheid hem telkens te binnen moet worden gebracht, om de rechte gebondenheid te zijn: aan de "antropomorfe" God, (...) aan het Israëlitisch idioom. . . [140, 141, 145].

Op dit bijzondere punt gaan Miskotte en Barth dus vrijwel gelijk op. Beiden wijzen op de eigenheid van de joodse taal en het joodse denken als onlosmakelijk deel van het Bijbels getuigenis. Waar Barth net iets abstracter spreekt van 'Sprache', daar spreekt Miskotte, geheel in lijn met de hiervoor waargenomen aandacht voor de 'Worthaftigkeit', net iets concreter van resp. 'gramma' (1940/1941) en 'idioom' (1948).⁷⁰ Typerend voor Miskotte is daarnaast vooral de toevoeging '... én kan niet voor de mensheid denken'. Juist de concentratie op het bijzondere, op het unieke, draagt, *pars pro toto*,⁷¹ een grenzeloos breed perspectief.

En heel subtiel wordt hier op het scherp van de snede, *pars pro toto*, zichtbaar hoe Miskotte omgaat met Barth als bron.

B. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – FRIEDRICH-WILHELM MARQUARDT

Beter zou het alleen dan worden, indien wij een 'bijbelse houding' vonden. . . (in 'De eigenmachtigheid' | 371 [270]_(Tekst 1941))
... dan dragen wij niet, gelijk velen, het Godswoord als een waar, een artikel onder

⁶⁹ Barth, *KD I/2*, 566–567.

⁷⁰ Deze waarneming zal terugkeren in het onderzoek naar 'Rosenzweig als bron', zie pag. 133.

⁷¹ Vgl. M. Visser, *Pars pro toto*, Amsterdamse Cahiers, supplement series 18 (Amsterdam: ACEBT, 2021). De term *pars pro toto* komt in *Om het levende Woord* vijfmaal voor, alle malen in passages welke in de editie van 1948 zijn toegevoegd.

andere, maar in oprechtheid, maar 'als uit God' spreken wij het. Dan 'spreken wij het als in de tegenwoordigheid Gods', dan spreken wij het 'in Christus'.⁷² Met zulke en dergelijke woorden omschreef Paulus de bijzondere verzekerdheid van zijn apostolaat. In de 'apostolische successie', in de herhaling van de 'bijbelse houding' ligt wezenlijk dezelfde zegen, omdat daaraan wezenlijk dezelfde belofte verbonden is. (in 'Het wonder van de verandering' 145 | [277v.]_(Tekst 1941))

Het begrip 'bijbelse houding' is tevens een kernbegrip bij Karl Barth. Tijdens de Nederlandse Barthagung in april 1989, te Dalfsen, presenteerde F.-W. Marquardt onder de titel *Barths Forderung einer 'Biblischen Haltung' und Miskottes Biblische Alephbetisierung der Theologie*⁷³ een diepte-vergelijking van beide theologen op dit punt. Marquardt begint zijn vergelijking met een uitvoerige analytische samenvatting van de ontwikkeling van het vooral kritisch bedoelde begrip 'Biblische Haltung' bij Barth. Het overzicht loopt, van *Die neue Welt in der Bibel*⁷⁴ (1917), via de 1^e en 2^e *Römerbrief* (1919/1922)⁷⁵ en *Das Wort Gottes als Aufgabe der Theologie*⁷⁶ (1922) tot aan *KD I/2, §23, Dogmatik als Funktion der hörenden Kirche* (1938),⁷⁷ waar een 'Biblische Haltung' genoemd wordt als eerste aan de dogmatiek te stellen eis.⁷⁸ Waar Miskotte, zoals hiervoor geciteerd, beeldend kan spreken over de Bijbeltekst als 'patrijspoort', daar spreekt Marquardt in deze samenvatting al evenzeer beeldend van de Bijbel als 'Desinfektionsschleuse' die de menselijke denkwereld, reinigend, verbindt met de werkelijkheid van Gods nieuwe wereld. "Die Bibel selbst partizipiert offenbar schon an der neuen Welt. Sie ist gekennzeichnet von einer 'gewisse(n) unerbittliche(n) Logik ihres Zusammenhangs, die uns über uns selber hinaustreibt'."⁷⁹ "Es ist ein Strom in der Bibel, der trägt uns, wenn wir uns ihm nur einmal anvertraut haben, von selber dem Meere zu",⁸⁰ zo haalt Marquardt, de imma-

⁷² 2 Kor. 2:17 (Statenvertaling).

⁷³ F.-W. Marquardt, 'Barths Forderung einer "Biblischen Haltung" und Miskottes biblische Alephbetisierung der Theologie', *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 5, no. 1 (1989): 21–36.

⁷⁴ K. Barth, 'Die neue Welt in der Bibel (1917)', in *Vorträge und kleinere Arbeiten 1914–1921*, red. H.-A. Drewes, Gesamtausgabe - Abt. III 48 (Zürich: TVZ, 1960).

⁷⁵ K. Barth, *Der Römerbrief (Erste Fassung) 1919*, red. H. Schmidt, Gesamtausgabe - Abt. II 16 (Zürich: TVZ, 1985); K. Barth, *Der Römerbrief (Zweite Fassung), 1922*, red. C. van der Kooi en E.V. Tolstoj, Gesamtausgabe - Abt. II 47 (Zürich: TVZ, 2010).

⁷⁶ K. Barth, 'Das Wort Gottes als Aufgabe der Theologie (1922)', in *Vorträge und kleinere Arbeiten 1922–1925*, red. H. Finze-Michaelsen, Gesamtausgabe - Abt. III 19 (Zürich: Theologischer Verlag, 1990), 144–175.

⁷⁷ Barth, *KD I/2*, 890v.

⁷⁸ Barth, 912.

⁷⁹ Marquardt, 'ZDTh 5 (1989) 1', 23. (Citaat Barth: Barth, 'Die neue Welt in der Bibel (1917)', 324).

⁸⁰ Barth, 325. Het Vondel-citaat waarmee Miskotte in 1948 *Om het levende Woord* afsluit ("de stroomen gelijkend, die niet af- maar altijd toenemen, en met eenen

nente dynamiek onderstrepend, uitdrukkelijk de beeldspraak van Barth aan. Om verderop te concluderen dat precies in deze door Barth aangeduide 'open zee' Miskotte zich beweegt.⁸¹

Een wezenlijk verschil tussen Barth en Miskotte, aldus Marquardt, is de door Miskotte gehanteerde 'fenomenologische methode'. Miskottes fenomenologische insteek is daarbij volgens Marquardt sterk contextueel gemotiveerd: "War es nicht das große Töten, dem man das Scheinen, die Phainomena des Lebens verzweifelt abjagen mußte?"⁸² Fenomenologie is voor Miskotte een noodzakelijke voedingsbodem voor de benodigde weerstand (Marquardt noemt Miskotte 'der Theologe der Résistance'⁸³), "sie ist das Medium eines neuen Ganzen, der jüdischen Gegenwelt gegen die des deutschen Heidentums. Jüdische zersetzende Logik und Grammatik gegen den heidnischen Mythos."⁸⁴ Juist via de fenomenologie ontvangt het begrip 'Biblisches Haltung' bij Miskotte, bewust, een zeer concrete invulling. Om echt weerstand aan de mythe te kunnen bieden moet het christendom 'alephbetisiert' worden, wat de diepe motivatie is achter Miskottes zoektocht naar de Bijbelse grondstructuren en grondwoorden. Marquardt constateert dat Miskotte op dit punt structureel verder gaat dan Barth. Waar Barth laat zien hoe de 'Biblisches Denkform' als norm voor de dogmatiek kan functioneren, daar onderzoekt Miskotte de structuur van het Bijbels denken zélf. Miskotte wil leren denken vanuit de 'logica van de Naam en de grammatica van het *dabar*'.⁸⁵ Waar bij Barth de Bijbelse denkvorm een vorm van taal is die weet te zwichten voor de crisis van de inhoud, daar staat 'Bijbelse denkvorm' bij Miskotte voor het zoeken naar een andere taal welke zich concreet voegt naar de bijzondere inhoud. Waar Barth consequent wijst op de grenzen van de menselijke taal, wil Miskotte veeleer "sprachbildend wirken." Anders gezegd: "Barth will auf den Immanuel hinweisen, Miskotte uns ins biblische Sprachgeschehen einweisen." Waarop Marquardt, gevoelig en precies, concludeert: "Alles, was Barth will, will auch Miskotte. Nicht alles, was Miskotte zur Erfüllung dieses gemeinsamen Willens tut, tut Barth auch, und vielleicht hätte er manches nicht getan haben wollen."⁸⁶ Voorgaand onderzoek naar het voorkomen van Barth als bron in *Om het levende Woord* kan gelezen worden als een concrete illustratie bij Marquardts even gevoelige als scherpe conclusie.

vollen boezem endelyck in de rijke zee uitbruizen" [370]) vertoont een opvallend grote overeenkomst met de hier in 1917 door Barth gehanteerde beeldspraak. In de annotatie van de heruitgave wordt op deze gelijkenis gewezen.

⁸¹ Marquardt, 'ZDTh 5 (1989) 1', 33.

⁸² Marquardt, 29.

⁸³ Marquardt, 28.

⁸⁴ Marquardt, 31.

⁸⁵ Marquardt, 34.

⁸⁶ Marquardt, 34.

Naast gevoelig en scherp is Marquardt aan het slot van zijn referaat ook zeer kritisch⁸⁷. Deze kritiek betreft Miskottes spreken over het zgn. “Idioom van Israël” [127v.]. Hiervoor⁸⁸ bleek precies op dit punt sprake van een bijzondere overeenstemming met passages uit KD I/2. Zowel Barth als Miskotte onderstrepen, zo bleek, met kracht dat de Bijbel een ‘joods’ boek is. Maar juist Miskotte wist zeer goed, aldus Marquardt, dat ‘Israëlitisch idioom’ wat anders is dan ‘joods idioom’. Weliswaar is Miskottes zoeken naar een eigen taal die zich in haar diepste logische en grammaticale structuur voegt naar de *dabar* die aan de orde is zeker ‘joods’ te noemen, aldus Marquardt. Maar uitdrukkelijk niet-joods is het dat Miskotte zich daarbij expliciet beperkt tot de taalwereld van de Schrift. Terwijl toch juist de ‘mondelijke traditie’ een even concrete als wezenlijke verschijningsvorm is van het ‘Israëlitische idioom’. Deze afgrenzing maakt Miskottes spreken over het ‘Israëlitische idioom’ tot een ideaaltypische constructie en een abstractie, en daarmee een bron van nieuwe misverstanden. En is dit dan uiteindelijk toch niet een ‘Irrtum’, zo vraagt Marquardt tenslotte – in het besef dat hij deze vraag tégen Miskotte alleen maar dankzij Miskotte kan stellen.

Bij deze kritische vraag van Marquardt valt vanuit de rondgang door *Om het levende Woord* een drietal opmerkingen te maken.

– Ten eerste werpt de vraag van Marquardt een aanvullend licht op de eerder besproken kritiek van Tomson.⁸⁹ De door Tomson met verbijstering waargenomen tegenstelling, dat dezelfde auteur van de voor die tijd vergaande, en in die zin: memorabele, passages over het ‘joodse’ karakter van de Bijbel in datzelfde jaar, in 1941, zo negatief anti-typisch over ‘jodendom’ en zelfs het ‘joods gevaar’ kon schrijven, blijkt nu een diepe grond te hebben in een idealistische invulling van het begrip ‘jodendom’. Marquardts vragen geven bepaald diepgang aan Tomsons bezwaren.

– Omgekeerd valt, ten tweede, op dat Miskotte wél principieel ruimte openhoudt voor de traditie van de kerk. Maar als, nota bene met een beroep op de *assumptio carnis* [150] over het dogma kan spreken⁹⁰ als een ‘latent bezit van de kerk’,⁹¹ dan dringt de vraag zich eens te meer op waarom dat dan niet ook van de Talmoed kan worden gezegd.⁹²

⁸⁷ Voor het volgende: Marquardt, 35v.

⁸⁸ Pag. 111v..

⁸⁹ Zie A. *Elementen uit de receptie – ‘ons jodendom’* – Peter Tomson, pag. 67v..

⁹⁰ Miskotte beweegt zich hier overigens volkomen in de lijn van Barth, die bijvoorbeeld ook in de hiervoor aangehaalde 23^e paragraaf een ‘konfessionelle Haltung’ een tweede aan de dogmatiek te stellen eis noemt.

⁹¹ Vergelijk Miskottes spreken elders van een ‘latente theologie’ [58] in de Bijbelse grondwoorden, zie pag. 81.

⁹² Opvallend in dit verband is dat Miskotte in de redactie van 1948 in de afronding van *Om het levende Woord* uiterst pregnant een drietal Talmoedcitataten ter illustratie aanvoert.

– En tenslotte klinkt in de zo wezenlijke vraag van Marquardt ook een distantie tussen hem en Miskotte door die waarschijnlijk niet te overbruggen is. Miskotte wil, zo laat hij zien, Talmoed-studie ook christelijk relevant maken, maar ziet het schisma tussen kerk en synagoge niet zomaar ongedaan gemaakt. Marquardt wil de Joodse mondelinge leer in de christelijke leer integreren en ziet daarmee het schisma tussen kerk en synagoge als overbrugbaar.

4.2 Rosenzweig als bron

4.2.1 Inleiding

Dat naast Karl Barth ook Franz Rosenzweig als belangrijkste bron in *Om het levende Woord* genoemd dient te worden is niet op voorhand evident.⁹³ Het aantal plaatsen waar Miskotte expliciet naar Rosenzweig verwijst is zeer beperkt, zeker als we dit vergelijken met Miskottes regelmatige verwijzen naar en citeren van Barth. J. Muis echter wijst er al op dat elementen uit het werk van Rosenzweig (alsmede van Buber en Rosenstock-Huessy) “op de meest onverwachte plaatsen” bij Miskotte opduiken.⁹⁴ Bij een meer *close reading* van Miskottes tekst verandert het beeld dan ook ingrijpend, omdat, naar blijken zal, op wezenlijke momenten in *Om het levende Woord* de nodige impliciete sporen van Rosenzweig vallen waar te nemen.

4.2.2 Rosenzweig in de hoofdtekst

Slechts viermaal gunt Miskotte Rosenzweig een expliciete rol in de hoofdtekst van *Om het levende Woord*. In twee van die vier gevallen blijft die rol beperkt tot het noemen van de naam, bovendien in beide gevallen samen met anderen.⁹⁵

⁹³ Over de invloed van Rosenzweig op Miskotte in het algemeen zie o.a. C.B. Posthumus Meyjes, ‘Franz Rosenzweig en K.H. Miskotte: een vervolgvraag’, *Om het levende Woord: bijbels-theologische en dogmatische uitgave van het Delenus Instituut van de Faculteit der Godgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam*, no. 4 (1994): 104–113; J. Muis, *Openbaring en interpretatie: het verstaan van de Heilige Schrift volgens K. Barth en K.H. Miskotte* (’s-Gravenhage: Boekencentrum, 1989); Reeling Brouwer, ‘ZDTh 28 (2012) 2’; Marquardt, ‘ZDTh 5 (1989) 1’.

⁹⁴ Muis, *Openbaring en interpretatie*, 410. Muis spreekt hier in het bijzonder over de taal filosofie van Buber, Rosenzweig en Rosenstock-Huessy, welke Miskotte probeert ‘theologisch uit te buiten’.

⁹⁵ In de *Praktische overwegingen* (Opstel III), in de paragraaf ‘De arbeid van de exegese’ [197], raadt Miskotte de prediker aan om zich op een efficiënte manier meer toegang tot de grondtekst te verschaffen door de Statenvertaling te vergelijken met andere “klassieke en meer particuliere” vertalingen. Wat het Oude Testament betreft wordt dan, als ‘voorbeeld’, onder andere de Buber-Rosenzweig-vertaling genoemd. Deze verwijzing komt al voor in de tekstversie van 1940/1941, de oorspronkelijke versie van dit opstel. In *Het waagstuk van de prediking* (Opstel

Expliciet geciteerd wordt Rosenzweig door Miskotte allereerst aan het einde van het tweede opstel, *In de werkplaats*, halverwege de zesde paragraaf, ‘[De opgewektheid van het mysteriespel]’, waar het ‘klein drama van tekst en uitleg’ uiteindelijk niet een ‘tragedie’ blijkt. Daar klinkt, als opmaat tot de uiterst vreugdevolle afronding van het opstel, een prachtig, deels-wel deels-niet geannoteerd citaat van Rosenzweig:

Niet de Waarheid is God, maar God is de Waarheid. “Aus dem scheinbaren Wissen um das Wesen, wird die nahe unmittelbare Erfahrung seines Tuns; daß er Wahrheit ist, sagt uns zuletzt doch nichts anderes, als daß er – liebt”. [167]⁹⁶

Het is een citaat uit Rosenzweigs *Stern der Erlösung*. De niet geannoteerde regel welke aan citaat voorafgaat is bovendien eveneens afkomstig uit de *Stern*, enkele bladzijden eerder.⁹⁷ De geciteerde passage zal Miskotte uit het hart gegrepen zijn geweest, omdat hier in feite de overgang wordt beschreven van ‘zien’, ofwel van de fenomenologische exegese, naar ‘horen’, ofwel de theologische exegese. Uiterst wezenlijk illustreert het citaat hoe de fenomenologische exegese ten diepste uit is op theologische exegese, omdat zij niets liever wil dan dat het kennisobject, waar zij zich totaal afhankelijk van weet, zélf subject wordt van de kennis ervan, waarmee het citaat in feite het hele opstel samenvat.

Ten tweede klinkt in *Het waagstuk van de prediking* (Opstel IV), in de paragraaf ‘Gedeelde moeiten’, een iets meer uitgebreid citaat uit Rosenzweigs brieven, waar deze in 1921 het verrassende effect beschrijft dat de prediking van Rabbijn Nehemia Anton Nobel te Frankfurt op hem had. [305]⁹⁸ Deze verwijzing wordt pas – na eveneens handgeschreven aan de drukproeven te zijn toegevoegd – in de tekstversie van 1948 opgenomen. Het citaat functioneert als een illustratief ‘bewijs uit het ongerijmde’: Dat juist Rosenzweig, als verklaard ‘hater en verachter van elke prediking’ zoals deze niet zonder humor aangeeft, er niet onderuit komt om zijn intense geraaktheid door een preek toe te geven, nota

IV), in de paragraaf ‘Gedeelde moeiten’ [309], klinkt de naam Rosenzweig samen met die van Jehuda Halevi en Hermann Cohen, waar het gaat over het zelfverstaan van Israël als teken van de ‘eeuwigheid-in-de-tijd’. Deze verwijzing, die gebaseerd is op Miskottes uit 1932 stammende studie *Het wezen der Joodsche religie*, komt voor het eerst in de versie van 1941 voor.

⁹⁶ Citaat: Rosenzweig, *Stern*, 432.

⁹⁷ Citaat: Rosenzweig, 429. De volledige passage, inclusief citaat en annotatie, is overigens onderdeel van een passage welke eerst stamt uit 1948. De passage komt daar bovendien voor het eerst pas voor in de handgeschreven aanvullingen op de drukproeven. Pas kort voor het eind van het redactieproces besloot Miskotte zeggend dat Rosenzweig in de afsluiting van het tweede opstel niet mocht ontbreken.

⁹⁸ Citaat: F. Rosenzweig, *Briefe und Tagebücher. 1. Band. 1900-1918*, red. R. Rosenzweig en E. Rosenzweig-Scheinmann, *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften I* (Dordrecht: Nijhoff, 1979), 726.

bene in de synagogale eredienst, waarin de prediking bepaald niet de centrale functie heeft welke deze in de (protestants) christelijke eredienst heeft, gebruikt Miskotte, met zichtbaar genoegen, als een curieuze illustratie van de bijzondere kracht welke schuilgaat in de preek. In tegenstelling tot het vorig citaat voegt dit citaat, ondanks de uitgebreidheid, inhoudelijk gezien niet veel toe.

4.2.3 *Rosenzweig in de annotatie*

Al met al wordt Rosenzweig in de hoofdtekst van *Om het levende Woord* nauwelijks meer dan een figurantenrol gegund. Dat beeld verandert echter wanneer we vervolgens onze blik verleggen naar de annotatie.

1. De opdracht van de exegese (I)

In het eerste opstel is het om te beginnen paragraaf 6, ‘De fenomenologische exegese en de eigen aard van de Schrift’, welke in dit verband de aandacht vraagt. Kort na het begin van deze paragraaf merkt Miskotte op dat “alle vertalen, maar vooral het vertalen van de Schrift hoogst zeldzame gaven van synthetisch schouwen en dialogisch spreken veronderstelt” |78|[49]. Bij de formulering ‘dialogisch spreken’ verwijst Miskotte naar een drietal werken van Rosenzweig⁹⁹.

Midden in dezelfde zesde paragraaf bestempelt vervolgens Miskotte de weergave van de onvertaalbare Hebreeuwse Godsnaam door ‘Jahwe’ als een voorbeeld van gevaarlijke “kortsluitingen” waartoe een al te “onmiddellijke aansluiting bij de historische exegese” kan leiden. Miskend wordt dan, aldus Miskotte, hoe juist de “naam van de *Nameloze*” een vertolking is van “de Éne, die alleen uit Zijn verhouding tot het scheepsel in de voortgang van de tijden wordt gekend” |79|[53]. Bij deze passage geeft Miskotte in een voetnoot een uitgebreid citaat waarin Rosenzweig de diepere zin uitlegt van de keuze voor ‘ER’, ‘DU’ en ‘ICH’ in de *Verdeutschung der Schrift*.¹⁰⁰

Aan het eind tenslotte van diezelfde zesde paragraaf wijst Miskotte op het belang om de exegetische resultaten voortdurend weer terug te koppelen “aan de synopse van de grondwoorden, aan de latente theologie die in de herhaling van bepaalde thematische wendingen in de teksten zichzelf opdringt” [58]. Reeds eer-

⁹⁹ Zie annotatie heruitgave. Zowel de tekstpassage als de bijbehorende voetnoot met de drie verwijzingen komen reeds voor in de oorspronkelijke editie van het opstel van 1934.

¹⁰⁰ Citaat: F. Rosenzweig, “Der Ewige”: Mendelssohn und der Gottesname (1929)’, in *Zweistromland, Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III (Dordrecht: Nijhoff, 1984), 806. Ook hier stammen tekst én voetnoot uit de versie van 1934. Saillant detail daarbij is overigens dat dit citaat consequent in alle uitgaven, inclusief de Duitse vertaling in de feestbundel voor Karl Barth niet geheel correct is opgenomen. Zie annotatie heruitgave.

der¹⁰¹ werd opgemerkt dat hier bijna letterlijk Martin Buber wordt geciteerd,¹⁰² maar voor nu is van belang dat Miskotte in de bijbehorende voetnoot exemplarisch verwijst naar een exegese van Franz Rosenzweig.¹⁰³

Het is dus driemaal binnen éénzelfde paragraaf dat door Miskotte naar Rosenzweig wordt verwezen, waarvan tweemaal reeds in de oerversie van 1934. De verwijzingen betreffen alle Rosenzweig met name als vertaler. Verwezen wordt zowel naar Rosenzweigs concrete vertaalwerk als naar diens reflecties op dat vertaalwerk.¹⁰⁴ Dat dit juist de paragraaf is waarin de ‘fenomenologie’ centraal staat is niet zonder betekenis. Waar fenomenologie zich, met een woord van Husserl, laat omschrijven als de methode van het opgeschorte oordeel, is Rosenzweigs vertaalactiviteit, diens aandacht voor en omgang met de grondwoorden, voor Miskotte een voorbeeld van concrete toepassing van de fenomenologische methode binnen de ruimte van de theologie.¹⁰⁵

Binnen datzelfde eerste opstel vervolgens, in paragraaf 9, ‘De Schrift is Gods Woord’, wordt bij het subitem ‘de Schrift is een éénheid’ |87|[80], reeds in editie 1934, illustratief verwezen naar Rosenzweigs *Die Einheit der Bibel*.¹⁰⁶ In dit artikel geeft Rosenzweig aan dat de eenheid van de Bijbel niet is gelegen in de overeenstemming van de delen, maar juist in de bijzondere wijze waarop de tegendelen met elkaar in gesprek worden gebracht: Tora is “das Werk eines Geistes. Wir (= Buber/Rosenzweig – JDZ) wissen nicht, wer er war; daß es

¹⁰¹ Pag. 81.

¹⁰² Zie annotatie heruitgave.

¹⁰³ Miskotte verwijst naar: F. Rosenzweig, ‘Das Formgeheimnis der biblischen Erzählung (1928)’, in *Zweistromland. Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III (Dordrecht: Nijhoff, 1984), 817–829. Het uitdrukkelijk benoemen van het belang van de grondwoorden en de herhaling van thematische wendingen, met dáárbij de naar Rosenzweig verwijzende voetnoot, betreft een uitbreiding in 1948 t.o.v. de oorspronkelijke versie van 1934. Miskotte zal het artikel waarschijnlijk gekend hebben vanuit de opname ervan in Buber en Rosenzweig, *Die Schrift und ihre Verdeutschung* (vanaf 1936 aanwezig in Miskottes Bibliotheek). (Zie tevens voetnoot 112, pag. 75).

¹⁰⁴ In *Het wezen der Joodsche religie* speelt dit aspect van Rosenzweigs werkzaamheid nauwelijks een rol.

¹⁰⁵ De methodische relatie tussen de aandacht voor de grondwoorden en de fenomenologie kwam ook al aan de orde in het onderzoek naar Barth als bron, pag. 110. Over deze relatie zie tevens: Muis, *Openbaring en interpretatie*, 418–419.

¹⁰⁶ Miskotte verwijst in 1934 naar de oorspronkelijke uitgave in *Der Morgen*. (F. Rosenzweig, ‘Die Einheit der Bibel: eine Auseinandersetzung mit Orthodoxie und Liberalismus’, *Der Morgen: Monatsschrift der Juden in Deutschland* IV. Jahrgang, Heft 4 (1928): 400–404; F. Rosenzweig, ‘Die Einheit der Bibel. Eine Auseinandersetzung mit Orthodoxie und Liberalismus (1928)’, in *Zweistromland. Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III (Dordrecht: Nijhoff, 1984), 831–836.

Mose war, können wir nicht glauben. Wir nennen ihn unter uns mit dem Sigel, mit dem die kritische Wissenschaft ihren angenommenen abschließenden Redaktor bezeichnet: R. Aber wir ergänzen dieses R nicht zu Redaktor, sondern zu Rabbenu. Denn, wer er auch war und was ihm auch vorgelegen haben mag, er ist unser Lehrer.”¹⁰⁷ Overigens toont het artikel van Rosenzweig waar Miskotte naar verwijst ook een wezenlijk verschil tussen Rosenzweig en Miskotte. Waar Miskotte de ‘eenheid van de Schrift’ vooral betreft op de Bijbel, reikt deze eenheid voor Buber en Rosenzweig tot in de mondelinge traditie: “Uns ist sie (de mondelinge tora - JDZ) die Ergänzung der Einheit des geschriebenen Buchs durch die Einheit des Gelesenen. Beide Einheiten sind gleich wunderbar.”¹⁰⁸

2. In de werkplaats (II)

In het tweede opstel, in de tweede paragraaf, ‘Logica en grammatica’, komt reeds in de oorspronkelijke versie van 1940/1941 de zin voor:

Onze *logica is die van de grammatica*. Wij zijn eerder talmoedisten
– al hanteerden die soms een wonderlijke grammatica en etymologie
– dan dialoog-voeders naar platonisch voorbeeld. [122]

In die oorspronkelijke versie gaat deze zin echter niet gepaard met enige annotatie. In editie 1948 daarentegen wordt de zin van een voetnoot voorzien, welke een niet nader gespecificeerde verwijzing bevat naar Rosenzweigs *Das neue Denken*.¹⁰⁹ De bewaarde drukproeven¹¹⁰ laten bovendien zien dat deze voetnoot pas tijdens de allerlaatste redactionele werkzaamheden door Miskotte is toegevoegd. In de door Miskotte uitgevoerde correcties van de drukproeven komt de voetnoot namelijk nog niet voor.¹¹¹

Het ‘platonisch voorbeeld’ speelt inderdaad een rol in Rosenzweigs tekst:

¹⁰⁷ Rosenzweig, ‘Die Einheit der Bibel. Eine Auseinandersetzung mit Orthodoxie und Liberalismus (1928)’, 831.

¹⁰⁸ Rosenzweig, 832. Zie tevens de hiervoor besproken kritiek van Marquardt op Miskotte, pag. 115v..

¹⁰⁹ F. Rosenzweig, ‘Das neue Denken: Einige nachträgliche Bemerkungen zum ‘Stern der Erlösung’ (1925)’, in *Zweistromland, Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III (Dordrecht: Nijhoff, 1984), 139–161 (Oorspronkelijk: F. Rosenzweig, ‘Das neue Denken: Einige nachträgliche Bemerkungen zum ‘Stern der Erlösung’’, *Der Morgen: Monatsschrift der Juden in Deutschland* I. Jahrgang, Heft 4 (1925): 426–451).

¹¹⁰ Zie Berkvens-Stevelinck, *Inventaris van het archief van Kornelis Heiko Miskotte*, nr. 620.

¹¹¹ Dit in tegenstelling tot het eerder aangeduide Rosenzweig-citaat in het slothoofdstuk van het tweede opstel, dat handgeschreven aan de drukproeven van 1948 was toegevoegd – zie noot 97, pag. 117.

Während Denken immer einsam ist, mag es auch gemeinsam zwischen mehreren 'Symphilosophierenden' geschehen: auch dann macht der andre mir nur die Einwände, die ich mir eigentlich selbst machen müßte, worauf ja die Langweiligkeit der meisten philosophischen Dialoge, auch des überwiegenden Teils der platonischen, beruht.¹¹²

Maar bij nadere beschouwing staat de op-de-valreep-toegevoegde voetnoot voor veel meer! *Das neue Denken* wordt door Rosenzweig zelf omschreven als een 'voorwoord achteraf' bij de *Stern de Erlösung*. In dit opstel beschrijft Rosenzweig hoe de onherleidbaarheid van de kernbegrippen 'God', 'mens' en 'wereld' vraagt om een nieuwe vorm van denken, de 'grammatische Methode', die zich wezenlijk onderscheidt van de 'logische Methode', waarin juist de onderlinge herleidbaarheid van de kernbegrippen en de uitwisselbaarheid van de verschillende tijden van de werkelijkheid, c.q. de tijdsafhankelijkheid van de kennis, uitgangspunt is.

Hiervoor werd reeds opgemerkt dat in het eerste opstel, dat stamde uit 1934, vooral werd verwezen naar Rosenzweig als voorbeeld van toegepaste fenomenologische methode binnen de theologie. Als in het referaat van 1940/1941 Rosenzweig – al is het dan aanvankelijk verborgen, zonder enige verwijzing naar de bron – aan het woord wordt gelaten is het niet Rosenzweig als vertaler, maar Rosenzweig als (Joods) filosoof. In zekere zin betreft dit een radicalisering. We gaan, met Miskotte, op zoek naar een diepere verworteling van de fenomenologische methode alsmede een steviger verbinding van deze methode met de theologie. Fenomenologie is geen vrijblijvende kwestie. Maar om de noodzakelijkheid van de fenomenologische methode voor de theologie, c.q. voor de hermeneutiek, in te zien is, in 1940, het kader van een nieuw denken, 'neues Denken', nodig.¹¹³ Een 'nieuw denken' waarin het idealisme als machtsgreep van het kennend subject niet alleen wordt ontmaskerd maar ook overstegen.

3. Het waagstuk van de prediking (IV)

In de, in z'n geheel in 1948 toegevoegde, paragraaf 'Het stille feest', waarmee niet alleen het laatste opstel maar ook het gehele boek wordt afgesloten, alwaar het gaat over de Sabbath Gods [366], wordt door Miskotte in één voetnoot verwezen naar zowel Rosenzweigs *Stern der Erlösung*, Barths *Die Lehre von der Schöpfung*, als ook enige pagina's uit Miskottes eigen *In ruimte gezet*.¹¹⁴ Gelet op de inmiddels gebleken fundamentele rol welke zowel Barth als Rosenzweig in *Om*

¹¹² Rosenzweig, 'Das neue Denken', 151.

¹¹³ In *Das neue Denken* noemt Rosenzweig zelf zijn overwegingen bij zijn Halevi-vertaling een 'praktische toepassing' van het 'neue Denken' (Rosenzweig, 152). Omgekeerd valt 'das neue Denken' te lezen als een systematische doordenking van de bij het vertaalwerk opgedane ervaringen.

¹¹⁴ Resp. Rosenzweig, *Stern*, 344; Barth, *KD III/1*, 258; K.H. Miskotte, *In ruimte gezet: overdenkingen over den zin van den Zondag* (Amsterdam: Holland, 1941),

het levende Woord vervullen lijkt deze voetnoot, kort voor het einde, meer nog dan een inhoudelijke vooral een hoog symbolische waarde te vertegenwoordigen. Impliciet lijkt Miskotte zichzelf haast te presenteren als vorm van synthese van Rosenzweig en Barth.

4.2.4 *Rosenzweig niet geannoteerd*

De zoektocht naar inbreng van Rosenzweig in *Om het levende Woord* kan echter nog niet worden afgerond. Er valt namelijk nog een behoorlijk aantal passages aan te wijzen welke door Miskotte niet zijn geannoteerd, maar waar ofwel letterlijk Rosenzweig wordt geciteerd, dan wel vanwege een directe inhoudelijke afhankelijkheid een verwijzing naar Rosenzweig goed zou passen.

1. In de werkplaats (II)

Met name het tweede opstel kent namelijk een aantal zeer markante niet-geannoteerde citaten. Het is via deze citaten dat nu als vanzelf onze blik in het bijzonder naar dit tweede opstel wordt getrokken.

In de paragraaf ‘Logica en grammatica’ schrijft Miskotte, grotendeels reeds in 1940/41:

In het heden, dat wij in alle stilte beleven, heerst het *tweegesprek* van God en mens, in het verleden het *verhaal* van Gods daden, naar de toekomst wijst het *visioen* en de koorzang van de verwachting. Maar morgen in de kerk zal het rechte “heden” zijn voor velen. En op dat heden heb ik mij vandaag voor te bereiden door het verhaal en het visioen te peilen, opdat het opgeheven wordt in een nieuw *tweegesprek*. Dit heden, waarin ik *nu* huis, is het heden van de aanspraak niet, er is geen rechtstreekse verhouding van “ik” en “gij” tussen mij en de gemeente, maar ik moet mij bereiden tot een zo rechtstreeks mogelijke verhouding tot andere mensen, de getuigen, de profeten en apostelen. En door deze bemiddeling met... God. Hun verhaál moet mij en de mijnen tot heil worden. [123v.]

Al ontbreekt elke verwijzing, hier is letterlijk Rosenzweig in *Das neue Denken* aan het woord:

Und nun wird dies große Weltgedicht in drei Zeiten nacherzählt. Erzählt doch eigentlich nur im ersten, dem Buch der Vergangenheit. In der Gegenwart weicht die Erzählung der unmittelbaren Wechselrede, denn von Gegenwärtigen, seien es Menschen oder Gott, läßt

21, 45, 118. In de annotatie van de kritische uitgave van *Om het levende Woord* wordt ter illustratie uit alle drie de aangehaalde werken een passage als voorbeeld geciteerd.

sich nicht in der dritten Person sprechen, sie können nur gehört und angesprochen werden. Und im Buch der Zukunft herrscht die Sprache des Chors, denn das Zukünftige erfaßt auch der Einzelne nur wo und wenn er Wir sagen kann. So entspringt der Zeitlichkeit des neuen Denkens seine neue Methode.¹¹⁵

In deze passage klinkt in feite de complete tijd-gerelateerde structuur van de *Stern der Erlösung* door. Opvallend is dat Miskotte precies déze passage verbindt met de gang naar de preek van morgen.

Dit door Miskotte niet-geannoteerde citaat klinkt kort na de hiervoor reeds besproken passage over de ‘platonische dialoog’ (pag. 120), welke door Miskotte, zij het op de valreep, wél van annotatie was voorzien. Ook bij Rosenzweig staan de beide passages in éénzelfde verband. Het is op z’n zachtst gezegd curieus dat Miskotte zijn annotatie heeft verbonden aan de formulering ‘dialoog-voerders naar platonisch voorbeeld’ en niet aan dit letterlijke citaat, dat nog veel meer de kern raakt.

Direct aansluitend in dezelfde paragraaf over ‘Logica en grammatica’ schrijft Miskotte:

De *gramma* maakt mij los uit de ‘Religionshaftigkeit’ van het vrome denken en peinzen, en zendt mij heen in het open veld van de werkelijkheid, met enkel dit voorbehoud, dat ik vóórdien zal zitten, een week of een dag of een uur, als *Hieronymus im Gehäus*. [123]

Het blijkt eveneens een citaat uit Rosenzweigs *Das neue Denken*, een paar bladzijden na het voorgaande citaat:

Die Sonderstellung von Judentum und Christentum besteht grade darin, daß sie, sogar wenn sie Religion geworden sind, in sich selber die Antriebe finden, sich von dieser ihrer Religionshaftigkeit zu befreien und aus der Spezialität und ihren Ummauerungen wieder in das offene Feld der Wirklichkeit zurückzufinden.¹¹⁶

Miskotte neemt hier letterlijk een (krachtige!) formulering van Rosenzweig over. Eens te meer valt op hoezeer de context bij Rosenzweig een totaal andere is dan bij Miskotte. De godsdienst-filosofische formulering van Rosenzweig wordt door Miskotte toegespitst op de werkzaamheid van de reformatische tekstprediking, welke zich dankzij haar bijzondere concentratie op de letter (*gramma*) bevrijd weet enerzijds ván de reproductie van bekende religieuze algemeenheden en anderzijds tót een volstreekte openheid naar de werkelijkheid van de gemeente van vandaag.¹¹⁷

¹¹⁵ Rosenzweig, ‘Das neue Denken’, 151.

¹¹⁶ Rosenzweig, 154.

¹¹⁷ Net zoals bij Barth de leer van de ‘drie gestalten’ onbegrensde opening bood naar de hedendaagse context. Zie pag. 99.

Ondertussen troffen we inmiddels maar liefst drie citaten uit Rosenzweigs *Das neue Denken* aan in de paragraaf over ‘Logica en grammatica’. Alle drie de citaten komen bovendien reeds voor in de oerversie van het opstel, uit 1940/41. Dit drievoudige citeren onderstreept hoezeer dit artikel van Rosenzweig, reeds in de versie van 1940/41, dragend is voor deze gehele paragraaf en daarmee in feite ook voor het opstel als geheel. Zoals we eerder de vierde paragraaf in het eerste opstel duiden als Barths ‘eigen moment’,¹¹⁸ zo blijkt nu de tweede paragraaf van het tweede opstel Rosenzweigs ‘eigen moment’ binnen *Om het levende Woord*. Eens te meer valt op dat slechts één van de drie citaten een expliciete verwijzing naar Rosenzweigs opstel bevat, welke bovendien pas in 1948, in de allerlaatste fase van het redactieproces, is toegevoegd.

Nu is in dezelfde paragraaf, twee pagina’s voorafgaand aan de besproken ingevoegde voetnoot door Miskotte nóg zo’n, niet heel frequent voorkomende,¹¹⁹ allerlaatste wijziging aangebracht. Ter inleiding op het thematiseren van de ‘grammaticale methode’ spreekt Miskotte over de moeilijkheid om het geheel van de Schrift te laten klinken, terwijl we in de praktijk altijd vanuit een fragment lezen. Dan klinkt in 1940/41 de volgende zin:

Ons staat niet een gehéél ter beschikking, waar we een stukje uitsnijden; al hebben wij eenige notie van het geheel der Openbaring – das Wahre ist das Ganze – daarom kunnen wij het nog niet hanteren; wij mogen geen speculatieve verklaarders zijn en geen allegoristen. |177|(Versie 1941)

In 1948 wordt dat:

Want ons staat niet een gehéél ter beschikking, waar we een stukje uit snijden. Al hebben wij enige notie van het geheel van de Openbaring en de éénheid van de schriften, daarom kunnen wij die nog niet hanteren. Wij mogen geen speculatieve verklaarders zijn en geen allegoristen. [121]

‘Das Wahre ist das Ganze’ is een bekend woord van Hegel.¹²⁰ Miskottes citeren van Hegel op dit punt zal speels bedoeld zijn geweest, in die zin dat de formulering op deze plaats bewust zo werd gebruikt dat eigenlijk het tegendeel wordt beweerd van wat Hegel bedoelde. Het is immers juist het pure idealisme waar het citaat in wezen van getuigt waar Miskotte de exegeet van wil bevrijden.¹²¹ Mogelijk heeft Miskotte in 1948, op het allerlaatst, ofwel in dezelfde

¹¹⁸ Pag. 98.

¹¹⁹ Het tweede opstel kent ca. 10 van dergelijke ‘allerlaatste wijzigingen’.

¹²⁰ G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes (1807)*, Werke, Bd. 3 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979), Vorrede.

¹²¹ Zie tevens [106] waar Miskotte juist bewust afstand neemt van deze Hegel-formulering.

fase waarin hij de naar Rosenzweigs *Das neue Denken* verwijzende voetnoot toevoegde, gedacht dat dit citaat toch tot misverstand aanleiding zou kunnen geven. En zo moest het citaat wijken voor de formulering ‘de éénheid van de schriften’. Wat weer een impliciete verwijzing is naar het eerste opstel, namelijk naar de formulering welke hiervoor¹²² reeds werd besproken, waar aangegeven werd dat Miskotte bij die formulering verwijst naar Rosenzweigs *Die Einheit der Bibel*. Enigszins speculatief samengevat... moet, zo gezien, Hegel hier het veld ruimen voor Rosenzweig.

Vervolgens is in de volgende paragraaf, ‘De nieuwe aanspraak’, de reeds in 1940/1941 gebruikte zin:

Door de Naam van God heeft de wereld een midden, een boven en onder, een echt verleden en een echte toekomst [124],

door Miskotte zelf niet van annotatie voorzien. Miskotte citeert hier echter vrijwel letterlijk Rosenzweig, die op zijn beurt citeert uit een brief van Eugen Rosenstock-Huessy:

Nach der Offenbarung gibt es ein wirkliches, nichtmehr zu relativierendes Oben und Unten in der Natur ... und ein wirkliches festes Früher und Später in der Zeit.¹²³

Deze formulering is afkomstig uit een correspondentie uit 1916 tussen Eugen Rosenstock-Huessy en Franz Rosenzweig. “Offenbarung ist Orientierung”, zo formuleert Rosenstock aldaar, in antwoord op Rosenzweigs vragen, “rund heraus, was er unter Offenbarung verstehe”. Tegenover de Openbaring weet de mens zich niet langer het kennend middelpunt, maar leert deze zichzelf kennen als aangesproken, en bijgevolg vooral van buitenaf bepaald, wezen. Het citaat is afkomstig uit een brief van 18 november 1917 van Rosenzweig aan Rudolf Ehrenberg, waarin Rosenzweig teruggrijpt op de eerdere correspondentie met Rosenstock. Deze brief aan Ehrenberg wordt wel de ‘Urzelle’ van de *Stern der Erlösung* genoemd omdat hier min of meer een eerste schets wordt gegeven van de *Stern*. Rosenzweig zelf spreekt over de *Stern* als “Entwicklung des Rudi-Briefs ins Buchhafte” (in een brief aan zijn nicht Gertrud Oppenheim d.d. 27 augustus 1918).¹²⁴ In de *Stern* keert dezelfde gedachte dan ook terug: “... das Wissen um Rechts und Links, Oben und Unten, das erst mit der Offenbarung in die Welt kommt.”¹²⁵

¹²² Pag. 119.

¹²³ F. Rosenzweig, “‘Urzelle’ des Stern der Erlösung. Brief an Rudolf Ehrenberg von 18.11.1917”, in *Zweistromland, Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften (Dordrecht: Nijhoff, 1984), 126.

¹²⁴ Rosenzweig, *Briefe und Tagebücher. 1. Band. 1900-1918*, 599.

¹²⁵ Rosenzweig, *Stern*, 425.

Opvallend detail is dat Miskotte ‘Openbaring’ vervangt door ‘de Naam van God’. Dit geheel in lijn met de wijze waarop in de *Stern* soortgelijke gedachten worden verwoord:

Mittelpunkt und Anfang gab es in der vielverflochtenen Welt der Dinge überhaupt nicht; das Ich mit seinem Eigennamen aber (...) verlangt nach Orientierung, nach einer Welt, die nicht in gleichultigem Nebeneinander liegt, in gleichmütigem Nacheinander hinfließt, sondern eine, die seiner inneren, es in seinem Erlebnis stets begleitenden Ordnung den festen Grund einer äußeren Ordnung unterbaut. Der eigene Name fordert Namen auch außer sich. (...) Grund der Offenbarung, Mittelpunkt und Anfang in eins, ist die Offenbarung des göttlichen Namens.¹²⁶

Al met al valt te concluderen dat Rosenzweigs *Das neue Denken* in het tweede opstel een fundamentele positie bekleedt, en dus een veel belangrijker plaats inneemt dan die éne, op het allerlaatst toegevoegde, voetnoot op het eerste gezicht doet vermoeden.

2. Praktische overwegingen (III)

Voor de volledigheid zij opgemerkt dat het begrip ‘Geistbraus’ [212], dat klinkt in de paragraaf ‘Aan de vooravond’ (par. 9) en dat we reeds in een eerder besproken citaat¹²⁷ tegenkwamen, hoewel door Miskotte niet geannoteerd, in feite ook terugvoert op Rosenzweig. Het woord ‘Geistbraus’ als vertaling van het Hebreeuwse ‘Ruach’ stamt immers uit de Buber-Rosenzweig-vertaling.¹²⁸ In vergelijking met de andere waargenomen citaten en verwijzingen lijkt deze verwijzing van minder gewicht. Aan de orde in de betreffende passage is echter “de vraag naar de taal” [211]. De verwijzing illustreert nogmaals¹²⁹ hoezeer voor Miskotte Rosenzweigs filosofische werk én Rosenzweigs concrete vertaalwerk (inmiddels¹³⁰) een eenheid vormden. In de onderhavige passage is het ook Miskotte om vergaande eenheid te doen, namelijk ook de eenheid van de ‘worthafte bepaaldheid’ van de Schrift met de ‘kanseltaal’.

¹²⁶ Rosenzweig, *Stern*, 208–209.

¹²⁷ Zie pag. 77

¹²⁸ De Buber-Rosenzweig-vertaling is in het gebruik van het woord ‘Geistbraus’ als vertaling voor ‘Ruach’, waar dat Gods Geest betreft, overigens niet éénduidig. In Gen. 1:2 wordt ‘Ruach’ vertaald met ‘Baus’. Eerst in 6:3 klinkt ‘Geistbraus’. Onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van de vertaling laat bovendien zien dat in 6:3 in de editie van 1925 ‘Odem’ wordt gebruikt. Vanaf de ‘Logeneditie’ van 1930 klinkt daar ‘Geistbraus’.

¹²⁹ Vgl. de Rosenzweigcitaten in de paragraaf over fenomenologie in Opstel I (zie pag. 119) en de citaten in de paragraaf ‘Logica en grammatica’ in Opstel II (zie pag. 121).

¹³⁰ Zie voetnoot 104, pag. 119.

3. Het waagstuk van de prediking (IV)

Op een heel andere manier speelt Rosenzweig een rol in het laatste opstel, *Het waagstuk van de prediking*, waar Miskotte op een drietal momenten,¹³¹ zonder verdere annotatie, elementen uit zijn studie naar ‘*Het wezen der Joodsche religie*’¹³² verwerkt. Op de betreffende drie plaatsen aldáár verwijst Miskotte echter wél expliciet naar (o.a.) Rosenzweigs *Stern der Erlösung*. Deze verwijzingen betreffen niet het vertaalwerk, maar, zoals Miskotte dat zelf in *Het wezen der Joodsche religie* formuleert: ‘de structuur van de joodse godsdienstfilosofie van deze tijd’.

In lijn hiermee ligt ook de invloed van Rosenzweig welke doorklinkt in de door Miskotte in dit opstel gehanteerde drieslag ‘heidendom, jodendom, christendom’. Deze structuurbepalende drieslag is, zoals reeds werd opgemerkt,¹³³ oorspronkelijk afkomstig van Max Brod, maar vooral via Franz Rosenzweig heeft Miskotte deze overgenomen. De curieuze door Miskotte gebruikte formulering ‘Joodsch gevaar’ [26|[255], welke binnen dit kader klinkt, valt eveneens vrijwel letterlijk terug te lezen bij Franz Rosenzweig.¹³⁴

Veelzeggend tenslotte, is het laatste niet-geannoteerde Rosenzweig-citaat, dat voorkomt in de paragraaf ‘Het stille feest’, kort voor het einde van het boek:

De sabbat Gods, de nieuwe sabbat, die van de schepping van de wereld op de éérste dag van de week is geweest, die aan de week het levende aangezicht geeft en aan het jaar het levende aanzijn, maakt de christen tot een ‘ewiger Anfänger’. Hij zegt niet: ‘eind goed, al goed’, maar: ‘een goed begin het héle werk’. [366v.]

De passage kwam reeds eerder impliciet aan de orde¹³⁵ omdat Miskotte bij het eerste deel ervan in de door hem geboden annotatie opvallenderwijs verwijst naar zowel Rozenzweig, als Barth, als zijn eigen publicatie over ‘de zin van de zondag’. Dat het tweede deel van de zin, in tegenstelling tot het eerste deel, een letterlijk citaat van Rosenzweig bevat wordt echter door Miskotte niet geannoteerd:

Der Christ ist ewiger Anfänger; das Vollenden ist nicht seine Sache, - Anfang gut, alles gut. Das ist die ewige Jugend des Christen; jeder Christ lebt sein Christentum eigentlich noch heutigen Tags, als wäre er der erste.¹³⁶

¹³¹ [253, 267, 272] – zie annotatie heruitgave aldaar.

¹³² Miskotte, *WJR*, *VW6*.

¹³³ Par. 3.4.3 – nr. 1.

¹³⁴ Zie noot 79, pag. 66.

¹³⁵ Zie pag. 121.

¹³⁶ Rosenzweig, *Stern*, 399.

4.2.5 ‘Grammatica’

Eerder al stootten we op een in 1948 op het allerlaatst toegevoegde voetnoot welke, ogenschijnlijk éénmalig, naar Rosenzweigs *Das neue Denken* verwees [122].¹³⁷ Daarbij bleek dat het Miskotte in deze verwijzing niet zozeer te doen was om een toelichting op de ter plaatse gehanteerde formulering ‘dialogvoerders naar platonisch voorbeeld’, als wel om een veel algemener verwijzing naar Rosenzweigs gedachten over de ‘grammaticale methode’ *an sich*.¹³⁸ Dat doet op z’n minst vermoeden dat Rosenzweig intens meespreekt op andere plaatsen waar in *Om het levende Woord* gesproken wordt over de ‘grammaticale methode’. Bijgevolg zou de formulering ‘grammaticale methode’, of kortweg het begrip ‘grammatica’, heuristisch wel eens zeer vruchtbaar kunnen zijn in de zoektocht naar ‘Rosenzweig als bron’ in *Om het levende Woord*.

1. Opstel III en IV

Zo pleit Miskotte in Opstel III via het begrip ‘grammatica’ voor een nieuwe, principiële, ontvankelijkheid voor “de oude Commentaren (vooral die van Calvijn) in hun ogenschijnlijk al te vrije beweging van de delen naar het Geheel en van het Geheel naar de delen, in hun schriftuurlijke spiritualiteit en in hun eerbiedig verwijlen bij het enigmatische van zo beslissende betekenis bij ons werk. Men vindt daar juist niet, wat sommigen vanuit de verte duchten. Het is een grammaticale, maar ook een geestelijke exegese. . .” [205]. En evenzo heeft, zo stelt Miskotte in een uit 1948 daterende passage in Opstel IV, de ‘grammaticale methode’ raakpunten met denkers als de 18^e-eeuwse filoloog Hamann alsmede de 20^e-eeuwse filosoof Loen, bij wie we kunnen leren “om weer ‘te geloven’ in de taal” [234v.]. De door Rosenzweig verwoorde en bepleite ‘grammaticale methode’ blijkt zo gezien vruchtbaar te verbinden met zowel traditie als actualiteit.

2. Opstel II

LOGICA EN GRAMMATICA

Niet onverwacht speelt het begrip ‘grammatica’ vooral een rol in het tweede opstel. Ook hier blijkt dankzij dit begrip diepe verbinding mogelijk: Via de ‘grammaticale methode’...

bewegen we ons *in de lijn van een grote traditie*, die wij ‘westers’ mogen noemen, al ligt de eerste oorsprong in de Antiocheense school. Anti-speculatief, grammaticaal, anti-allegoristisch, historisch (...), vasthoudend aan de *letter* – zo zijn wij, zo willen wij zijn [121],

¹³⁷ Zie pag. 120.

¹³⁸ Zie pag. 122v..

zo klinkt het in de ‘Rosenzweig-paragraaf’ ‘Logica en grammatica’. Tegelijk bewerkt de ‘grammaticale methode’ een openheid naar de naaste:

De ‘grammatische methode’¹³⁹ is dus een methode van nuchterheid en deemoed, van vrijwillige verlating en hernieuwde toekeer tot de naaste, en komt nog het best tot zijn recht als de arbeid van de rede, van de toespraak, uit de vragen van de beginneling zijn aanvang neemt [123],

zo klinkt het twee bladzijden verderop.

DE NIEUWE AANSPRAAK

Op bijzondere wijze klinkt vervolgens Rosenzweigs gedachtengoed door in de volgende paragraaf, ‘De nieuwe aanspraak’:

Maar de Naam wil gelezen zijn uit de Schrift en de Schrift is een schakeling van woorden in menselijke talen. Daarom gaan wij nuchter met de ‘grammatica’ te werk en kunnen ons slechts met beven verheugen bij het benaderen.

Het bovenstaande zou worden misverstaan als men eruit las, dat wij de Schrift, indien wij in de engte van dit drama: ‘tekst en uitleg’, worden gedrongen, niet-historisch hebben te lezen, of althans zouden moeten beginnen ons op een ander lezen in te stellen. Juist ‘zuiver historisch’ genomen spreken de heilige schrijvers niet over zichzelf maar over God, niet over de menselijke misère op zichzelf maar over Gods Openbaring als zodanig, niet over een vergaan verleden, maar over een *actief verleden*, dat over het heden heenstort, niet over het verhaal als zodanig maar over het gesprek, dat begonnen is en uit genade nog niet werd afgebroken. De grammaticale methode, juist deze, is open naar de ‘eewigheid’, d.i. naar Gods tijd in deze, onze tijd, naar de ‘wegen Gods’ dwars over de aarde, zo gewoon, dat ze op een landkaart kunnen staan, en toch zo diep, dat de eeuwige voorkeur en verkiezing in de diepten Gods er mee gemoeid is. [125]

Bewust is dit citaat wat ruimer gekozen, omdat Miskotte In deze passage kerngedachten van Franz Rosenzweig samenvat. Tegelijk valt, zo geformuleerd, op hoezeer Rosenzweigs gedachten over de tijd-gerelateerdheid van de Openbaring (“een gesprek dat begonnen is en uit genade nog niet werd afgebroken”) raken aan – en hier door Miskotte zelfs worden ingevuld met – de tijdsleer van Karl

¹³⁹ Het germanisme is weliswaar in de heruitgave om taalkundige redenen aangepast, maar zou als een verborgen verwijzing naar Rosenzweig als bron gelezen kunnen worden.

Barth (“Gods tijd in deze, onze tijd”¹⁴⁰). Bovenstaande passage toont in feite een vergaande synthese van beider zienswijzen.

In dezelfde paragraaf, in 1941 direct aansluitend, in 1948 één alinea verder:

Het letterlijke bevat de diepe zin, daarom maakt de grammaticale methode van Hieronymus in Gehäus ons diepzinnig en, ‘als het een beetje wil’, ook ‘onze’ mensen. [125]

Impliciet legt Miskotte hier uiterst bondig uit wat met ‘grammaticale methode’ wordt bedoeld en waarom het ook werkelijk een methode is: methodische aandacht voor de diepe zin welke in ‘het letterlijke’ is vervat en welke alleen via een methodische concentratie op ‘het letterlijke’ vernomen kan worden. Toepassing van de ‘grammaticale methode’ leert de exegeet een intensere manier van luisteren, welke, zo vult Miskotte ‘praktisch-theologisch’ aan, voorbeeldig zal zijn ook richting de hoorders van de preek.

Daarbij is het op z’n zachtst gezegd curieus dat Miskotte in deze zin de ‘grammaticale methode’ van Rosenzweig min of meer terug projecteert op Hieronymus. Met andere woorden, ten diepste zal het Hieronymus – de Hieronymus van alle tijden, die zich richtte en richt op het Vulgus, op ‘onze mensen’ – hier om

¹⁴⁰ Ter vergelijking een tweetal citaten uit KD I/2 (1938), §14, *Die Zeit der Offenbarung*:

“‘Gott in der Zeit’, ‘Gott in der Geschichte’ – das ist das ärgerliche der Offenbarung. Gott an sich ist nicht ärgerlich. Die Zeit an sich ist auch nicht ärgerlich. Aber Gott in der Zeit ist ärgerlich, weil damit jene Rangordnung aufgerichtet wird, weil wir damit von Gott her sozusagen in unserem eigensten Bereich: in dem Wahn, daß wir Zeit hätten, angegriffen sind. Die erfüllte Zeit mitten in unserer Zeit ist der eingedrungene Feind, das Störungszentrum, das wir notgedrungen vernichten oder wenigstens unschädlich machen oder wenigstens vor unseren Augen verbergen möchten. Was wird aus unserer Zeit, wenn sie wirklich durch eine ‘erfüllte Zeit’ begrenzt und bestimmt, als schon vergangener Aeon charakterisiert, sozusagen in ihrer Gesamtheit zum alten Eisen geworfen sein sollte? Welche Bedrohung! Und – für uns als Genossen und Bürger dieser unserer Zeit – welche Herausforderung!”

“Die Auferstehung Jesu ist aber keine der Vergangenheit angehörige Tatsache. Was hier nach dem Zeugnis des Neuen Testaments geschah, das kann seinem Wesen nach nicht nicht mehr sein, so wenig es wie noch nicht sein kann. Dieses Zeugnis meint ein Sein, das keinem Vergehen unterliegt und keines Werdens bedarf. Und nun dieses Sein dennoch als Gegenstand der Erinnerung! Nochmals: was ist das für eine Erinnerung? Bleiben wir dabei stehen, daß genau dies die Meinung des Neuen Testaments in diesem Zusammenhang tatsächlich ist: Erinnerung an eine bestimmte, datierbare Zeit, aber an diese als an die erfüllte und als solche nicht vergangene, wie auch nicht erst zukünftige, sondern schlechthin gegenwärtige Zeit” (Barth, *KD I/2*, 68, 127).

te doen zijn: om die diepe zin, die alleen maar verstaan wordt in een structurele concentratie op de letter.¹⁴¹

HET IDIOOM VAN ISRAËL

In de volgende paragraaf, ‘Het idioom van Israël’, maar nog steeds binnen hetzelfde tweede opstel, schrijft Miskotte:

De wereld, die ik niet geschapen heb, schijnt ook niet van zins zichzelf te verklaren, de natuur draagt geen gebruiksaanwijzing mee; zo ben ik, niet-creatief maar als een verlegene, opgeroepen, om het rechte *gebruik* te vinden. En deze arbeid om door de grammatica de tekst te vinden in de tekst, zoals ik de schepping nog moet vinden in de natuur, deze arbeid is de smalle basis van het rechte profeteren. Deze arbeid markeert de weg van de lezenaar in de cel naar de kansel in de kerk. Het gaat om het ‘levende woord’. Niet alsof *ik* het woord levend zou kunnen maken door mijn overwegingen, maar uit de letter moet een blik mij treffen, waardoor ik, om zo te zeggen enige uren eerder dan de anderen, ontdek, dat uit het *gramma* geest en leven wast. [128]

Het zijn voluit Rosenzweigs gedachten over de scherpe onderscheidenheid van God, mens en wereld, en de noodzakelijkheid bijgevolg van de ‘grammaticale methode’, welke doorklinken in het eerste gedeelte van dit citaat. En precies deze gedachten van Rosenzweig vormen voor Miskotte, zo licht hij in de aanvulling uit 1948 nader toe, een sleutelmoment in de weg van ‘lezenaar naar kansel’. De kern van het woord, van elk woord, is niet dat het overdracht is van informatie. Ten diepste is het woord, elk woord, actuele, daad-werkelijke, ontmoeting: “Uit de letter moet een blik mij treffen” (wat een speelse verwijzing is naar een in de voorafgaande paragraaf door Miskotte aangehaald gedicht van Goethe [127]). Maar hoe dicht zijn we ondertussen het bijzondere Barth-citaat genaderd waar we eerder op stuitten, waarbij we dezelfde conclusie trokken: Het woord is een actuele ontmoeting.¹⁴²

In dezelfde paragraaf:

... want méesters zijn wij niet, hoogstens gezellen en in waarheid, jaar in jaar uit, van week op week, beginnelingen, gezegende beginnelingen. Gezegend, zolang de vraag, de grammaticale nadering ons méér vervoert dan het antwoord dat wij reeds vroeger aan onszelf en anderen hebben uitgegeven. [129]

¹⁴¹ De betekenis van het begrip ‘diep’ lijkt, lezend vanuit Miskotte, in de voorbije driekwart eeuw enigszins verschoven. Bij Miskotte duidt het begrip eerder op (wat we tegenwoordig zouden noemen:) ‘structureel’ dan op ‘diepgang’ of ‘diepzinnig’.

¹⁴² Pag. 105.

De formulering ‘grammaticale nadering’, als modificatie van ‘grammaticale methode’ is een typisch Miskottiaanse subtiliteit. ‘Nadering’¹⁴³ laat elk statisch waarheidsbegrip – ‘waarheid in deposito’ – achter zich, doordat het vertelt van beweging en vooral van een impliciete gerichtheid op en afhankelijkheid van ‘ontmoeting’.¹⁴⁴

Overigens spreekt in het begrip ‘beginnelingen’ wellicht ook Rosenzweig mee.¹⁴⁵ Maar rijmt dit begrip ‘beginnelingen’ niet evenzeer op het verlangen naar een theoloog die ‘minder weet en daardoor meer verstaat’ zoals dat in 1934 in de inleiding van het eerst opstel, als opmaat voor de introductie van Barth, werd uitgesproken?¹⁴⁶

Wederom in dezelfde paragraaf, onderdeel A, wordt Rosenzweigs ‘grammaticale’ insteek aangevoerd als diepe motivatie voor de door Miskotte gekoesterde ‘tekstprediking’. Tekstprediking als uiterlijke consequentie van de ‘grammaticale methode’:

... verre van zich gehinderd te voelen door de verbijzondering van ‘een’ tekst, moeten we die voluit - dat is, om te beginnen, grammaticaal - apart en ernstig nemen. Dus niet alleen naar de gezonde grondregel: *erst unterscheiden und dann verbinden*, maar naar de aard van ons schepselmatig bestaan, volgens de ernst van ons aangesproken leven, naar het overwicht van de lotbepalende machten, die noch overal noch nergens, maar *èrgens* ingrijpen in de kringloop van onze eigenwillige gedachten. [132]

Meer intens klinkt Rosenzweigs ‘grammaticale methode’ door in onderdeel B van dezelfde paragraaf:

Dat is m.i. een nieuwe crux, die ons wacht in het drama: tekst en uitleg, want geen streven en geen aanpassing kan ons bevrijden van de orde van het *‘Israëlitisch denken’*, waarin de ganse Schrift is gevat. Wij moeten de Grieken een Griek worden en de Germanen zijn wij een Germaan van nature, maar wie zijn de ‘wij’, die dat moeten? Dat zijn wij, die *im Gehäus* hebben gezeten en daar de tekst als een gegeven hebben ontvangen, krachtens de grammaticale methode, uit het *gramma*, uit de *grafè*. Dat zijn wij, die vanmorgen bij deze arbeid hebben kunnen verstaan, mede voorzover wij ‘in Israel werden ingelijfd’. [140]

¹⁴³ Rosenzweig spreekt overigens ook van ‘Annäherung’ (Rosenzweig, ‘Das neue Denken’, 433).

¹⁴⁴ Eerder lazen we al over een even dynamische “hernieuwde toekeer tot de naaste” (pag. 129).

¹⁴⁵ Zie pag. 127.

¹⁴⁶ Zie par. 4.1.2, pag. 98.

Deze thematiek kwam ook aan de orde in het voorafgaande onderzoek naar raakpunten tussen Miskotte en Barth (pag. 112). Beiden bleken zeer intens te wijzen op de eigenheid van de joodse taal en het joodse denken als onlosmakelijk deel van het Bijbels getuigenis. In de door beiden gehanteerde formuleringen klonk echter een subtiel verschil door, namelijk waar Barth spreekt over de ‘joodse taal’ en Miskotte over het ‘Israëlitisch idioom’. Precies in dit verschil klinkt waarschijnlijk, zo ontdekken we nu, Rosenzweigs ‘grammaticale methode’ door.

Tegelijk openbaart zich hier nogmaals een verschil met Rosenzweig dat we reeds eerder (pag. 120) tegenkwamen. Het “Israëlitisch denken” wordt door Miskotte expliciet beperkt tot ‘de ganse Schrift’, zoals eerder het ‘Oude testament’ het begrensde ijkpunt bleek voor Miskottes spreken over het ‘Israëlitisch idioom’. Voor Rosenzweig echter strekt deze éénheid van denken en taal zich ook uit tot de ‘mondelijke traditie’.

Vervolgens klinkt het begrip ‘grammatica’ nogmaals in onderdeel B:

De ‘grammatica’ van de Schrift is eigensoortig en van een eigen macht. Kunnen wij haar objectief niet steunen met onze filosofie, wij kunnen haar door onze filosofie objectief ook niet verstoren. Wat wij meebrengen, om het sprekend denken te kunnen overzetten in verkondiging, is immers niet òf bruikbaar òf onschadelijk te maken door het *lumen internum*, maar beide geschiedt door de justificatie. [147]

Niet alleen in het begrip ‘grammatica’ is Rosenzweig binnen dit citaat aan het woord. De formulering ‘sprekend denken’, ‘Sprachdenken’, ‘sprechendes Denken’ wordt door Rosenzweig gebruikt als kernomschrijving van de werking van het ‘neue Denken’. ‘Sprachdenken’, zo merkt Rosenzweig in dit verband op, impliceert een volstrekte afhankelijkheid van de ander.¹⁴⁷ In het ‘Sprachdenken’ groeit de taal aan de gevoerde dialoog. In bovenstaande passage kleurt

¹⁴⁷ “. . . nichts vorwegnehmen können, alles abwarten müssen, mit dem Eigenen vom andern abhängig sein. Das alles ist dem denkenden Denker völlig undenkbar, während es dem Sprachdenker einzig entspricht” (Rosenzweig, ‘Das neue Denken’, 440). Het begrip Sprachdenken stamt oorspronkelijk van Eugen Rosenstock-Huessy. Door het begrip ‘sprekend denken’ in bovenstaand citaat onlosmakelijk aan het begrip ‘justificatio’ te relateren lijkt Miskotte, via Rosenzweig, impliciet een verbindende positie in te willen nemen in de kloof tussen Barth en Rosenstock.

In het gedeelte dat het aan de orde zijnde citaat omlijst vindt een subtiel heen-en-weer plaats tussen Rosenzweig en Barth. In de voorafgaande alinea’s ([144v.]), waar het ging over het gezag van het dogma, klonk veel Barth door (KD I/2, §20). Maar waar het daarna ([146v.]) gaat over de vrijheid (vgl. KD I/2, §21) spreekt vervolgens Rosenzweig weer actief mee, zoals uit bovenstaande citaten mag blijken. Stapsgewijs groeit zo de tekst naar een synthese.

Miskotte die afhankelijkheid eigenzinnig in met de reformatorische term ‘justificatie’, waardoor gelijk ook, naadloos, de kenleer van Karl Barth (‘die Wahrhaftigkeit menschlicher Gotteserkenntnis’ – II/1, § 27.2) een plaats krijgt in de passage.¹⁴⁸

Enkele regels verder komt het begrip ‘grammaticaal’ nog éénmaal aan de orde:

De Naam van God in de ons gegeven tekst, met aandacht en overgave ‘grammaticaal’ gespeld, wil uitgaan in een zin, zinsbouw, zinsverband, dat *spréékt*. De prediking zal niet alleen gericht zijn op, gekleurd door het feit, dat wij spreken in een bepaalde tijd en een bepaald volk, zij mag en moet er door gevòrmd worden. [148]

Nogmaals wijst Miskotte op de verbindende werking van de ‘grammaticale methode’. De ‘grammaticale methode’ leeft van de communicatie. En ware communicatie is nooit eenzijdig. Communicatie is ontmoeting. En in die ontmoeting zal, wederom¹⁴⁹ als zagezegd ‘praktisch-theologische consequentie, onontkoombaar onze eigen context taalvormend¹⁵⁰ meespreken.

4.3 Een drievoudige terugblik op de afgelegde weg

Kernvraag in dit hoofdstuk was de vraag hoe Miskotte in *Om het levende Woord* omgaat met zijn bronnen. Exemplarisch is daartoe onderzocht wat de plaats is welke de belangrijkste leermeesters van Miskotte, Karl Barth en Franz Rosenzweig, in *Om het levende Woord*, in het bijzonder in het tweede opstel, innemen. Aan het eind van deze tweeledige zoektocht valt nu, ons stap voor stap van het einde naar het begin terug bewegend, een drietal conclusies te trekken. Respectievelijk over a) *waar* de stem van Rosenzweig doorklinkt in *Om het levende*

¹⁴⁸ “Es gibt aber eine Kraft der göttlichen Einwohnung in der Weite wie in der Enge, der unsere Werke in ihrer ganzen Unkraft nun doch auch nicht zu widerstehen vermögen. Es handelt sich bei dieser Einwohnung nicht um irgend eine magische Verwandlung des Menschen, um irgend eine übernatürliche Ausweitung seines Vermögens, so daß er jetzt könnte, was er zuvor nicht konnte. Er *kann* es nach wie vor nicht. Er wird aber durch Gottes Gnade aufgenommen und bestimmt zur Teilnahme an der Wahrhaftigkeit der Offenbarung Gottes. Er wird in seiner ganzen Ohnmacht zu einem Ort, an dem seine – nicht seine eigene, sondern Gottes – Ehre wohnt. Er wird als Sünder gerechtfertigt. Aber diese Rechtfertigung ist kein Schein und kein Spiel, so gewiß sie in der Wahrhaftigkeit der Offenbarung Gottes Ereignis wird. Sie ist eine wirkliche und effektive Rechtfertigung der Anschauungen und Begriffe, in denen sich der Mensch vor sich selbst – und der Worte, in denen er sich vor Anderen verantwortet auf Grund des an ihn ergangenen göttlichen Anspruchs” (Barth, *KD II/1*, 240).

¹⁴⁹ Vgl. pag. 130.

¹⁵⁰ In het derde opstel zal Miskotte spreken van een ‘analoge kanseltaal’. [212]

Woord, b) hoe de stem van Rosenzweig doorklinkt in *Om het levende Woord* en c) hoe de stem van Rosenzweig in *Om het levende Woord* verweven wordt met die van Barth, en omgekeerd.

De analyse van ‘Rosenzweig als bron’ in *Om het levende Woord* had als startpunt een opmerking van Jan Muis, die stelde dat Rosenzweig bij Miskotte “op de meest onverwachte plaatsen” voor kan komen.¹⁵¹ Deze opmerking bleek vervolgens aan het begin van onze zoektocht een illustratie te vinden in een door Miskotte aangebrachte voetnoot welke ‘tekstkritisch’ gezien bepaald curieus bleek. Zo groeide de motivatie tot een wat vasthoudender zoektocht dan welke nodig was voor de analyse van ‘Barth als bron’. Aangekomen aan het eind van deze zoektocht mag de eerste conclusie zijn dat Rosenzweig aanmerkelijk intenser in *Om het levende Woord* aanwezig is dan op het eerste gezicht lijkt. Die aanwezigheid kent bovendien, vergelijkbaar met de wijze waarop Barth in *Om het levende Woord* voorkomt, een zeker brandpunt. Eerder al¹⁵² hadden we reden om de tweede paragraaf van het tweede opstel, ‘Logica en grammatica’, te bestempelen tot ‘Rosenzweig-moment’, zoals het eerste opstel in de vierde paragraaf een ‘Barth-moment’ kende. Het twaalfvoudig voorkomen van het Rosenzweigse begrip ‘grammaticaal’ in de derde en vierde paragraaf van datzelfde opstel, resp. ‘De nieuwe aanspraak’ en ‘Het idioom van Israël’, doet ons nu, als eerste conclusie, met terugwerkende kracht beseffen dat dit ‘eigen moment’ van Rosenzweig niet tot deze ene paragraaf beperkt blijft, maar zich in feite over drie paragrafen uitstrekt.

Miskotte laat zich in dezen met name inspireren door Rosenzweigs diepgaande doordenking van de éénheid van vorm en inhoud. Die éénheid hangt samen met wat volgens Rosenzweig het wezen van de taal is, de essentie van het woord. De essentie van het woord is namelijk dat het gesproken wordt in dialoog. Woorden zijn geen neutrale, tijdloze informatiedragers. Woorden ontvangen hun betekenis vanuit het gesprek waarbinnen ze klinken. De taal krijgt betekenis door wat er in die taal concreet in de tijd van mens tot mens – of tussen God en mens – gedeeld wordt. Daarmee draagt de inhoud mede de vorm. Zonder de concrete vorm is de inhoud niet verkrijgbaar. Omgekeerd ontvangt de concrete vorm betekenis vanuit de daarin overgedragen inhoud. Bijgevolg schept een concentratie op de vorm (van toen) tevens kansen voor communicatie van die inhoud in het heden. Deze bewuste, want onontkoombare, concentratie op het concrete woord – met name het grondwoord als bijzondere getuige van de eigenheid van het oude verhaal¹⁵³ – als fenomeen van concrete historische ontmoeting door verschillende tijden heen, noemt Rosenzweig de ‘grammaticale methode’. En Miskotte zegt het hem in zijn hermeneutische overwegingen graag en vaak na. Het ter sprake brengen van deze ‘grammaticale methode’,

¹⁵¹ Zie 4.2.1.

¹⁵² Pag. 124.

¹⁵³ Woorden vervreemden, onontkoombaar, maar ontvreemden nooit.

als verbindend element in de gehele weg van vertaling van de brontekst, via de (theologische) exegese, tot en met de taal van de prediking, vormt de kern van 'hoe' Rosenzweig in *Om het levende Woord* ter sprake komt.

"Het woord is actuele, daad-werkelijke, ontmoeting"¹⁵⁴, zo vatten we onderweg bovenstaande denkbeweging ultrakort samen. Met die samenvatting ontstond een wezenlijke verbinding met de voorgaande analyse van Karl Barth als 'bron', waarin deze zelfde formulering kon worden gebruikt. Die verbinding blijkt, terugkijkend vanuit het einde, een structurele. In het bijzonder tijdens de analyse van de wijze waarop met name in het tweede opstel, *In de werkplaats*, het begrip 'grammatica' wordt gebruikt kon haast als vanzelf met regelmaat terug worden gegrepen op parallelle waarnemingen welke eerder gedaan waren in het onderzoek naar 'Barth' als bron. Op wezenlijke plaatsen bleek juist onder het hoofd 'grammatica' de invloed van beide leermeesters tegelijk aanwijsbaar. Met regelmaat zorgt de combinatie van beider formuleringwijzen daarbij voor een meerdere precisie bij Miskotte. En precies dát lijkt Miskottes expliciete bedoeling geweest in met name het tweede opstel.

Op 20 september 1938, op de valreep van zijn verblijf in Haarlem, noteert Miskotte in zijn dagboek: "Barth en Rosenzweig moesten elkaar ontmoet hebben – dat zou mij veel moeite van onderscheiding en synthese bespaard hebben."¹⁵⁵ Daarmee formuleert Miskotte zelf in feite heel precies wat zijn ambitie lijkt geweest met het tweede opstel. Het zo vurig gewenste gesprek tussen zijn beide leermeesters, dat in werkelijkheid nooit heeft plaatsgevonden, wordt hier alsnog gevoerd, binnen de scenische ruimte van het leervertrek van Hiëronymus de vertaler. Uiterst subtiel worden in dit gesprek onderscheiding én – dankzij het onderscheid – synthese zichtbaar. Zó wil Miskotte omgaan met zijn bronnen.

C. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – VERGODDELIJKING VAN DE TAAL? – JAN MUIS EN FRIEDRICH-WILHEM MARQUARDT

In het eerder aangehaalde artikel uit 1957 over Rosenzweig¹⁵⁶ stelt Miskotte de vraag of we bij Rosenzweig niet uiteindelijk te maken hebben met een 'vergoddelijking van de taal', waar hij deze "temidden van de schepping als een eigensoortige schepping" stelt, "alsof zij een 'bovennatuur' zou zijn".¹⁵⁷ In deze door Miskotte zelf geformuleerde kernvraag komt een belangrijk stuk 'indirecte receptiegeschiedenis' van Miskottes omgang met Rosenzweig samen. Muis¹⁵⁸ beschouwt Miskottes vraag als een trefzekere formulering van de re-

¹⁵⁴ Op een cruciaal moment blijkt Miskotte zelfs te kunnen spreken van 'annunciatie' – zie pag. 157.

¹⁵⁵ Miskotte, *Dagboeken*, VW5C, 316.

¹⁵⁶ Zie pag. 92.

¹⁵⁷ K.H. Miskotte, 'Over Franz Rosenzweig (1957/1958)', in *Theologische Opstellen*, red. J.T. Bakker en H.C. van der Sar, Verzameld Werk (Kampen: Kok, 1990), 45.

¹⁵⁸ Muis, *Openbaring en interpretatie*, 412.

serves welke Karl Barth had bij Rosenzweig¹⁵⁹ Marquardt wijst in eenzelfde verband op Barths waarschuwingen tegen ‘jeder verabsolutierten Sprache’.¹⁶⁰ Miskotte zelf onderstreept in het genoemde opstel het belang van opklaring op dit punt,¹⁶¹ maar volgens Muis is Miskotte ons deze gewenste opklaring ‘schuldig gebleven’.

Miskottes opmerking uit 1957 werpt met terugwerkende kracht licht op een bijzonder moment in *Om het levende Woord*. Hiervoor¹⁶² werd al aangehaald hoe Miskotte het reformatorische begrip ‘justificatie’ invoerde als fundamentele relativering binnen de toepassing van de ‘grammaticale methode’ in ons horen naar de Schrift. Bovendien bleek dit principieel relativierende begrip ‘justificatio’ een adequate vertaling van Rosenzweigs eigen immanente relativering van het ‘Sprachdenken’. Via het begrip ‘justificatio’ onderstreepte Miskotte scherp hoezeer bij Rosenzweig de openbaringskracht van de taal wordt gerelativeerd door een principiële afhankelijkheid van de gesprekspartner in de dialoog, welke uiteindelijk alle taal draagt. Daarmee is de gewenste ‘opklaring’ niet gegeven, maar wel wijst Miskotte hier, min of meer via Barth, trefzeker een weg hoe met de eventuele onduidelijkheid op dit punt bij Rosenzweig om kan worden gegaan.

Tegenover het risico van ‘vergoddelijking van de taal’ staat het risico van ‘ongeloof in de taal’. Een ‘ongeloof’ dat niet zonder gevolgen is. Miskotte daarover:

De scepsis tegenover de taal bedreigt weliswaar de exacte wetenschap van alle kanten, de wijsbegeerte en de theologie echter houden op te bestaan of zich te ontwikkelen, indien zij de moed missen en het geloof (inderdaad een geloof), dat de logica de grammatica is van de taal, de ‘syntaxis van de uitgesprokenheid van het zijnde’. Misschien moeten wij

¹⁵⁹ In feite heeft Barth zich nooit expliciet over Rosenzweig uitgelaten en betreffen het hier dus geprojecteerde reserves. Hierin klinkt mogelijk het conflict door tussen Barth en Rosenstock-Huessy in 1919/20. In de reeds eerder geciteerde brief aan Miskotte (zie pag. 92 schrijft Barth hoe hij zelf zijn fundamentele reserves t.a.v. Rosenstock-Huessy ‘wellicht ten onrechte’ op Rosenzweig projecteerde (Miskotte, *Barth*, VW2, 471, brief d.d. 12-7-1956).

¹⁶⁰ Marquardt, ‘ZDTh 5 (1989) 1’, 34.

¹⁶¹ Miskotte, ‘VW9’, 45. Zou het overigens niet precies déze opheldering zijn, namelijk hoe gebruik te maken van Rosenzweigs denk- en begrippenkader zónder daarbij toch de deur te openen richting natuurlijke theologie, die Miskotte – in antwoord op het eerder aangehaalde dringende schrijven van 1956 (zie pag. 92) – juist van Barth had gehoopt te ontvangen? De ‘onderscheiding en synthese’ waar Miskotte, getuige zijn hiervoor aangehaalde dagboeknotitie uit 1938 naar zoekt, werkt twee kanten op.

¹⁶² Pag. 133.

allen weer ter schole gaan bij Johann Georg Hamann, de ‘Magus des Nordens’, om weer te ‘geloven’ in de taal. [234v.]¹⁶³ (Tekst 1948)

Deze passage – in het vierde opstel – stamt uit de redactie van 1948 en vormt daarmee impliciet ook een reflectie op het eerdere werk, waarin de inbreng van Rosenzweig nog relatief vers was. Wordt in deze reflectie niet in zekere zin weerstand geboden tegen al te strenge reserves richting Rosenzweigs focus op de ‘grammatica’, al of niet vernomen van of verondersteld bij o.a. Barth? En is het Miskotte, in zijn toepassing van Rosenzweigs visie op de tijdgerelateerde verhouding tussen Openbaring en Taal met bijbehorend begrippenkader, niet vooral dáárom te doen, om weerstand te bieden tegen een catastrofaal¹⁶⁴ ‘ongeloof in de taal’?¹⁶⁵ Zeker, de inzet van Rosenzweigs begrippenkader brengt Miskottes theologie op het scherp van de snede. Precies daar wellicht, waar de theologie hoort te zijn. Juist de ervaring welke de theologie op dit scherp van de snede onontkoombaar op zal doen, kon in onze nieuwe eeuw, waarin ‘het geloof in de taal’ door de invloed en effecten van massamedia, *social media* en *artificial intelligence* nog meer onder druk staat dan Miskotte in 1948 ook maar kon vermoeden, wel eens van grote maatschappelijke relevantie zijn. Want als het ‘geloof in de taal’ verdwijnt, verdwijnt bij implicatie het geloof in de daadwerkelijke ontmoeting met de naaste. Waarmee in de nieuwe eeuw de urgentie van de gewenste ‘opklaring’ alleen maar groter lijkt geworden.

¹⁶³ Behalve naar J.G. Hamann verwijst Miskotte hierbij naar F. Ebner en A.E. Loen – zie annotatie heruitgave.

¹⁶⁴ In dezelfde paragraaf spreekt Miskotte (in 1948) van “... de stille catastrofe van het uitdoven van alle verwachting in onze tijd...” [239].

¹⁶⁵ Vgl. Marquardts duiding van Miskottes – ‘der Theologe der Résistance’ – voorliefde voor de fenomenologie, als een ‘jagen naar de *Phainomena* van het leven’, zie pag. 114.

5 | Analyse: Eenheid door de 1948-redactie

5.0 Inleiding: doelstelling en methode

DE VIER IN *OM HET LEVENDE WOORD* bijeengebrachte opstellen kenmerken zich op het eerste gezicht door grote verschillen in opbouw en stijl. Verschillen die deels samenhangen met de gedifferentieerde doelgroepen tot welke Miskotte zich in de oorspronkelijke opstellen richtte.

- Het eerste opstel, dat de vorm heeft van een wetenschappelijk artikel, is van de eerste tot de laatste letter één gedreven hermeneutisch (filosofisch-theologisch) *betoo*. Het betoog maakt deel uit van het actuele theologische discours van die tijd¹ en heeft duidelijk een ‘theologisch geïnteresseerd publiek’ als doelgroep.
- Het tweede opstel is de schriftelijke weerslag van een referaat dat gehouden werd tijdens een praktisch-theologische predikantenconferentie, waarmee het artikel een eenduidige doelgroep heeft. Het heeft de vorm van een *beeldmeditatie*. In de spiegel van Dürers *Hieronymus im Gehäus* leeft Miskotte zich scenisch in, in de grote vragen die de mens overkomen die zich gesteld weet tussen taal en tekst van weleer en de gemeente van de komende zon-

¹ Zie ook het voorwoord van de bundel *Openbaring der verborgenheid*, waar het artikel in is geplaatst. M.C. Slotemaker de Bruine schrijft daarin o.a.: “Het zal den lezers opvallen dat in meerdere artikelen gepolemiseerd wordt tegen invloedrijke denkrichtingen in het nederlandsche christelijke leven, met name tegen bepaalde trekken in de ethische en de neocalvinistische theologie. Juist aan deze polemieek wordt duidelijk waar de eigenlijke drijfveer tot het dialektisch theologizeeren ligt.” (M.C. Slotemaker de Bruine e.a., *De Openbaring der verborgenheid*. (Baarn: Bosch & Keuning, 1934), 6).

dagmorgen. Op de achtergrond spreken in deze enscenering, zo bleek,² met name Rosenzweig en Barth intens mee.

- Het derde opstel is een schriftelijke uitwerking van het meer praktijkgerichte slotgedeelte van het hiervoor genoemde referaat. De concrete vragen van de doelgroep, ofwel het toenmalig predikantenpubliek, klinken erin door. Grote hermeneutisch thema's – als taal en stijl – worden vertaald tot *concreet praktische raadgevingen* op de weg van exegese naar concrete prediking.
- Het vierde opstel is oorspronkelijk als kerkbladartikel geschreven. Het artikel bevat een serie intense, soms haast *lyrische, reflecties*, vanuit telkens wisselend perspectief, op de concrete prediking van de zondagmorgen, midden in de gemeente. De oorspronkelijke doelgroep is de gemeente, concreet de gemeente te Meppel en Haarlem, die op vele momenten in het artikel het perspectief mee bepaalt.

In dit hoofdstuk zal – analyserend – onderzocht worden wat, ondanks alle verschillen, de verbindende elementen in de oorspronkelijke opstellen zijn, en in hoeverre de opstellen dankzij de redactie van 1948 meer een eenheid zijn gaan vormen. Daartoe wordt een vijftal facetten van éénheid bekeken. Allereerst worden de vier oorspronkelijke opstellen onderzocht op hun oorspronkelijke onderlinge consistentie en mogelijk – bedoeld of onbedoeld – onderling verband (5.1). Kort wordt vervolgens aandacht besteed aan de historische context als verbindende factor (5.2). Ten derde wordt gezocht naar specifieke thema's welke in de 1948-editie een verbindende rol spelen (5.3). Daarbij wordt allereerst gekeken op welke wijze het oorspronkelijke verband in editie 1948 wordt gecontinueerd (5.3.1). Maar vervolgens wordt onderzocht in hoeverre via de 1948-redactie ook andere thema's breder over de verschillende opstellen worden verspreid (5.3.2). Daarop volgt, als vierde facet van éénheid, een analyse van de teleologie, namelijk de gerichtheid op de concrete prediking, die de samenbundeling van de vier opstellen in 1948 kenmerkt (5.4). Voor de hand liggend is tenslotte de vraag in hoeverre de – nieuwe – titel van 1948 éénheid scheidt (5.5).

5.1 Oorspronkelijke consistentie en onderling verband

Ook voorafgaand aan de redactie van 1948 kenden de vier opstellen natuurlijk reeds de nodige samenhang en onderling verband. Niet alleen komen ze alle voort uit een consistente ontwikkeling van éénzelfde schrijver. Van meet af liggen de vier opstellen bovendien in zekere zin in het verlengde van elkaar. Tezamen leggen ze de weg af van de exegese, laten we zeggen op maandagmorgen,³ naar de concrete prediking in de zondagse eredienst, of met Miskotte: “de weg van de lezenaar in de cel naar de kansel in de kerk.” [128] (Tekst 1948) Weliswaar zal Miskotte de samenvoeging van 1948 aanvankelijk niet in beeld hebben gehad, maar dat

² Hoofdstuk 4.

³ Al blijkt op maandagmorgen dat de exegese een voorgegeven ‘opdracht’ kent.

neemt niet weg dat vanuit deze samenhang, bedoeld of onbedoeld, reeds in de oorspronkelijke opstellen onderlinge verbanden vallen aan te wijzen.

5.1.1 *Het opstel over ‘theologische exegese’ als vooronderstelling van Opstel II en III*

In beide opstellen die voortvloeien uit de ‘Praktisch Theologische Conferentie’ van 1940 speelt het thema ‘theologische exegese’ een rol. In het midden van het tweede opstel, waar het gaat over de samenhang van het geheel en de delen van de Schrift, klinkt het begrip maar liefst viermaal, intens:

En daarom komt onmiddellijk, bij den afzonderlijken tekst, de theologische exegese aan de orde; waarover een voortdurend misverstand schijnt te moeten heersen...⁴ (...) Theologische exegese is geen ‘pneumatische’ en geen ‘dogmatisch-gebundene’ maar een zakelijke: is de Bijbel een boek of een stel boekjes, dat is de heele vraag. Theologische exegese gaat uit van de éénheid der Schrift. |182v.|[130v.]⁵ (Tekst 1941)

Intusschen blijven we juist zoo (...) zoo dicht mogelijk bij de gemeente. Gaan we niet uit van de éénheid der Schrift, dan verwijderen we ons van haar, ook al zouden we in ander opzicht van gemoedelijkheid en gemeenzaamheid overvloeien. Wie de theologische exegese verwerpt (...) die schept afstanden, die hij principieel nooit meer overbruggen kan. |184|[133] (Tekst 1941)

En kort daarna wordt het project ‘grondwoorden’, dat, zoals eerder bleek, voor het eerst in 1941 aan de orde wordt gesteld⁶, gepresenteerd binnen het raamwerk van de ‘theologische exegese’:

Hoe dwingend dit is, kunnen wij gemakkelijk inzien, als we even terugkomen op onze definitie van ‘theologische exegese’, d.i. een uitlegging, die *a priori* uitgaat van de éénheid der Schrift; weliswaar wordt die éénheid ten slotte gehóórd, maar dit gehóór staat toch niet los van de *grondwoorden*, die de éénheid zichtbaar maken... |189|[142] (Tekst 1941)

⁴ Waarmee Miskotte laat merken dat het project ‘theologische exegese’ bepaald niet de weerklink vond waarop hij had gehoopt. Zie ook de annotatie in de heruitgave bij de hierboven geciteerde zin.

⁵ In dit gedeelte van het onderzoek wordt specifiek gekeken naar de oorspronkelijke versies van de verschillende opstellen. Derhalve wordt in de citaten de ongereedige oorspronkelijke tekst, in de oorspronkelijke spelling, weergegeven, en wordt nu ook bij de publicaties in *Onder eigen vaandel* het oorspronkelijke paginanummer vermeld.

⁶ Zie par. 3.4.3, nr. 3, pag. 74v..

Waar het in het tweede opstel gaat over de eenheid van de Schrift en de receptie daarvan, spreekt Miskotte over de “stadia van ‘kijken’, ‘zien’, en ‘schouwen’, wat zich ‘ten slotte wendt tot het horen’ [136], waarbij hij, al tijdens het oorspronkelijke referaat,⁷ expliciet verwijst naar “de studie over ‘theologische exegese’” verwijst.

In het derde opstel brengt Miskotte de ‘theologische exegese’ reeds ter sprake in de openingsparagraaf van versie 1942, ‘Een zoogenaamd compromitterend voorbeeld’. |82|[178]^(Tekst 1942) In feite is deze hele paragraaf erop gericht de lezer te laten ervaren hoe ‘praktisch’ de impact van de ‘theologische exegese’ zal zijn. Juist in de praktijk van tekstkeuze, tekstexegese, tekstmeditatie, ‘snit’ van de preek, enz. blijkt onze ‘hermeneutische verantwoordelijkheid’ |83|[179]. Maar juist die praktische keuzes kunnen worden gemaakt in het vertrouwen dat er “een eenheid *is* van sprake, die aan het eind van ‘kijken’, ‘zien’ en ‘schouwen’ voor het gehóór des geestes openbaar wordt” |83|[180].⁸ Ofwel, via de openingsparagraaf wordt het hele derde opstel gepresenteerd als praktische uitwerking van het project ‘theologische exegese’. Tegen het slot van het opstel, waar het gaat over de inspiratie voor de preek welke van de exegese uit kan, wordt de conclusie getrokken:

De werking der exegese is sterkend, is inspireerend. Want, vroeg of laat, zal mentot het inzicht komen, dat juist de theologische exegese de historische moet heeten. Theologische exegese heeft niets van doen met allerlei hokuspokus van ‘pneumatische’ invallen, maar is de alleen-zakelijke, de eenige, die waarlijk naar de z^áák vraagt, waarom het in de kerk behoort te gaan. |91|[202]^(Tekst 1942)

Al met al valt te concluderen dat zowel het tweede als het derde opstel reeds in hun oorspronkelijke versies expliciet voortbouwen op de hermeneutiek van 1934.

⁷ Versie 1941 toont hier [136] overigens een rudimentaire formulering, afkomstig uit het oorspronkelijke referaat: “. . . mag ik in dit verband misschien verwijzen naar de studie “Opmerkingen over theologische exegese.” In editie 1948 wordt deze formulering aangepast en klinkt meer correct een verwijzing naar ‘het voorgaande opstel’.

De formulering waarin Miskotte op pag. [154] letterlijk naar de (latere) titel van het eerste opstel verwijst (“Dan is de opdracht van de exegese vervuld.”) stamt uit 1948. Toch onderstreept ook deze impliciete verwijzing de oorspronkelijke inhoudelijke samenhang tussen de beide opstellen, maar met terugwerkende kracht.

⁸ De tijd van de al te vlakke exegese is voorbij, waarmee de geschiedenis van de exegese een soortgelijke curve vertoont als die van de filologie – zo merkt Miskotte daarbij op |84|[181], in volstrekte parallel met het eerste opstel. Net als in 1934 |70|[24] gebruikt Miskotte Wilamowitz daarbij als negatief voorbeeld.

5.1.2 *Verdieping van kerngedachtes uit Opstel IV in het opstel over ‘theologische exegese’*

Complexer is het verband tussen het oorspronkelijke vierde en het eerste opstel. Daarbij geldt immers dat de eerste versies van *Het waagstuk van de prediking* in de tijd aan de *Opmerkingen over theologische exegese* vooraf zijn gegaan. Een relevante vraag is daarom of er ook een lijn valt waar te nemen die loopt vanuit *Het waagstuk* van 1928/1931 naar de *Opmerkingen over theologische exegese* van 1934: Zijn in 1928/1931 al sporen zichtbaar die een rol zullen gaan spelen in de uitwerking van de ‘theologische exegese’ van 1934? Twee inhoudelijke raakpunten vallen in dit verband op.

1. Incarnatie

Reeds in de allereerste versie van *Het waagstuk* van 1928 wijst Miskotte op de parallelle tussen het onmogelijke ingaan “van Gods Woord, dat ‘totaliter Aliter’ is, “nochthans (...) in onze arme menschentaal” en het al even onmogelijke “ingaan van de Zone Gods in de menselijke natuur” waarbij deze “nochthans de eeuwige Zoon is en blijft.” [271]^(Tekst 1928) Precies hier vindt de titel van het opstel zijn diepste verklaring, zo geeft Miskotte daarbij aan: “Waar men van dit laatste weder diep doordrongen is, daar wordt met noodwendigheid de Prediking weer een waagstuk, vol heilige angst.”^(Tekst 1928) “Dit wonder is niet geringer dan dat andere van de incarnatie...”^(Tekst 1931), zo wordt in de bewerking van 1931 daarbij ter onderstreping nog aangevuld. Homiletisch gezien is de prediking vol waagstukken. De vragen met betrekking tot intermenselijke communicatie zijn ongekend groot in de preek. Er kan van mens tot mens van alles misgaan. Maar de kern van het ‘waagstuk’ van de prediking ligt in de ‘noodwendige’ hermeneutische vraag naar de onmogelijke mogelijkheid van een Godswoord in mensentaal.

Dat erkenning van de menselijkheid van de Schrift, juist als gestalte van het ‘Woord van God’, voor de exegese onontkoombaar is, maar tegelijk ook eindeloos ruimtescheppend – o.a. richting de historische methodes – is een belangrijk uitgangspunt in het opstel van 1934. In de achtste paragraaf, waar het gaat over ‘De ergernis áán, en het geheim van de *sarks*’, brengt Miskotte deze gedachte – tegen Bultmann in – met een beroep op de ‘twee naturen van de christologie’ op noemer:

Ter toelichting van het ‘Schriftgeloof’ heeft men reeds meermalen de christologie als parallel aangevoerd. Bij de ‘twee naturen’ is de ‘*éénigheid des persoons*’⁹ zoo verborgen. (...) Men kan zich beurte-

⁹ Formulering uit *Kort begrip der christelijke religie. Voor hen die zich willen begeven tot het Heilig Avondmaal des Heeren*, vraag 27. De formulering wordt ook wel gebruikt als opschrift voor art. XIX van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Vgl. *Kantekening Statenvertaling* bij 1 Tim. 3:16.

lings ergeren, daaraan, dat het hoge Woord Gods zich neergelaten heeft in de nederigheid van zoo zwakke, onwijsgeerige, half-banale, half-duistere mensenwoorden - of dááaraan, dat zoo zwakke, onwijsgeerige enz. mensenwoorden zich aanbieden als het woord der eeuwigheid. (...) Want wij verdragen het niet, dat daar voor alle ervaring en begrip mensenwoord tegenover mensenwoord staat – en toch wil één dezer partners volstrekt gelijk hebben en alle dagen van ons leven over ons heerschen. |85|[70] (...) En juist daarom is de arbeid der geheele kerk, om te mogen verstaan, steeds beter en telkens opnieuw en in wezen telkens van voren af aan, zulk een angstige en heerlijke zaak. |86|[74]_(Tekst 1934)

Haast onversneden keert hier in de basis van het opstel van 1934 de kerngedachte uit de oerversie van *Het waagstuk van de prediking* terug.¹⁰ De achtste paragraaf van 1934 kan gelezen worden als een nadere uitwerking van deze kerngedachte. Deze lijn doortrekkend vallen de *Opmerkingen over theologische exegese* te lezen als uitwerking van de hermeneutische vooronderstellingen en hoofdvragen die *in nuce* reeds in *Het waagstuk* doorklonken. Tenminste kan worden geconcludeerd dat de beide opstellen, hoezeer ook op zichzelf staand, met vooral een totaal ander publiek voor ogen, een diepe consistentie tonen welke beide in de kern met elkaar verbindt.

Dat vervolgens tot tweemaal toe het begrip *assumptio carnis* in het tweede opstel, het referaat van 1940/1941, wordt gebruikt is weinig verrassend, maar onderstreept wel nogmaals de reeds in oorsprong aanwezige consistentie van de verschillende opstellen. Nota bene wordt de *assumptio carnis* aangevoerd als fundamenteel argument voor het structureel toepassen van de ‘grammaticale methode’. Rosenzweig is heel dichtbij als Miskotte met een extra beroep op de *assumptio carnis* aangeeft hoezeer juist in de grammaticale methode recht wordt gedaan aan zowel ‘de Schrift-zelf’¹¹ als ‘ons schepselmatig bestaan’:

Naar den grondaard der openbaring is het algemeene geen concurrent van het bijzondere, geeft het algemeene zich te kennen juist *in* het bijzondere, neen, dat is te zwak gezegd, als we de *assumptio carnis* bedenken. Het beloofde land ‘is’ het nieuwe Paradijs (...) – zoo ‘is’ de tekst de Schrift, de Schrift-zèlf; verre van zich gehinderd te voelen door de verbijzondering van ‘een’ tekst, moeten we die voluit – dat is, om te beginnen, grammaticaal - apart en ernstig nemen. Dus niet alleen naar den gezonden grondregel: *erst unterscheiden und dann verbinden*, maar naar den aard van ons schepselmatig bestaan, volgens den ernst van ons aangesproken leven, naar het overwicht

¹⁰ Nota bene, letterlijk inclusief de ‘angst’ – in 1928/1931 verbonden met ‘heilig’ en in 1934 met ‘heerlijk’.

¹¹ Vgl. Husserls ‘zu den Sachen selbst’.

van de lotbepalende machten, die noch overal noch nergens, maar
èrgens ingrijpen in den kringloop van onze eigenwillige gedachten.
 |183|[132]^(Tekst 1942)

Daarnaast schept het ‘bedenken’ van de *assumptio carnis* ruimte voor erkenning van momenten van waarheid in de kerkelijke traditie – als derde concrete gestalte van Gods Woord:

De arbeid van *Hieronymus im Gehäus* kan zeer wel op een bepaalden ochtend, een latent bezit van de kerk vinden, in het licht beuren en in het licht stellen, een bezit, dat voortaan in de continuïteit van haar bewuste leven op aarde mag ingaan. Dan is in de uitlegging de overmacht van den *auctor primarius* door een *assumptio carnis* van Zijnentwege werkelijkheid geworden. De weg, daartoe bestemd, was de gehoorzaamheid van den geest: ‘zie, de dienstknecht des Heeren, mij geschiede naar uwe toezegging’.¹² |194|[150]

D. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – INCARNATIE EN COMMUNICATIE – GIJS DINGEMANS

In 1994, bijna een halve eeuw na het verschijnen van *Om het levende Woord*, onderneemt G.D.J. Dingemans¹³ een boeiende poging om ‘moderne’ (in 1994) homiletische inzichten te verbinden met de homiletiek van (Barth en) Miskotte. Dingemans richt zich daarbij niet alleen op Miskottes *Om het levende Woord*. Met name op basis van een studie van M.J.G. van der Velden¹⁴ wordt tevens de concrete prediking van Miskotte door Dingemans in het onderzoek betrokken. Miskotte, als ‘Künstler und Kulturkenner’ bij uitstek, die als een goede toneelspeler precies weet hoe men zijn ‘publiek’ kan bespelen, wordt door Dingemans voorgesteld als “wunderschönes Beispiel des interaktionellen Kommunikationsmodells!”¹⁵

Het zgn. ‘interactieve communicatiemodel’¹⁶ is een terminologie uit de modernere (nogmaals, anno 1994) homiletiek. In het algemeen wordt de moderne homiletiek gekenmerkt door een sterk toegenomen aandacht voor de hoorder. In het ‘interactieve communicatiemodel’ staat de preek als communicatievorm niet op zichzelf, maar mengt deze communicatie zich met de

¹² Parafraze Luc. 1:38 + Ps. 119 (o.a. vs. 58) (Statenvertaling)

¹³ G.D.J. Dingemans, „Die kommunikative Kraft der Predigt K. Barths und K.H. Miskottes“, *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 10, Nr. 1 (1994): 49–70.

¹⁴ M.J.G. van der Velden, *K. H. Miskotte als prediker: een homiletisch onderzoek* (’s-Gravenhage: Boekencentrum, 1984).

¹⁵ Dingemans, ‘ZDTh 10 (1994) 1’, 66.

¹⁶ Zie tevens: G.D.J. Dingemans, *Als hoorder onder de hoorders... Een hermeneutische homiletiek.*, Handboek praktische theologie (Kampen: J.H. Kok, 1991), 154v.

persoonlijke, eigen, communicatie van de kerkgangers met God, Schrift en kerkelijke 'leer'. Mensen zijn zogezegd in staat 'om hun eigen preek uit de woorden van de voorganger te componeren'.¹⁷ De prediker die dit serieus neemt identificeert zich dan ook niet primair met de 'Boodschap van de Bijbel' welke de prediker zou moeten verkondigen, maar biedt zichzelf veeleer aan als gesprekspartner die 'als eerste hoorder'¹⁸ de dialoog met de tekst is aangegaan. De prediker staat niet 'boven', maar 'naast' de hoorders en 'pendelt'¹⁹ heen en weer tussen de hoorders met hun vragen en de Schrift. "Im interaktionellen Kommunikationsmodell hat der Prediger nicht nur eine spezielle Verantwortung Gott und der Bibel gegenüber, sondern auch den Hörern und ihren Fragen und Problemen gegenüber", zo vat Dingemans tenslotte samen. Om van daaruit de vergelijking aan te gaan met de homiletiek én de concrete preken van (Barth en) Miskotte.

Zowel Miskottes homiletiek als zijn concrete manier van preken tonen, aldus Dingemans, een sterke mate van overeenkomst met dit 'interactioneel communicatiemodel': Miskottes preken zijn een "Ringem um die Wahrheit für moderne Menschen." Daarmee is de preek allesbehalve "eenzijdige lineaire verkondiging", maar veeleer een gezamenlijke 'Entdeckungsreise' in het Bijbels landschap, waarbij de prediker, via een soort "*dialogue intérieure*", de rol van 'begeisteter Führer' vervult. Uiteindelijk is het Miskotte daarbij te doen "um die Glaubenskommunikation von Gott mit den Hörern und von den Hörern mit Gott." Samenvattend kan Dingemans dan ook concluderen: "Die Predigt ist aber - in nuce - bei ihm schon eine homiletische Kommunikation, die dem Wunder des göttlichen Redens und der Glaubenskommunikation der Hörer mit Gott zu dienen versucht. Darin fühle ich (= Dingemans) mich seinem Anliegen sehr verwandt. Das Wort Gottes wirkt von selbst! Und der Prediger ist (nur) der Diener der Glaubenskommunikation von Gott mit der Gemeinde. Das Wagnis der Predigt wird so auch ein bisschen verschoben in Richtung der Glaubenskommunikation der Hörer..."²⁰

Dingemans' samenvatting van Miskottes homiletiek is inspirerend, vooral omdat zichtbaar wordt hoe ruimtescheppend Miskottes denken over de prediking is. Dat Miskotte – zowel diens hermeneutiek als diens prediking in de praktijk – bovendien wordt aangevoerd als voorbeeld – 'in nuce' – van homiletische visies welke pas decennia later tot ontwikkeling zouden komen doet

¹⁷ Dingemans, 'ZDTh 10 (1994) 1', 55.

¹⁸ Miskotte op zijn beurt formuleert dat zo: "... uit de letter moet een blik mij treffen, waardoor ik, om zo te zeggen enige uren eerder dan de anderen, ontdek, dat uit het gramma geest en leven wast." [128]

¹⁹ Dingemans, 'ZDTh 10 (1994) 1', 56.

²⁰ Dingemans, 69.

Miskotte bepaald recht.²¹ Desniettemin wringt de conclusie op het eind, als zou het ‘Waagstuk van de prediking’ bij Miskotte ‘een beetje verschoven worden richting de geloofscommunicatie van de hoorder’. Niet dat dat onwaar is. Niet dat ‘de hoorder’ en het ‘horen van de hoorder’ voor Miskotte van secundair belang zouden zijn. Niet voor niets immers is het vierde opstel in origine, al in 1928, geschreven in en voor de gemeente.²² En het ‘horen’ waar heel het eerste opstel op uit is, is het horen van de gemeente. Maar die gemeente staat wel, *pars pro toto*, voor “de volkeren die ‘naar God niet vraagden’ (Jes. 65:1; Rom. 9:25)”.²³ [34]^(Tekst 1948) Dat plaatst de ‘geloofscommunicatie van de hoorder’ welke in het door Dingemans beschreven communicatiemodel centraal staat toch in een zeer bepaald, gericht, licht. Bij Miskotte is het ‘horen’ niet een kwaliteit van de autonome gemeente, laat staan van de doorge-individualiseerde gelovige mens, maar een kwaliteit van het Woord zelf. In uiterst precieze woorden van Miskotte zelf gezegd: “In het *dabar* is de hoorder meegeschapen en gesteld. Zijn schepping en zijn bekwaamheid-tot-verstaan vallen samen.” 187|[79]^(Tekst 1934)²⁴ Voor Miskotte is ‘de hoorder’ dus nooit een werkelijkheid-op-zich. Miskottes aandacht voor de hoorder is altijd een afgeleide van zijn concentratie op het Woord, in het bijzonder op het Woord in zijn daad-gestalte, het scheppende Woord, ook, juist, waar het het ‘horen van de hoorder’ betreft. Door heel *Om het levende Woord* heen, en in *Het waagstuk van de prediking* in het bijzonder, toont Miskotte zeker een scherp oog en een trefzeker gevoel voor de complexiteit van de inter- en inner-menselijke communicatie, en bijgevolg is er veel aandacht voor de bijzondere verantwoordelijk-

²¹ Miskottes dankbare verwijzing in het voorwoord van 1973 naar Bohrens in 1971 verschenen Predigtlehre toont met terugwerkende kracht iets van Miskottes eigen oorspronkelijke verwachtingen in dezen.

²² Maar zelfs in het eerste opstel doet de gemeente als subject mee: “Klem krijgt dit alles bovenal, wanneer wij ons de noodtoestand van de kerkelijke opnieuw gaan aantrekken, als gemeenteleden en als theologen.” 91|[91]^(Tekst 1934)

²³ Niet voor niets staat in de paragraaf waarmee in 1948 *Het waagstuk* wordt geopend ‘De missie’ centraal.

²⁴ Reeling Brouwer (R.H. Reeling Brouwer, “Es (das Wort) will reden, zu jeder Zeit, in jede Zeit, jeder Zeit zum Trotz“ (Buber)’, in *Hoffen wider alle Hoffnung Festschrift für Dick Boer, den Freund und Genossen, zum 80. Geburtstag. Andreas Bedenbender, Julia Lis, Philipp Geitzhaus (Hgg.)* (Münster: ITP, 2020), 129–131) wijst er in dit verband op dat bij Miskotte, met name in editie 1948, de zelfstandigheid van de *ruach* volledig in het *dabar* lijkt op te gaan. Maar hiertegenover staat weer de wijze waarop in de redactie van het vierde opstel in 1941 ‘het geloof in de heilige geest’ tot een structureel verbindend element in de afsluiting van de paragrafen ‘ons heidendom’ en ‘ons jodendom’ werd ingevoerd (zie 3.4.3, nr. 1 pag. 67). Bovendien onderstreept Miskotte in dit opstel, zowel in 1941 [287] als in 1948 [245] dringend het belang van de *epiclese*. Al met al toont zich hier een spanning in de ontwikkeling van Miskottes denken welke nader onderzocht zou kunnen worden.

heid van de prediker in dezen. Mogelijk was Miskotte daarin zijn tijd vooruit. Maar het werkelijke waagstuk van de prediking ligt voor Miskotte toch aan de andere kant: “Hoe zal het mogelijk zijn dat dat Gansch-andere van Gods Woord nochtans ingaat in onze arme menschentaal. . .” [271]^(Tekst 1928) Daarvan hangt alles af: “Waar is ingezien, èn dat Gods Woord tenslotte alleen door God zèlf gesproken kan worden, èn dat Gods Woord eenmaal is verschenen in het vlees, daar wordt met vreugde en beven²⁵ beseft, welk een waagstuk de prediking is. . .” [38] [271]^(Tekst 1928/1941) De preek is een ‘wáágstuk dat om een wonder vraagt’. [60] [293]^(Tekst 1941/1948) Die spanning is en blijft de kern van heel Miskottes hermeneutiek en homiletiek. Prediking mag dan bij Miskotte inderdaad bepaald geen ‘eenzijdige lineaire verkondiging’ zijn, dat neemt nergens deze ‘eenzijdige lineaire afhankelijkheid’ weg. Veeleer is het omgekeerd. Juist het bewustzijn van de volledige afhankelijkheid van de eigen dynamiek van, om met Dingemans te spreken, ‘het wonder van het goddelijk spreken’ scheidt voor Miskotte vrije ruimte voor een onbevangen omgang van de prediker met het ‘horen van de hoorder’. Deze afhankelijkheid impliceert immers een volstrekte solidariteit van ‘spreker’ en ‘hoorder’.²⁶ Dat Miskotte zowel in het homiletische vierde opstel als in het hermeneutische eerste opstel op kernmomenten steeds weer een beroep doet op de *assumptio carnis* is in dit verband essentieel. Waar in de incarnatie ‘ons schepselmatig bestaan’ [132 - zie hiervoor] volstrekt serieus wordt genomen, hoeft de theologie zich ‘op menselijk vlak’ niet in te houden, noch in het Schriftonderzoek, noch in het onderzoek naar methoden van menselijke communicatie. Integendeel dwingt juist de *assumptio carnis* het volstrekt – radicaal interactioneel!²⁷ – serieus nemen van de actuele menselijke context in al zijn facetten af: “De prediking zal niet alleen gericht zijn op, gekleurd door het feit, dat wij spreken in een bepaalde tijd en een bepaald volk, zij mag en moet er door gevòrmd worden.” [148 (curs. JDZ)]^(Tekst 1941/1942) Tegelijk leidt al dit Schriftonderzoek niet tot de verkondiging²⁸ en zal alle communica-

²⁵ 1928: met angst

²⁶ Meermalen onderstreept Miskotte dat de spreker zelf hoorder is: o.a. [110], [148], [281], [296], [340] of ten negatieve: [237], [247]. Heel de paragraaf ‘Gedeelde moeiten’ [294v.] gaat over deze solidariteit. Tegelijk wordt in deze paragraaf onderstreept hoezeer ook de ‘hoorder’ een grote eigen verantwoordelijkheid heeft in de prediking. Waar, met recht, gesproken wordt van ‘interactionele communicatie’ verdient deze zijde van de communicatie eveneens (praktisch theologische) aandacht.

²⁷ Overigens impliceert deze interactie ook een verantwoordelijkheid van de hoorder: “Wij hebben hier ook een misverstand voor ogen betreffende de macht om te *boeien*. Deze ligt namelijk niet in het vermogen steeds wat anders te zeggen, maar àllereerst in de volkomen ernst waarmee het werk geschiedt, waarbij tevens verondersteld is dat de mensen die samenkwamen enige ernst maken met de raadselen in hun eigen leven.” [300]

²⁸ De uitweidingen in ‘In de werkplaats’ [134v.] over de beleving van ‘onze mensen’ bij de concrete taalvorm en boekvorm van de Bijbel vormen een heel praktische

tieve methodiek niet helpen om van het gesproken mensenwoord een preek te maken.²⁹ Veeleer is de verwachting bij Miskotte omgekeerd gericht en zal de prediking de leerschool bij uitstek blijken in waarachtige communicatie.³⁰ Om het enigszins parafraserend en met een contaminatie van fragmenten uit het eerste en vierde opstel van Miskotte zelf te zeggen: *Aan de communicatie in de preek wordt openbaar hoe de algemene communicatie-wetenschap te werk zou moeten gaan, om die eerbied, die openheid te verwerven, die nodig zijn tot elke intermenselijke communicatie* (vgl. [88]_(Tekst 1948)). *De preek is in wezen kerugma: hoe het gezegd wordt, op grond van de homiletiek, is een tweede, de eerste vraag is, of het een preek is, die vanwege God iets zegt tot iemand, met een zekerheid en een gezag als aan Gods eigen spreken toekomt* (vgl. [226]_(Tekst 1948)). Waar deze formulering in onze tijd wellicht provocatief klinkt, is dat een provocatie die Miskotte over decennia heen ons onontkoombaar laat voelen.

2. De exegeet als priester – van 1931 naar 1934

In het onderzoek naar de uiterlijke tekstontwikkeling van het vierde opstel³¹ werd reeds opgemerkt dat Miskotte in de overgang van de allereerste versie van *Het waagstuk* uit 1928 naar de tweede, van 1931, een thematiek opnam die hij reeds in 1924 onder woorden had gebracht. Namelijk de parallel tussen de ‘gereformeerde’ preek’ en de ‘Eucharistie voor de roomschen’. Om de verdere ontwikkeling van deze gedachte door de redactiegeschiedenis heen goed te kunnen volgen dient nu eerst een uitvoerig citaat te klinken:

illustratie hierbij. De beleefde eenheid van het boek draagt de eenheid van de kerk.

Overigens leidt deze laatste gedachte van Miskotte onontkoombaar tot de vraag wat de consequenties ervan zijn als deze ‘eenheid van het boek’ in de gemeenschap van hoorders niet meer wordt beleefd, zoals tegenwoordig in brede lagen van de kerk het geval is. (Zie tevens noot 9, pag. 192).

²⁹ Vgl. het Barth-citaat in de annotatie van de heruitgave op pag. [44].

³⁰ De kritische vraag van Dingemans, aan het slot van zijn referaat, of Miskotte zich niet al te intuïtief en daarmee al te vanzelfsprekend met de hoorder identificeert laat zich in dit verband ook omdraaien. In vele tientallen passages in *Om het levende Woord* blijkt hoe scherp Miskotte de sociaal-culturele ontwikkelingen van zijn tijd aanvoelt en zelfs voorvoelt. Niet velen zullen, om een voorbeeld te geven, in 1948 hebben beseft “dat straks de restanten van begeerte-naar-waarheid zijn verteerd door pragmatisme, behaviourisme, collectivisme. . .” [160]_(Tekst 1948) Deze gevoeligheid is de resultante van een ongekende belezenheid, in combinatie met de door Miskotte gehanteerde fenomenologische methode. Hier iets van oncontroleerbaar ‘subjectivisme’ te suggereren doet geen recht aan Miskottes omgang met zijn hoorders. Met minstens evenveel recht kan de tegenvraag gesteld, of Miskotte zijn hoorders vaak niet beter – ‘wezenlijker’ – kende dan deze zichzelf kenden. . . En als dat waar is, wat zijn dáárvan dan de consequenties voor de homiletiek?

³¹ Pag. 72.

De prediking moet in de gereformeerde Eeredienst zijn wat de Eucharistie is voor de roomschen. Daar gaat de priester, na vele voorbereidingen, door zijn woord, brood en wijn op het altaar omscheppen in het lichaam en bloed van Christus. Op het oogenblik, dat de verandering heet plaats te hebben, luidt er een heldere machtige schel door de kerk en allen storten op de knie: zij beleven de werkelijke, tastelijke Tegenwoordigheid. Zie, bij de bediening des Woords kan ook, door de menschenwoorden heen, plots *een heldere schel in de harten* luiden: God is tegenwoordig, God is in ons midden, laat ons diep in 't stof aanbidden. (...) Prediken is een open-houden der handen in bevende verwachting, dat God daarin vloeien doe het levende Water, om het zoo in diezelfde handen, zonder morsen, te dragen tot de gekwelde menschen. Prediken is woorden neerleggen als zoovele toetsen, waaruit de Heilige Geest klinken doet het eeuwig lied van Gods Liefde over deze concrete wereld. [279] (Tekst 1931/1924)

Gezien vanuit deze bijzondere wending in 1931 is het bepaald opvallend dat 'de priester' een hoofdrol speelt in de openingsparagrafen van het opstel over de 'theologische exegese' van 1934. Maar liefst vijftientigmaal wordt het woord in het opstel gebruikt, waarvan zestien keer in de vier inleidende paragrafen. Nu zou het een kortsluiting zijn om de priesterlijke prediker van *Het waagstuk* van 1931 één op één te koppelen aan de priester-exegeet van de *Opmerkingen over theologische exegese* uit 1934. In 1931 gaat het om de sacramentele rol van de priester. In de tekst van 1934 staat 'priester' voor een rol, of beter nog: positie, in de intense kentheoretische vragen die in het opstel aan de orde zijn. De priester heeft weet van 'het geheim van de kennis'. De priester is 'een gewijde en ingewijde in het wezen der dingen en der woorden'. De priester bezit een 'congenialiteit met de heilige tekst, een gave tot *Wesensschau*' en de opkomst van de 'structuurpsychologische en fenomenologische methoden' in de jaren na de eerste wereldoorlog leest Miskotte dan ook als 'eerherstel van de priesterlijke kennis' |68-79|[(16-26)].³² Maar dan verschuift het beeld: In de omgang met de ons 'toebetrouwde woorden van God'³³ hoort de 'priestertheoloog' tussen leek en geleerde te staan, niet alleen omdat hier 'congenialiteit' nodig is, maar ook omdat zich hier 'het ambtsprobleem opkomt', omdat 'exegese en liturgie met elkaar te maken hebben'. |71-72|[(30-31)] Waarop Miskotte vol instemming³⁴ Paul de Lagarde citeert: "Es ist mit den Büchern der Bibel um nichts anderes als mit Brot und Wein des Abendmahles, weder jene noch diese gehören in die

³² Met wat Miskotte betreft een hoofdrol op dit punt voor Stefan George. |70|[23]

³³ Rom. 3:2.

³⁴ Getuige de wijze van formuleren ergens ook tot Miskottes eigen verrassing. Paul de Lagarde immes verzorgde in 1868 een kritische uitgave van de Septuagint. "Waarlijk geen orthodox theoloog", memoreert Miskotte tussen haakjes.

Kirche, wenn nicht der Segen des Amtes über sie gesprochen ist.”|72|[(31)]³⁵ En daar raakt ineens de kennisleer vol aan het sacrament. Vanaf dit moment in de tekst wordt Miskottes gebruik van het woord ‘priester’ ambigu. Het raakt telkens zowel aan het geheim van de kennis als ook aan het sacrament. De verbinding tussen beide zit in de ontleding, in de erkenning van de verlegenheid |73|[(34)], ofwel onontkoombare afhankelijkheid.³⁶ Precies in het bewustzijn van die verlegenheid, waar de priester-theoloog ontdekte dat deze ‘leek’ moest worden, kan ‘verstaan’ tot ‘horen’ worden |83|[(63)]. De priester weet zich juist als ingewijde “neergebracht tot de openheid van het god-geroepen kind” |87|[(79)]. En tenslotte, de laatste keer dat het over ‘priesterlijke kennis’ gaat: De ‘priesterplicht-tot-schriftverklaring’ “ontspringt (...) uit een zeer verborgen, van God gegeven intellectuele rechtschapenheid” |92|[(96)].

De diepste intellectuele rechtschapenheid wordt ‘van God gegeven’... Hoe dicht kan een kennisleer raken aan het sacrament van brood en wijn? Deze verbindingslijn, die loopt van de 1931-versie van het vierde opstel naar de 1934-versie van het eerste, betreft op zijn minst een vergaande consistentie. Tenminste kan worden geconcludeerd dat, ondanks de verschillen in thematiek, opbouw en vooral doelgroep, ook het vierde en het eerste (in die volgorde) opstel op dit fundamentele punt een intense éénheid tonen. Maar die conclusie is een mager minimum. De even fundamentele als uitgebreide doordenking van het thema ‘priesterlijke kennis’ in de *Opmerkingen over theologische exegese* kan zonder meer gelezen worden als verbredende hermeneutische uitwerking van wat al een homiletisch kernmoment was in *Het waagstuk van de prediking*. In die zin volgt het eerste opstel uit het vierde.

5.1.3 ‘Prediking en eucharistie’ in de praktijk – het derde opstel

Het thema ‘prediking en eucharistie’, dat, zoals inmiddels meermalen vermeld, voor het eerst voorkomt in de 1931-editie van het vierde opstel klinkt expliciet

³⁵ P. de Lagarde, *Deutsche Schriften*, Bd. 1 (Göttingen: Dieterich, 1878), 233.

³⁶ De afhankelijkheid is de keerzijde van de ‘waarachtige presentie’ en ‘het wonder van de verandering’. Waar die andere zijde van meet af in het vierde opstel van belang is, en in de latere edities ervan meer en meer wordt uitgewerkt, daar speelt deze zijde in het eerste opstel rondom het thema ‘priester’ niet echt een rol. Maar in de slotparagraaf, ‘Het verstaan en de aanbidding’, klink er toch iets van door. “Ondanks, nee, door en in alle bemiddeling (*in, sub et cum litteris*, zou men in aansluiting bij Luthers avondmaals-leer kunnen zeggen) klinkt het onmiddellijke: “Heden is deze Schrift in uw oren vervuld” (Luc. 4:21). Als een eenzijdige begroeting, een ongevroegde omhelzing, een onverwachte zegening, een magisch wonder.” |99|[(111v.)]. De bewoording is bepaald veelzeggend. De ‘eenzijdige begroeting’ in combinatie met het ‘magisch wonder’ doet aan de annunciatie denken. Door deze bovendien via een veelzeggend woordspel te verbinden aan het avondmaal klinkt in deze opmerking *in nuce* al de latere ontwikkeling van het vierde opstel (zie hierna) door.

ook door in het derde opstel. Het oorspronkelijke derde opstel dateert echter van 1942, en daarmee gaat ook de 1941-editie van het vierde opstel in de tijd aan het derde vooraf.³⁷ De spannende, en potentieel relevante vraag kan derhalve worden gesteld of er ook invloed valt aan te wijzen van specifiek de 1941-editie van *Het waagstuk der prediking* op dat derde opstel. Als tussenstap is het dan wel nodig om eerst de verdere ontwikkeling van het thema ‘prediking en eucharistie’ binnen het vierde opstel nader³⁸ in kaart te brengen.

1. Het sacramentele karakter van de preek – editie 1941 als tussenstap

Het uit 1924 afkomstige thema ‘prediking en eucharistie’ speelt in 1931 een rol in een in feite op zichzelf staande, duidelijk afgebakende, passage. Met gebruikmaking van een bescheiden woordkeuze beperkt Miskotte zich in de betreffende passage voornamelijk tot het aanwijzen van een symbolische parallel: De ‘heldere schel’ die tijdens de mis bij het voorbereiden van de eucharistie door de kerkzaal klinkt, kan in de protestantse eredienst tijdens de ‘bediening van het Woord’ ook klinken ‘in de harten’. De overeenkomst is gelegen in de ‘beleving (curs. JDZ) van ‘tastelijke Tegenwoordigheid’ [279].

Vanaf 1941 is, zoals reeds bij de observaties werd opgemerkt, het thema meer structurend in het vierde opstel aanwezig. Niet alleen klinkt het thema nu impliciet door in de titel van de paragraaf, ‘Het wonder der verandering’. Ook grijpt Miskotte in de slotparagraaf van het boekje van 1941, ‘Buitengewone beloften’, expliciet op het eerder ingebrachte thema terug, waar nu gesproken wordt van ‘de prediking als het eigenlijke eucharistische geheim’ en van prediking als ‘uitdeling’ [90] [(350)]. Waar bovendien in de paragraaf ‘Het wonder der verandering’ nota bene het woord ‘wezensverandering’ klinkt als het gaat over de preek [47] [(280)] – wordt zichtbaar dat er in 1941 een wezenlijke intensivering, zo niet verschuiving, plaatsvindt. Het blijft nu niet bij het relatief ‘veilig’³⁹ aanwijzen van een parallel. Meer en meer gaat het nu over het sacramentele karakter van de preek zelf⁴⁰ In de paragraaf ‘Nieuwe waan’ gaat het vanaf 1941 bijgevolg uitgebreid over de bijzondere plaats van de prediking in de liturgie.⁴¹

³⁷ Het oorspronkelijke tweede opstel verschijnt weliswaar een drietal maanden na de 1941-editie van *Het waagstuk*, maar het bevat de weergave van een referaat dat reeds in september 1940 werd gehouden.

³⁸ Als vervolg op eerdere observaties, zie pag. 73.

³⁹ In 1931 klinkt het (in navolging van 1924) nog ‘veilig’: “Op het ogenblik dat de verandering heet plaats te hebben...”. In 1941 wordt dit: “Op het ogenblik, dat de verandering zich voltrekt...”

⁴⁰ In feite klonk deze verschuiving in 1934 al door aan het slot van het eerste opstel, zie noot 36, pag. 151.

⁴¹ Een wending t.o.v. het opstel van 1931, waarin het woord ‘liturgie’ nog niet voorkwam. Maar ook deze uitbreiding is weinig verrassend in het licht van het opstel

De prediking, hoewel, naar onze ordinantie één der deelen der liturgie, vormt de plaats, waar wij het gansch-andere gebeuren van Gods spreken mogen verwachten. |54v.|[287].

Juist de prediking als ‘uitdeelen’, stelt de dienaar in ‘naakte afhankelijkheid’ |56|[289], zo luidt dan de conclusie. En vanuit dat besef gaat het in 1941 in de volgende paragraaf, ‘Leegheid en zekerheid’, onontkoombaar over het ‘sacrament’, als het kernfenomeen waar ‘leegheid en zekerheid’ elkaar raken. Het begrip ‘sacrament’, dat in 1931 nog niet werd gebruikt, komt achtmaal voor in het boekje van 1941, waarvan zesmaal in de onderhavige paragraaf:

De zekerheid, waarin de ontledigde prediker tenslotte thuis is, is in wezen dezelfde die in het sacrament van den aanvang af buiten hem lag beteekend en verzegeld. In de prediking actualiseert zich de zekerheid, waarvan het sacrament het rustende teeken en zegel is, hoewel ook het sacrament niet afgezien van de werking des Geestes kan gedacht worden. |58v.|[291] (Tekst 1941)

Op de onderlinge verhouding van prediking en sacrament gaat Miskotte verder niet in, zo schrijft hij dan. Om vervolgens toch te spreken van ‘ongescheiden – onderscheiden’ en veelzeggend te concluderen:

Kansel en ‘altaar’ kunnen geen concurrenten zijn. Maar op de éérste kan plaats vinden: de transsubstantiatie. |60|[292]

De preek als potentieel sacrament waarin de transsubstantiatie van Godswoord in mensentaal plaatsvindt – wat in 1931 nog bijna een glosse was is hiermee vanaf 1941 een dragende gedachte geworden in *Het waagstuk van de prediking*. De vraag is nu of de invloed van specifiek deze verschuiving ook in het opstel van 1942 valt waar te nemen.

2. Het sacramentele karakter van de exegese – van het vierde opstel in 1941 naar het derde van 1942

In de paragraaf ‘Enigma’ in het uit 1942 daterende derde opstel komt het thema ‘prediking en eucharistie’ intens tot klinken:

De prediking staat in onze kerk op de plaats, waar in de roomsche het sacrament staat; en zooals het sacrament van het altaar een waarachtige presentie is maar in den vorm van een ondoorgrondelijk geheimenis, zoo is de prediking enigmatisch door een soortgelijk samengaan van helderheid en geheimenis, van de brood-substantie van het menschenwoord en de gansch-andere substantie van Gods Woord.

van 1934, waar Miskotte immers, reeds eerder geciteerd, schrijft “dat exegese en liturgie iets met elkaar te maken hebben” |71-72|[30-31].

Hoc est enim verbum meum! de woorden, die Ik tot u spreek, die zijn geest en die zijn leven!” |87|[(192)] (Tekst 1942)

In de openingszin klinkt vrijwel letterlijk de openingszin van de uit 1924 afkomstige kernpassage uit *Het waagstuk* van 1931 door.⁴² Maar vervolgens valt op hoezeer nu de tekst vérder gaat dan de oertekst van 1931/1924. Zowel in vocabulaire (‘substantie’) als in inhoud klinkt hier voluit de verschuiving door welke heeft plaatsgevonden in de 1941-redactie van *Het waagstuk*. De sacramentele zijde van de avondmaalsterminologie blijkt bij uitstek geschikt om het denken over de praktijk van de preek tot finale concretie te brengen.⁴³ Eénduidig en krachtig mag het in 1942 in het praktische derde opstel gaan over het sacramentele karakter van de prediking.

Aan het slot van het derde opstel komt het thema ‘prediking en eucharistie’ vervolgens nogmaals aan de orde. In de paragraaf ‘Aan de vooravond’ vergelijkt Miskotte de exegese (!) met het priesterlijk omhoogheffen van een ‘monstrans’. Het blijkt een opmaat voor een passage die bol staat van avondmaalsterminologie. Vanwege het belang een ruim citaat:⁴⁴

Het overdenken van den tekst sluit in, dat de exegeet een nieuwe *eerbiedigheid* leert in het dragen en houden, heffen en hanteeren van dezen monstrans.⁴⁵ Wij zijn meestal niet eerbiedig genoeg; wel eerbiedig gestémd als bij een huwelijk of een begrafenis of de huldinging van een groot man: maar niet eerbiedig als voor het numineuse. Wij hebben terecht afstand genomen van het dinglich-sacrale en van het *opus operatum* – maar als nu het Woord eens de ‘beteekende zaak’ was tot aandacht waarvoor het sacrale van de oude kerk bedoelde op te roepen? Wij zijn terecht achterdochtig jegens de heidensche presentie van het *numen* – maar als nu juist het Woord de siddering- en verrukkingwekkende, tegenwoordigheid der Waarheid was, der waarheid van den eenigen, waarachtigen en eeuwigen God?

Meer wil ik van dit overdenken⁴⁶ niet zeggen (...) maar ik meen wel te moeten zeggen – ten overvloede? – dat het bovenbedoelde mediteeren aangaande het sacrale er perse toe behoort - en dat wie hier enkel wat cultureele klinkklank meent te hooren, tot de angst

⁴² “De prediking moet in de gereformeerde Eredienst zijn wat de Eucharistie is voor de roomschen” [279].

⁴³ In het woordspel rondom Luthers avondmaalsformulering – *in, cum et sub pane* dat door Miskotte geherformuleerd wordt als *in, sub et cum litteris* |99|[(111)], zie noot 36 – gebeurt precies dít ook al in 1934 in het eerste opstel.

⁴⁴ Vgl. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 111, alwaar H.H. Miskotte tevens wijst op het voorkomen van het beeld van de ‘monstrans’ in *Als de goden zwijgen*.

⁴⁵ ‘van het Woord’ voegt Miskotte in 1948 toe.

⁴⁶ 1948: van deze “monstrans”.

en de schoonheid van het ambt nog niet is gekomen. |93|[(209)]^(Tekst 1942)

Van het ‘eucharistisch geheim’ van de prediking naar het ‘sacrament’ van de exegese⁴⁷ omdat ‘het Woord’ de ‘beteekende zaak’ is waar alle kerkelijke sacrament op was en is gericht... Ofwel, van parallelie naar identificatie. Zo werkt Miskotte gaandeweg zijn beelden uit. Stap voor stap, vanaf het voorzichtige begin in 1931 waarin hij een eerdere gedachte opnam uit het gemeentebladje van Kortgene, via de verdieping van 1934 en de verbreding van 1941, tot een identificatie in de kern van de ambtelijke praktijk in 1942. En zo hangen, reeds in hun oorspronkelijke gestalte, de verschillende opstellen intens samen. Meer nog, de oorspronkelijke opstellen vertonen in hun ontstaansdynamiek reeds een wezenlijke inhoudelijke, in zekere zin interactieve, synergie en convergentie.

5.2 Oorspronkelijke verbinding vanuit de context

Daarnaast staan vanaf 1934 de verschillende opstellen alle onder toenemende druk van de dreigende internationale sociaal-politieke situatie.⁴⁸ In de observaties met betrekking tot de invloed van de context (“nazipropaganda”!) op de redactiegeschiedenis⁴⁹ zagen we reeds hoezeer Miskottes project van de ‘theologische exegese’ gemotiveerd werd vanuit zijn zoektocht naar wat hij in 1941 ‘betere weerstand’⁵⁰ zal noemen. Tijdens de ‘Praktisch Theologische Conferentie’ van september 1940 was de dreiging van 1934 in velerlei opzicht tastbare werkelijkheid geworden. En hoe bijzonder zal binnen die context Miskottes aandacht voor de ‘orde van het Israëlitisch denken’⁵¹ hebben geklonken? Maar belangrijker: die ‘orde van het Israëlitisch denken’ waar Miskotte zijn collega-predikanten in wil scholen is een wezenonderdeel van de benodigde ‘betere weerstand’⁵²! En waar wellicht de zoektocht naar ‘betere weerstand’ in de versies van 1928 en 1931 van *Het waagstuk van de prediking* nog niet is aan te wijzen, ligt deze toch evident ten grondslag aan de ingrijpende bewerking van 1941, waarin de prediking zichzelf, als deel van het ‘hele bestaan’, aantreft in ‘bezet gebied’.⁵³

⁴⁷ Hier klinkt niet alleen de invloed van de verschuiving binnen het thema in het vierde opstel door, maar eveneens die van de verdieping van het thema in het eerste opstel. Deze passage uit het derde opstel laat in 1942 met terugwerkende kracht impliciet zien dat het thema ‘de exegeet als priester’ uit het eerste opstel van 1934 inderdaad als ‘verdieping’ van het thema ‘prediking en eucharistie’ uit 1931 gelezen kan worden.

⁴⁸ In hoeverre deze context ook motiverend is geweest voor de versies van 1928 en 1931 van *Het waagstuk van de prediking* is niet vast te stellen.

⁴⁹ Par. 3.4.2, met name pag. 49, 55.

⁵⁰ Miskotte, ‘Betere weerstand’.

⁵¹ Zie pag. 49.

⁵² Vergelijk, nogmaals, de duiding van F.-W. Marquardt, pag. 114.

⁵³ Zie pag. 58v..

Dat dan Miskotte tenslotte in het opstel van 1942 de predikers van die concrete dagen expliciet terugverwijst naar het *beth-hamidrasch* | 93 | [(208)]_(Tekst 1942), naar het Joodse leerhuis, vormt als het ware de spits van deze doorgaande, verbindende, lijn. Het werd allemaal reeds eerder opgemerkt, maar als – onderhuids – verbindend element tussen de vier oorspronkelijke opstellen dient hier de urgentie van de context en Miskottes consistente omgang daarmee, nogmaals te worden benoemd.⁵⁴

5.3 Verbindende begrippen en thema's in editie 1948

Ondanks alle uiterlijke verschillen en het verschil in doelgroep blijken al met al de vier oorspronkelijke opstellen inhoudelijk reeds een wezenlijke verbondenheid te tonen. Vervolg vraag is nu in hoeverre die verbondenheid door de redactie van 1948 nader wordt versterkt.⁵⁵ Om te beginnen wordt daartoe onderzocht of en hoe de gevonden oorspronkelijke verbindende kernthema's – 'incarnatie' en 'eucharistie' – in 1948 worden voortgezet. Daarna wordt nog een aantal andere begrippen of thema's besproken, welke in 1948 ook een integrerende functie blijken te vervullen.

5.3.1 *Intensivering van de oorspronkelijke verbindende begrippen en thema's*

1. Incarnatie als verbindend begrip in 1948

Waar het themaveld 'incarnatie' een wezenlijke verbindingslijn bleek tussen het oudste (1928/1931) vierde en het iets jongere (1934) eerste opstel, om vervolgens van daaruit ook fundamenteel in het tweede opstel (1940/1941) door te klinken, daar keert dit element in de redactie van 1948 op een aantal plaatsen in gevarieerde bewoording, maar telkens met kracht, terug. Met name in de eerste twee opstellen:

'Om de eer van Hem die zich vernederd heeft' moeten wij 'de gegeven vorm van de Schrift laten zeggen wat hij te zeggen heeft' [41], zo klinkt het nu in het eerste opstel. Ofwel, in weerwil van de – met een speelse verwijzing naar

⁵⁴ Overigens voldoet ook een publicatie als *Bijbelsch ABC* uit 1941 aan dit criterium. Momenten van verbinding werden reeds benoemd onder het thema 'grondwoorden' (pag. 78v..). Maar de relatie tussen *Bijbels ABC* en *Om het levende Woord* verdient het zeker om nader onderzocht te worden. Dat deze beide nu tezamen in één zelfde band van het *Verzameld Werk* verschijnen is in dit verband van waarde.

⁵⁵ Op deze wijze wordt gezocht naar inhoudelijke éénheid in editie 1948. Vanzelfsprekend scheidt Miskotte in zijn redactie van 1948 ook meer uiterlijk éénheid, o.a. via aangebrachte onderlinge verwijzingen tussen de verschillende opstellen. In de heruitgave zijn dergelijke momenten als zodanig gemarkeerd. Zie bijvoorbeeld [154],[210] (aan het begin van het derde opstel) en [234] (derde paragraaf van het vierde opstel, hier geciteerd op pag. 176).

Nietzsche – ‘chaotische brokken menselijke al-te-menselijkheid’ mogen wij, als wij van een ‘waarachtig spreken Gods uitgaan’ ons niet ‘buiten dit dor, Palestijns gebied begeben’, waarin het ‘Woord van God’ zich heeft willen ‘encanaileren’. [73]

En in het tweede opstel, over het vertaalwerk van Hieronymus, werkt Miskotte in 1948 de parallellie vrijmoedig verder uit: “Deze schrift is niet maar een verslag van een gebeuren, doch iets van het heilsgebeuren zelf, is niet slechts een spiegel van de waarheid, maar de waarheid zèlf in actie.” [118] Rndom (en aanvullend op) de hiervoor reeds uitgebreid geciteerde passage over de *assumptio carnis*,⁵⁶ vloeien in Miskottes taal de beelden in feite zelfs samen als hij spreekt van “de continuïteit van Gods Zelfbetuiging die voortgaat Zich te voegen in de nederheid van het mensenwoord.” [131] “Die (de *assumptio carnis* – JDZ) bedenkende achten we onze verlegenheid met het toevallige, tijdelijke, menselijke, een gelegenheid voor de openbaring, die geschiedt ten bate van ons en de onzen, die vragen naar het heil.” [132] Nog meer dan in de oorspronkelijke versie blijkt in 1948 juist deze insteek praktisch, richting gevend én ruimte scheppend tegelijk:

En dan is het toch zo gesteld met de Heilige Schrift, dat zij niet schuw is zich te encanaileren.⁵⁷ We behoeven als predikers de realistisch niet allereerst búiten de Bijbel te zoeken. En de temperamenten van de mensen voeren een hoog woord in deze gewijde ruimte. *Israël* is uitverkoren. En God is *mens!* geworden. En de volkstaal bloeit nog eens op, als het Woord vertááld wordt. God de Heilige Geest wil wel eenvoudig spreken, maar wie dat doorgeven wil, die moet niet iets *ànders* doorgeven, omdat dit nog eenvoudiger zou zijn, nog dichterbij het leven, levendiger voor de verbeelding, begrijpelijker voor het gemoed. [140]

In een aanvulling in de slotparagraaf, rondom het reeds uit 1940/1941 daterende begrip ‘mysterieospel’ (*deus ex machina*!), spreekt Miskotte zelfs uiterst beeldend van een ‘annunciatie’,⁵⁸ die de prediker overkomt⁵⁹: ‘wees gegroet, ver-

⁵⁶ Pag. 144.

⁵⁷ Nota bene, Miskotte gebruikt hier hetzelfde, curieuze, woord als in de hiervoor aangehaalde 1948-invoeging in het eerste opstel. Zo ontstaat eenheid op woordniveau.

⁵⁸ In de navolgende alinea ([168]) wijzigt Miskotte in 1948 het woord ‘mysterieospel’ uit 1941 letterlijk in ‘annunciatie’.

Veelzeggend definieert Miskotte het begrip ‘annunciatie’ in de ‘lijst van minder bekende woorden’ uit editie 1948 als: “aankondiging van de engel Gabriël aan Maria, toegepast op het gebeuren van de prediking”.

⁵⁹ Inhoudelijk in het verlengde hiervan ligt vanzelfsprekend de in 1948 voor een groot deel nieuwe derde paragraaf ‘De nieuwe aanspraak’, waarin in 1948 o.a. klinkt: “We zouden zodoende juist de persoonlijke áánspraak missen, die vertaling en toepassing verbindt, de nieuwe aanspraak, waarmee wij oog in oog mogen staan, waarin een stille, geduchte tegenwoordigheid beslag op ons legt, waarin wij worden ‘aangezien’.” [126] Ten diepste klinkt ook in deze passage de parallel met de incarnatie

warde en verharde mens, gij hebt genade bij God gevonden'. [167] Om dan direct aansluitend veelzeggend te vervolgen:

Dat dit 'zomaar' geschiedt in de werkplaats en op de kansel, dat is 'wetenschappelijk' noodzakelijk; de theologie zou geen theologie zijn, en de exegese een vermoeyenis, wanneer er geen verwachting zou mogen zijn van zulke onmiddellijkheden. [167]

Cruciale woorden! In een passage als deze bevinden we ons bij de kern van *Om het levende Woord*. Dat het niet zozeer het geloof van de prediker is – vast ook dát⁶⁰, maar dat benoemt Miskotte in deze passage nu juist expliciet níet – doch puur de 'wetenschappelijke noodzakelijkheid' welke tot de verwachting van 'annunciatie' leidt,⁶¹ daarmee staat of valt de theologie. Om dát duidelijk te maken, daar is het Miskotte in *Om het levende Woord* om te doen. In feite vat deze passage zo het gehele boek, als zijnde een 'wetenschappelijke verantwoording voor God! [102], samen.⁶²

2. Het sacramentele karakter van de preek als verbindend thema in 1948

Wat het thema 'prediking en eucharistie' betreft is de inhoudelijke verbindende beweging in feite in 1942 al compleet. Als Miskotte daar, in het derde opstel, spreekt over "het samengaan (...) van de brood-substantie van het menschenwoord en de gansch-andere substantie van Gods Woord" [192] als in feite de 'betekeende zaak' van alle kerkelijke sacrament [209]^(Tekst 1942), dan is de kern van Miskottes sacramentele visie op de prediking afgerond onder woorden gebracht. Wat na dezen nog geschreven wordt – in editie 1948 dus – kan alleen maar uitbreiding of verbreding zijn van deze kerngedachte. Dat gebeurt dan ook op tal van momenten.

Het meest omvangrijk in dit verband is de uitbreiding welke in 1948 de oorspronkelijke kernpassage uit 1931 [47][279] ontvangt. De beelden buitelen nu

('tegenwoordigheid die beslag op ons legt') door. Met van daaruit het begrip 'annunciatie' in het achterhoofd klinkt het daaropvolgende gedicht van Goethe, *Wink*, des te intenser. Zo subtiel schrijft Miskotte...

⁶⁰ In een haast parallel lopende 1948-passage in het vierde opstel, in de kernparagraaf 'Godswoord en mensenwoord' gaat het wel over het 'geloof waardoor wij met het Woord verenigd zijn': "Dit geloof, de reflex en de afdruk van Gods eigen handelen, is meer en anders dan een godsdienstig gevoel, dit geloof is betrokken op de eigenheid Gods, mee ingetrokken in Zijn leven". In parallelie aan de *assumptio carnis* is dit geloof "in heel zijn structuur het nauwkeurig tegenbeeld van de *prosternatie* van de gojim voor de goden en hun verrukking in de Godheid". [242v.]

⁶¹ Ook dit is een 'moment van synthese' (par. 3.5.3), i.c. de synthese van 'wetenschap en geloof' (pag. 88).

⁶² In par. 5.4 (pag. 175v.) wordt deze – in zekere zin 'teleologische' – structuur nader onderzocht.

over elkaar: 'brood der engelen', 'het hemels manna', 'de heilige teerspijs'. "De *Deus praesens* handelt aan ons" zo kan in 1948 Miskotte aanscherpend formuleren. Om vervolgens de avondmaalshymne van Thomas van Aquino⁶³ te citeren en daarbij vrijelijk

de gestalten van het sacrament te betrekken op de elementen van het mensenwoord. . . [279]

Preken is als de prefatie in de mis, nader: als het gebed: '*Quam oblationem*' . . . : dat dit woord 'in alles gezegend, wettig, geldig, waardig en welgevallig mag zijn, opdat het voor ons mag worden Uw Woord!'." [281]

Zo wordt de in de *Werkplaats*⁶⁴ van 1942 onder woorden gebrachte identificatie tussen prediking en eucharistie ingevoegd én nader uitgewerkt in de 1948-editie van *Het waagstuk*. Tezamen met de uitbreidingen welke de oerpassage over 'eucharistie en prediking' reeds in 1941 ontvangen had ontstaat zo in 1948 een uitgebreide bespiegeling over het thema 'eucharistie en prediking'. Telde de passage in de versie van 1931/1924 net 240 woorden, die van 1941 goed 500, zo omvat dezelfde passage in 1948 ruim 1600⁶⁵ woorden. Juist in het vierde opstel moet het bij voorkeur allemaal worden gezegd. Immers, het sacrament, als plaats van de "geheel eigene werkdadigheid van Gods tegenwoordig spreken" [288] is een onderdeel van de concrete zondagse viering van de gemeente, óf het is niet.⁶⁶ En over dat concrete gezamenlijke vieren gaat het in dat vierde opstel. Het opstel opent in de versie van 1948 dan ook met het benoemen van de prediking "als eucharistisch wonder" [221], waarmee het thema 'prediking en eucharistie' ten diepste kernthema van het vierde opstel wordt. Maar tegelijk wordt zo in 1948 'de preek als eucharistisch wonder', ofwel, de preek als "wáágstuk dat om een wonder vraagt" [293], als bij een piramide, de dragende spits van het gehele boek, waarin in feite alle lijnen samenkomen.

Eens te minder kan het verbazen dat ook in de andere opstellen in 1948 het thema 'eucharistie en prediking' verder wordt ingevlochten. Meerdere voorbeelden vallen te geven. *Om het levende woord* komt bepaald tot leven wanneer in de lezing de 'eucharistie' als een heuristische focus wordt meegenomen. Een paar voorbeelden uit het eerste opstel:

⁶³ Reeds bij de observaties benoemd – zie pag. 74.

⁶⁴ In 1948: *Praktische overwegingen*

⁶⁵ Waarbij de afbakening van de betreffende passage enigszins arbitrair is.

⁶⁶ Vgl. de inzet van de in 1948 nieuwe paragraaf 13, 'Antwoord-geven': "Wanneer het waar is, dat het eucharistisch geheim van de prediking zich zo stil voltrekt, wanneer het niet noodzakelijk hangt aan de dogmatische scherpte. . . [314] Omgekeerd hangt de hele kerkdienst af van de waarheid van het sacrament: "Indien haar mogelijkheid niet kan worden ingewacht, heeft het geen zin om naar de kerk te gaan. Dan gebeurt er niets van Godswegen in de kerk" [281].

– Eerder werd waargenomen dat het priesterbegrip dat in het eerste opstel van 1934 zo belangrijk is, in de eerste helft van dat opstel vooral stond voor de benodigde ‘congenialiteit’ tussen de exegeet en de tekst. De priester heeft weet van het geheimenis. Pas in de tweede helft van het opstel verschoof, zo bleek, de betekenis richting de priesterlijke, sacramentele ‘ontvankelijkheid’. In 1948 lopen, in het licht van bovenstaande ontwikkelingen onontkoombaar, de beide betekeniszijden van meet af veel meer en vooral meer principieel door elkaar:

Want de “priester” of hetgeen zich als “priesterlijk” aandient, bedoelt niet alleen het sacrale in het woord tegen profanering te beschermen. Het gaat daarbij ook om een meer of min directe actualisering en dus in zekere zin om een tegengestelde tendens namelijk om het profane te bezoeken en te doordringen met een hogere wijsheid, een zuiverder inzicht, een reiner roep uit de wereld van de geest. [22]

– ‘Priesterlijke kennis’ is pas waarachtige theologie als zij weet heeft van haar ten diepste “behóren bij God, haar bestaan in de sfeer, in het krachtveld van God, beter: haar behóren bij Gods hândelen in de wereld.” [59]

– Het is – om het kleinst mogelijke voorbeeld te geven – dan ook niet verbaazingwekkend maar wel veelzeggend dat een formulering als ‘het wonder van de genade’ [76]^(Tekst 1934) (als theologische waardering van de menselijkheid van de schrift) in 1948 wordt vervangen door ‘het wonder van de presentie’. [44]^(Tekst 1948)

– Omgekeerd kon Miskotte in 1934 nog schrijven dat door de ‘Dialectische theologie’ ‘het sacrament ondergeschikt werd gemaakt aan de prediking’, maar wordt in 1948 precies dat ‘sacrament’ vervangen door ‘mysterie’. Immers, de verhouding prediking-sacrament ligt veel genuanceerder, en dat zal in het vierde opstel worden besproken.

Stuk voor stuk subtiele wijzigingen, welke op zichzelf nauwelijks opvallen, maar waarin bij nader inzien in het eerste hoofdstuk al de spits van het vierde zich doet gelden. En precies deze subtiele wijzigingen scheppen een diepe éénheid tussen de verschillende delen van het boek.

E. ELEMENTEN UIT DE RECEPTIE – SACRAMENT EN WAARHEID – MAARTEN DEN DULK

Ruim een half decennium na het verschijnen van *Om het levende Woord* blikte Maarten den Dulk in *K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse*⁶⁷ evaluerend terug op de werkingsgeschiedenis van Miskottes boek. Den Dulk herleest het boek daartoe in het perspectief van de ingrijpende vernieuwing van de homiletische praxis in Nederland in de tweede helft van de twintigste

⁶⁷ M. den Dulk, ‘K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse’, in *Praktische theologie in meervoud: identiteit en vernieuwing*, red. F.G. Immink en H.P. de Roest (Zoetermeer: Meinema, 2003), 199–214.

eeuw. Kenmerkend voor deze periode was, aldus Den Dulk, het experimenteren met ‘verschillende vormen van educatief leiderschap’.⁶⁸ Derhalve ligt de focus⁶⁹ van Den Dulks herlezing van *Om het levende Woord* op het thema ‘leiderschap’. In de vier opstellen van *Om het levende Woord* komen, in de even creatieve als inspirerende weergave van Den Dulk, vier ‘kwesties’ aan de orde,⁷⁰ in volgorde:

1. *Leidinggeven aan het lezen van de Schrift tussen exegese en dogmatiek.*
2. *Leidinggeven aan het leerproces van de gemeente in de veranderende samenleving.*

⁶⁸ Dulk, 199.

⁶⁹ Dat de keuze voor een duidelijke focus bepaald vruchtbaar uitwerkt bij het samenvatten van de vaak complexe cirkelende overwegingen welke samenkomen in *Om het levende Woord*, wordt ook zichtbaar in J. Muis, ‘Homiletische Grundlinien bei K.H. Miskotte’, *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 10, no. 1 (1994): 33–48. De focus van Muis ligt éénvoudigweg op het thema ‘de preek als waagstuk’, wat een heldere samenvatting van het vierde opstel als resultante heeft.

Een ander voorbeeld van een vruchtbare focus vormt de weergave van het eerste opstel in D. Boer, *Een Fantastisch verhaal: theologie en ideologische strijd* (Voorburg: Protestantse Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwezen en de Lectuurvoorlichting in Nederland, 1988). Focus van Boer is ‘de politieke betekenis van de lezing van de bijbel’ (Boer, 15). In de lijn van de ideologietheorie van Althusser kijkt Boer met name naar Miskottes verzet tegen de ‘terreur’ van het ‘burgerlijk levensgevoel’ ([14] én door Boer niet geciteerd: [29]) en Miskottes gerichtheid op het ‘maatschappelijk zijn’.

Tenslotte dient in dit kader ook de evaluatie van *Om het levende Woord* door H. de Leede (‘Wie preekt, waagt zich op de Areopagus: Een actualisering van K.H. Miskotte, Het waagstuk der prediking in ‘Om het levende Woord’ (1948)’). In *Het tegoed van K.H. Miskotte: De actuele betekenis van zijn denken door de gereformeerde theologie. Onder redactie van W. Dekker, G.C. den Hertog en Tj. de Reus*, 207–226. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006) te worden genoemd. De Leede wil in zijn bespreking de relevantie van Miskottes boek voor nieuwe generaties theologen onder woorden brengen: “Ik hoop daarom dat mijn artikel een jongere generatie theologen aanzet dit boek zelf te gaan lezen en de archaische taal maar voor lief te nemen”. De thema’s ‘de prediking’, ‘de preek’, ‘de hoorders’ en ‘de prediker’ passeren de revue, waarbij telkens gevraagd wordt “wat het front was van Miskotte, wat de blijvende betekenis is voor ons nu, en waar wij Miskotte met reden ook achter ons kunnen laten.” Ook deze heldere focus heeft een waardevolle samenvatting tot gevolg.

Aandacht trekkend voorbeeld van waar wij, volgens de Leede, “Miskotte achter ons kunnen laten” is met name “Miskottes afwijzing van de preek als homilie” (Leede, 213). De Leede acht Miskottes pure concentratie op de prediking als kèrussein, verkondiging van het heil, al te overspannen. Bovendien wordt zo, aldus De Leede, al te zeer het onderscheid tussen gemeente en wereld ontkend. Als “nadere inwijding in het heilgeheim” heeft de gemeente de didachè en de homilie nodig.

⁷⁰ Dulk, ‘K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse’, 200.

3. *De kunst om en te vertellen en te overtuigen.*

4. *De impasse van hen die leidinggeven.*

In het licht van de heruitgave is met name interessant dat Den Dulk in de bespreking van het vierde opstel de vergelijking maakt met de 1941-versie van hetzelfde opstel. Tegelijk moet vanuit het hiervoor ontwikkelde nieuwe zicht op de redactieontwikkeling een aantal aanvullende opmerkingen bij de interpretatie van Den Dulk worden gemaakt. Het zijn er drie. Ze worden hier ten opzichte van hun voorkomen in Den Dulks evaluatie in omgekeerde volgorde besproken, waarmee ze uiteindelijk samenhangend zullen blijken.

De verhouding tussen predikers en hoorders

Het eerste punt betreft een verschuiving welke Den Dulk meent waar te nemen met betrekking tot de verhouding tussen predikers en hoorders. Waar de vernieuwende kracht van editie 1948 vooral zit in een structurele aandacht voor de hoorder, met name in de paragraaf 'Antwoord-geven', ging, aldus Den Dulk, in 1941 'alle aandacht'⁷¹ uit naar de prediker.⁷² In de paragraaf 'Ge-deelde moeiten' wordt in 1941 de gemeente opgeroepen 'de moeite van de voorganger te delen' en onder de titel 'Ergernis-geven' wordt deze voorganger vervolgens ook nog eens opgeroepen om de gemeente vooral niet te bevestigen in haar liberale of orthodoxe overtuigingen. Een 'dubbele boodschap' met dramatische praktische consequenties, aldus Den Dulk.

Nu zijn inderdaad Miskottes formuleringen in de tussen de paragrafen 'Ge-deelde moeiten' en 'Ergernis-geven' ingevoegde paragraaf 'Antwoord-geven' een toonbeeld van innige pastorale nabijheid tussen voorganger en gemeente – en ze onderstrepen tegelijk dringend de principiële noodzaak van een dergelijke nabijheid. Maar het voert wel erg ver om op basis daarvan een inhoudelijke verschuiving in de visie op de verhouding tussen prediker en hoorders te suggereren. Om te beginnen gaat de interpretatie dat de aandacht in het vierde opstel aanvankelijk vooral ('alleen') naar de prediker uitging voorbij aan de fei-

⁷¹ Dulk, 'K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse', 212.

⁷² Deze vaststelling is ten aanzien van editie 1941 bepaald te kort door de bocht. Vergelijk bijvoorbeeld deze passage uit 1941 waarin de eredienst wordt bekeken puur vanuit het perspectief van de hoorder: "Wees zoo dwaas, wòrd zoo wijs, dat ge alle berekening ten dezen laat varen; word enkel wezenlijk oprecht en zoek u plaats ergens in een hoekje, achter een pilaar, vlak bij de deur, dat gij desnoods onmiddellijk het 'lokaal' kunt verlaten, als het zooiets blijkt te wezen en als het leeg blijft en u wanhopiger maakt dan ge waart. Maar de kans is niet groot, dat ge zult verdwijnen, tenzij de voorganger beslist en heel-en-al vreemd is aan het waagstuk, dat hij uit goddelijke opdracht onderneemt; en ook dan nog! wie weet, of God de Heere, die zoo vreemd is in het leven, ook niet in dit opzicht vreemd handelt, dat hij juist in deze stonde met den krommen stok een rechten slag doet. Geeuw-honger, diepe dorst, ze zijn niet vergeefs gewekt en toegelaten. |86v.|[346]" (Tekst 1941)

telijke ontstaansgeschiedenis van het opstel. Immers, de door Miskotte uitgesproken innige wens dat de gemeente ‘de moeite van de voorganger zou delen’ stamt al uit het kerkbladartikel van 1931. De hartenkreet van Miskotte was dus niet gericht aan zijn collega-predikanten, maar was direct gericht aan en werd geschreven midden in de gemeente.⁷³ In zijn hartenkreet is Miskotte uit op een wezenlijke en wederzijdse *solidariteit* van prediker en hoorder in de gemeente. Ook in editie 1941 staat die solidariteit centraal. Het gaat in 1941 dan ook uitdrukkelijk over ‘óns jodendom’ en ‘óns heidendom’. Prediker én hoorder zijn tot solidariteit gedwongen in de gedeelde “huivering, of ooit mensenwoorden ... mededeelen kunnen wat God ... ons hier en nu, in deze wereld en in ons leven, te zeggen heeft” (Openingsparagraaf 1941 | 13 | [239])^(Tekst 1928). Dat is in 1928 en 1931 de kern van de verhouding tussen predikers en hoorders, in 1941 is dat niet anders, en dat is het in 1948 nog steeds. Het is dan ook veelzeggend dat de in 1948 nieuwe paragraaf ‘Antwoord-geven’ geplaatst wordt voorafgaand aan de paragraaf ‘Ergernis-geven’, waarin in 1941 al gewezen werd op het risico van een ‘overmaat van antwoord...’ | 74 | [324]^(Tekst 1941) De invoeging van de paragraaf ‘Antwoord-geven’ is daarmee een intens voorbeeld van een verder doorgevoerde dialectiek zoals Miskotte die vaker in de redactie van 1948 toepast.⁷⁴ De ‘ergernis’ relateert eens te meer het ‘antwoord’... en niet omgekeerd. Echt antwoord geven doet de prediking immers “nooit afdoende, tenzij de Heilige Geest in het mensenwoord ingaat.” | 74 | [324]^(Tekst 1928) Met andere woorden, wat geformuleerd is in de paragraaf ‘Antwoord-geven’ mag en kán niet leiden tot een opheffen van en daarmee – gezamenlijk – wegglijden uit de positie van volledige afhankelijkheid waarin prediker en hoorder zich beiden in gelijke hevigheid bevinden.

De functie van het ‘sacrament’

Een tweede amendement betreft Den Dulks waarnemingen met betrekking tot de functie welke het ‘sacrament’ inneemt bij Miskotte. Den Dulk⁷⁵ ervaart een tegenstelling tussen enerzijds de ontmaskering van de ‘eigenmachtigheid’⁷⁶ en de ‘nieuwe waan’⁷⁷ van de prediker en anderzijds het pleidooi voor het sacramentele karakter van de preek in de tussenliggende paragraaf ‘Het wonder van de verandering’. Voor Den Dulk is deze spanning in feite

⁷³ Redactie-technisch is er eerder sprake van een verschuiving omgekeerd aan de door Den Dulk beschreven richting. Immers, in editie 1948 richt Miskotte zich, getuige het voorwoord, veel meer dan in de eerdere edities juist tot zijn collega-predikanten. In het in 1948 bepleite ‘antwoord-geven’ staat de voorganger eens te meer centraal.

⁷⁴ Zie par. 3.4.1, pag. 48.

⁷⁵ Dulk, ‘K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse’, 211v.

⁷⁶ “. . . zó dachten wij-en-God-en-Jezus over deze dingen...” [269].

⁷⁷ “Gòd doet het wel, maar dan toch door ons ‘als middel’. Vooruit! Preek eenvoudig, beweer stevig, verzeker luid, vermaan sterk, je “bènt Gods instrument!” [284].

onverteerbaar: “Wat Miskotte bestrijdt in de eerste kritische these, schijnt hij in de tweede ‘priesterlijke’ these weer terug te nemen. De prediker die zojuist het priestergewaad moest afleggen krijgt hier toch weer een priesterlijke functie”.⁷⁸

In voorgaand ‘tekstkritisch’ onderzoek rondom de heruitgave van *Om het levende Woord* is inmiddels genoegzaam gebleken hoe fundamenteel Miskottes sacramentele visie op de preek is. Vanaf 1924 werkt hij deze gedachte editie na editie verder uit. De aandacht voor de preek ‘als het eigenlijke eucharistische geheim’ is in 1948 dan ook allesbehalve een slip-of-the-pen. Het is een dragende gedachte in héél het boek. Het gaat niet aan andere bewegingen in het boek uit te spelen tegen deze beweging. Als we op dit punt een ongerijmdheid vermoeden dan zullen we de oorzaak daarvan toch echt in onze eigen interpretatie moeten zoeken. Wat Den Dulk in dit verband niet lijkt te zien – te willen zien? – is dat voor Miskotte het ambtsgewaad van de priester juist nergens meer enige menselijke autoriteit legitimeert.⁷⁹ Priesterrok en predikanten-toga – zo formuleert Miskotte letterlijk(!) in 1948 in de openingsparagraaf van het vierde opstel – wijzen veeleer op een ‘vernedering’ [225]_(Tekst 1948), ofwel op de principiële en onontkoombare *machteloosheid* van de prediker. Zogezegd als *primus inter pares* herkent juist de priester, en wel het meest in diens sacramentele concentratie, de verborgen menselijke machtsgreep naar het woord – en daarmee ook naar de mens –, en juist de priester is zich, in diezelfde sacramentele concentratie, de totaal blokkerende consequenties van een dergelijke machtsgreep volledig bewust. Het priestergewaad symboliseert daarmee vooral het principiële onderscheid tussen ‘Leegheid en zekerheid’.⁸⁰ Meer bepaald: tussen de ‘leegte in de prediker’ en de volstreekte afhankelijkheid van de ‘zekerheid rondom die prediker’ [103]_(Tekst 1948), welke de leegte ontmaskert

⁷⁸ Dulk, ‘K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse’, 211

⁷⁹ In het derde opstel gebruikt Miskotte het begrip ‘sacraal’ nota bene om de onontkoombare verbondenheid aan te wijzen tussen geconcentreerde exegese en de *openheid* voor de mensen ([208]).

⁸⁰ Titel van de paragraaf welke volgt op ‘Nieuwe waan’ (tekst 1941).

door deze te dragen.⁸¹ Zo gelezen is er geen tegenstelling tussen de drie door Den Dulk aangehaalde paragrafen, maar juist een intens diepe éénheid.

Waarheid

Een derde punt van aanvulling betreft Den Dulks interpretatie van Miskottes formulering ‘Om de waarheid te zeggen’.⁸² Den Dulk schrijft met name over de in 1948 onder deze titel toegevoegde paragraaf. Maar Miskotte geeft in zijn voorwoord van 1948 aan dat dezelfde titel ook als alternatieve titel voor het gehele boek had kunnen gelden. Den Dulk leest het begrip ‘*waarheid*’ in de editie van 1948 volstrekt vanuit de contemporaine filosofie, ofwel existentialistisch. Waar de vooroorlogse fenomenologie – als methode van het ‘uitgestelde oordeel’ – de waarheidsvraag soms beschouwelijk op afstand leek te houden, wordt de naoorlogse hermeneutiek – via met name Bultmann – gekenmerkt

⁸¹ Ter vergelijking: “Toch behoort het sacrament, ondanks den schijn van het tegendeel, en ondanks alle vertoogen van hoog-kerkelijke en liturgische zijde, tot de wezenlijkste, meest onmisbare elementen juist van een dialectische theologie. Het sacrament is namelijk de tegenpool van de dialectiek zelf. De oud-gereformeerde benaming van het sacrament als ‘zegel’ wordt door Barth uitgebreid met de term ‘virtuelle Gegenwart’ (. . .). Het sacrament is de *ultima ratio*, zonder welke niet alleen het begrip prediking, maar het begrip der kerkelijke verkondiging überhaupt niet is door te voeren. Toch heeft het anderszijds geen eigen inhoud. . .” (Miskotte in de annotatie van K. Barth, *De apostolische geloofsbelijdenis: Voor Nederland bewerkt en van aanteekeningen voorzien door dr. K.H. Miskotte*, red. K.H. Miskotte (Nijkerk: Callenbach, 1935), 224 (noot 30). Bij het begrip ‘virtuelle Gegenwart’ verwijst Miskotte naar Barths voordracht ‘Die Lehre von den Sakramenten’, in 1929 gepubliceerd in *Zwischen den Zeiten* (K. Barth, ‘Die Lehre von den Sakramenten (1929)’, in *Vorträge und kleinere Arbeiten 1925 - 1930*, red. H. Schmidt, Gesamtausgabe - Abt. III 24 (Zürich: TVZ, 1994), 393–441).

In de jaren na 1948 heeft Barths opvatting van het sacrament een aanzienlijke wijziging ondergaan, waarbij Barth het sacrament meer en meer beperkte tot puur de geschiedenis van Jezus Christus en met name de doop rekende tot het menselijk antwoord op Gods genade. Miskotteleerling J.M. Hasselaar stelde daarop (J.M. Hasselaar, ‘Vragenderwijs bij kennisname von Barths doopleer’, *In de Waagschaal* Jg. 23 (1967/68)) de vraag, in hoeverre deze inperking van het sacrament niet zou moeten leiden tot een herziening van de ‘leer van de drie gestalten van het Woord van God’. Deze kritische opmerking van Hasselaar gaf Barth, zoals deze zelf later schreef, ‘ernstlich zu schaffen’ (K. Barth, *Briefe 1961-1968*, red. J. Fangmeier en H. Stoevesandt, Gesamtausgabe - Abt. V 6 (Zürich: TVZ, 1975), 483 (‘Brief an Prof. Dr. Heinrich Stirnimann O.P., Freiburg (Schweiz), 3. juni 1968’). Waar heel *Om het levende Woord* gelezen kan worden als uitwerking van de ‘leer van de drie gestalten’, raakt de vraag van Hasselaar ook intens aan *Om het levende Woord*, dat impliciet in eenzelfde spanning staat tot de latere sacramentsopvatting van Barth. Het zou nader onderzoek vergen, na te gaan of en zo ja hoe Miskotte zich na 1948 in deze spanning verder heeft bewogen.

⁸² Dulk, ‘K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse’, 210.

door aandacht voor veeleer de existentiële betekenis van de Naam Jezus Christus. Om die existentiële waarheid is het Miskotte in de betreffende paragraaf – en dus ook in de gelijkkluidende formulering – te doen, aldus Den Dulk.

In een dergelijke exegese van de betreffende formulering wordt het woord ‘waarheid’ in feite volledig losgekoppeld van het werkwoord ‘zeggen’. Terwijl Miskotte zelf in zijn voorwoord duidelijk had aangegeven dat beide begrippen – de ‘waarheid’ en het ‘zeggen’ – tezamen de spanning en de kracht van de formulering uitmaken:

Het gaat om de Waarheid en het gaat om het zéggén daarvan: en deze twee zijn in de theologische bemoeiing niet te scheiden. [Woord vooraf]^(Tekst 1948)

En in de paragraaf ‘Om de waarheid te zeggen’ klinkt min of meer dezelfde zin, maar dan iets nader toegelicht:

Het wezen van de te zeggen Waarheid, en het eigenlijke van het zéggén-van-de-Waarheid zijn ident. De zuivere ‘inhoud’ van het Evangelie en de rechte ‘vorm’ van de evangelie-verkondiging zijn beide en tezamen onttrokken aan de greep van ons begrip en vermogen, niet omdat zij zo verborgen zouden zijn, maar omdat zij zó, op déze wijze openbaar willen worden. [263]^(Tekst 1948)

In deze paradox raken we aan de kern van Miskottes bezinning op ‘de onmogelijkheid en mogelijkheid van een Godswoord in mensentaal’. [301]^(Tekst 1948) Elders, iets verderop, modificeert Miskotte zelf de formulering door te spreken van: “om door mijn zeggen de sprekende Waarheid te dienen.” [227]^(Tekst 1948) Dat is waar het om gaat in de formulering ‘om de waarheid te zeggen’: alleen als *zelfsprekende Waarheid* kan de Waarheid door de prediker gezegd worden.⁸³ De formulering ‘om de waarheid te zeggen’ verwijst dan ook *linea recta* naar ‘Het wonder

⁸³ Naast het Barth-citaat over ‘de Naam Jezus Christus’ dat aan het slot van de betreffende paragraaf door Miskotte uitgebreid wordt weergegeven, zijn het nota bene de ‘singuliere gaven’ van Wulfert Floor die in de betreffende paragraaf als essentieel voorbeeld van het ‘zeggen van de waarheid’ mogen dienen. [261]^(Tekst 1948) En precies dít gedeelte uit 1948, te weten de passage over Floor tot en mét het volledige aansluitende Barth-citaat, wordt herhaald in het openingsopstel van de verzamelbundel *Om de waarheid te zeggen* van 1971. Over het zeggen van de waarheid kan ook een kwart eeuw later blijkbaar niet gesproken worden buiten deze ‘landbouwer te Driebergen’ om. In de aan het zelf-citaat voorafgaande openingsalinea’s van 1971 besteedt Miskotte aandacht aan de meerlagigheid van de formulering ‘om de waarheid te zeggen’. Allereerst is het in de algemeen gangbare spreektaal ‘een soort tussenwerpsel’ (zie de kwinkslag aan het slot van het voorwoord van 1948) dat juist een zeker ‘van terzijde’ impliceert. Maar tegelijk, zo gaat Miskotte verder, heeft de zegswijze een ‘dubbele bodem’, omdat beide polen, zowel ‘waarheid’ als het ‘zeggen’ niet vaststaan, terwijl de polen samen wel een verstaanbaarheid suggereren. Daarbij is ‘in het schriftuurlijk taaleigen’

van de verandering', alwaar de Miskotte de formulering letterlijk opnieuw gebruikt:

Indien haar mogelijkheid ('deze *Verandering*', "dat dit woord... mag worden Uw Woord!" - JDZ) niet kan worden ingewacht, heeft het geen zin om naar de kerk te gaan. Dan gebeurt er niets van Godswege in de kerk. ... Zonder haar mogelijkheid zou het òf ijdel òf vermetel zijn zich op te maken om de Waarheid te zeggen. Wanneer het mensenwoord niet veranderd kan worden door de Geest in Godswoord, is de prediking weliswaar geen waagstuk meer, maar tegelijk niet meer de moeite waard.
[281v.] (Tekst 1948)

Menselijkerwijs kan alleen in sacramentele termen over 'waarheid' worden gesproken. Waarheid is 'Priester-sache' of ze is niet. Kortom, in de formulering 'om de waarheid te zeggen' refereert Miskotte bepaald niet primair aan een contemporain existentialistisch waarheidsbegrip, maar wel aan een dialogisch waarheidsbegrip.⁸⁴ God zelf spreekt een woordje mee..., zagezegd. En dat Godswoord doet wat met "de broodsubstantie van het mensenwoord" [192]. En van het wonder van die concrete verandering (sacrament) zijn, puur zakelijk gezien,⁸⁵ zowel prediker als hoorder (in volstrekte solidariteit) totaal afhankelijk.

5.3.2 *Andere verbindende begrippen en thema's in editie 1948*

Via het 'register van begrippen' in de heruitgave zijn meerdere verbindingsmomenten tussen de verschillende opstellen op te sporen. Een viertal zij hier exemplarisch kort voorgesteld:

1. Geen 'bijzondere hermeneutiek'

Op verschillende momenten door heel *Om het levende Woord* heen onderstreept Miskotte hoe belangrijk het is dat de theologie niet haar toevlucht tot een 'bijzondere hermeneutiek' maar juist heel principieel vast blijft houden aan de

'Waarheid' geen begripsmatige notie, maar betekent het woord: "Gods trouw, betrouwbaarheid van Zijn zelfgetuigenis, vastheid der belofte", zo schrijft Miskotte in 1971 (*Om de Waarheid te zeggen: opstellen over het kerkelijk belijden*. Kampen: Kok, 1971, 7–12) tenslotte ter toelichting van zijn gebruik van de zegswijze. Vast en zeker heeft Miskotte in 1948 naast al deze lagen ook de existentialistische duiding van het begrip 'Waarheid' in gedachten gehad, maar die dimensie klinkt in de titel van de paragraaf hooguit als kwinkslag mee.

⁸⁴ "... waarheid in de zin van 'aanspraak van Godswege'". (H. de Leede en F. Stark, *Ontvouwen: protestantse prediking in de praktijk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2017), Inleiding hoofdstuk III).

⁸⁵ Zie pag. 158.

‘algemene hermeneutiek’. Hoewel de gedachte *in nuce* reeds voorkomt in de oorspronkelijke versie van het eerste opstel⁸⁶, is het eerst in de redactie van 1948 dat deze intens én structureel worden uitgewerkt. De impuls tot deze uitwerking ligt in een passage uit 1934: “Naarmate nu de geschriften, die voor ons liggen, van bijzondere, onherhaalbare kwaliteit zijn (...) wordt de geldigheid van een algemene theorie van de uitlegkunde gaandeweg beperkter.” |66|[11]^(Tekst 1934) In 1948 wordt echter aan deze constatering direct, haast als antithese, de waarschuwing toegevoegd: “Dit betekent evenwel niet, dat het geraden zou zijn naast de algemene hermeneutiek een ‘bijzondere’ te ontwerpen... Dit ondanks de ‘heimelijke hegemonie, om niet te zeggen dictatuur’ welke ‘in dit algemene schuilt.” [12]^(Tekst 1945) In het vervolg van *Om het levende Woord* zal Miskotte deze waarschuwing meermalen herhalen. De gedachte wordt bijvoorbeeld ingebracht tegen “die zich leerlingen van de dialectische theologie noemen’, welke al te ‘rechtlijnig’ met ‘groot ongeduld’ willen komen ‘tot de zaak zelf.” [42]^(Tekst 1948) “De theologie zou zichzelf niet verstaan, indien zij voor zichzelf een principiële uitzonderingspositie zou opeisen” en veeleer zou ‘aan wieg en gang’ van de theologie zichtbaar moeten worden “hoe de algemene hermeneutiek te werk zou moeten gaan, om die eerbied, die openheid te verwerven, die nodig zijn tot elk verstaan...” [88]^(Tekst 1948),⁸⁷ zo klinkt het daarom in het verdere verloop van het eerste opstel.⁸⁸ Maar ook in het tweede opstel [127] wordt, zij het terloops, de gedachte opgepakt. De gedachte maakt vervolgens veelzeggend deel uit van de samenvatting ‘van de voorgaande opstellen’ waarmee in 1948 het derde opstel opent: De angst voor het misverstand noch het priesterlijk vertrouwen “mag ons verleiden *a priori* een bijzondere hermeneutiek naast of tegenover de algemene op te stellen, omdat het Woord van God zich in de vorm van mensenwoorden heeft willen geven, overgeven, prijsgeven en de Géést het bijzondere aan de dag brengt.” [175]^(Tekst 1948)

In de paragraaf ‘Om de waarheid te zeggen’ van het vierde opstel wordt deze door heel *Om het levende Woord* heen lopende draad, welke ooit haast als antithese leek te beginnen, tenslotte synthetisch afgehecht: “... wij hebben een ‘algemene’ hermeneutiek bepleit tegenover de mening van velen...” om daarmee “juist te onderstrepen, dat deze Waarheid, dat het evangelie van Gods vrije ge-

⁸⁶ “Exegese van de Heilige Schrift is een zeer dubbelzinnig ondernemen, omdat alle middelen van algemene wetenschap en priesterlijke kennis trouwhartig moeten worden gewaardeerd en gebruikt, zonder evenwel afdoende waarborg te geven, dat het tot het rechte verstaan komen zal.” |74|[37]^(Tekst 1934) “...dat wij de gehele profaan-exegetische wetenschap in dienst nemen van het recht begrip van de letter...” |82|[61]^(Tekst 1934)

⁸⁷ Vgl. Barth, *KD I/2*, 662.

⁸⁸ Maar omgekeerd kan het onbevooroordeelde zoeken van de algemene wetenschap zomaar tot een intenser ‘schauwen’ komen dan de “theologanten die zich ingebouwd hebben in hun traditie van respect..., of... zich verschanst hebben in een dogma.” [65v.]^(Tekst 1948)

nade, te bijzonder is, om als apert-bijzonder zich op te dringen aan onze algemene geesteshouding.” [257]^(Tekst 1948)

Ook zó scheidt Miskotte in zijn redactie van 1948 een diepe éénheid.

2. ‘Theologische exegese’ (en de drieslag ‘heiden, jood en christen’) als verbindende formulering

Via het begrip ‘theologische exegese’ bleek er een expliciet en intensief verband te bestaan tussen het eerste opstel uit 1934 en reeds de originele versies van het tweede en derde uit resp. 1941 en 1942.⁸⁹ De redactie van 1948 leidt op dit punt niet tot verandering. Met dien verstande dat het begrip ‘theologische exegese’ aanvullend doorklinkt, tot driemaal toe, in de ‘samenvatting van de voorgaande opstellen’ waarmee het derde opstel in 1948 opent [175v.]. Opvallend in dat verband is de formulering: “De notie van een theologische exegese impliceert de begrenzing van de geldigheid van een wereldbeschouwing, het zij van paganistische (heidense – JDZ), joodse of christelijke inhoud, stijl en strekking.” [175]^(Tekst 1948) Een bijzondere samenvatting, daar feitelijk de drieslag ‘heidens, joods, of christelijk’ in de eerste drie opstellen in z’n geheel niet voorkomt.⁹⁰ In het eerste opstel klonk (in 1934) en klinkt (in 1948) de in de samenvatting gereproduceerde zin dan ook echt anders: “De prediking en de theologische exegese, die haar draagt, begrenzen de geldigheid van elke christelijke ‘wereldbeschouwing’” |96|[105]. Door in de samenvatting van 1948 ‘christelijke’ te wijzigen in ‘paganistische, joodse of christelijke’ wordt de formulering uit het eerste opstel verbonden met inhoud welke centraal zal staan in het vierde. Ook zo scheidt Miskotte, zij het ietwat geconstrueerd,⁹¹ eenheid. De subtiele modificatie slaat als het ware een brug voor de ‘theologische exegese’ ván het eerste opstel naar het vierde.

In de oerversies van dat vierde opstel, uit 1928 en 1931, kwam het begrip ‘theologische exegese’ niet voor.⁹² Curieus genoeg gold dat ook voor de versie van 1941. Waar Miskotte de ‘theologische exegese’ wel intensief had opgenomen in het referaat van 1940, en daarmee in het tweede opstel van 1941, ontbreekt het opvallenderwijs in *Het waagstuk* van datzelfde jaar 1941. Pas in versie 1948 van *Het waagstuk* zal het begrip ‘theologische exegese’ een rol gaan spelen. Maar dan klinkt het ook gelijk zevenmaal, waarbij tenminste op drie van die zeven plaatsen expliciet een sterk inhoudelijk verband wordt gelegd met het eerste opstel:

⁸⁹ Zie 5.1.1 pag. 141v..

⁹⁰ Zie het slot van voetnoot 70, pag. 62 in het eerdere onderzoek naar de ontwikkeling van de begrippen ‘heidendom’ en ‘jodendom’.

⁹¹ Voor een meer organische éénheid zou een structurele verwerking van de drieslag ‘heidendom, jodendom, christendom’ in de eerste drie opstellen nodig zijn geweest. Dat ligt buiten de grenzen van Miskottes redactionele methode van 1948.

⁹² Inhoudelijk bleek omgekeerd het oudere vierde opstel wel van invloed geweest op het eerste, zie 5.1.2, pag 143v..

In de paragraaf ‘ons Jodendom’ is ‘theologische exegese’ de bevrijding uit een gevaarlijke beklemming. Hier citeert Miskotte letterlijk uit het eerste opstel⁹³:

En dáár nu, in die ban van onze religiositeit, worden we in aanraking gebracht met de ‘theologische exegese in opperste zin’, die ‘een magische werking is van de Overzijde’. [255v.]^(Tekst 1948)

In de paragraaf ‘gedeelde moeiten’ wordt (een recht-verstane) ‘theologische exegese’ aangewezen als de enige weg om zagezegd tussen rechtzinnigheid en vrijzinnigheid door ‘lezen en leven’ bij elkaar te houden:

Zo heeft de prediking vaak moeten rondfladderen tussen antiquiteiten en attracties heen en weer; zo is het zielig gezicht van een aanpassing-aan-de-mensen met een radicale scheur in de verhouding tot de Schrift of van een ‘vasthouden’ aan de Schrift gepaard met een fantastische vervreemding uit de werkelijkheid van de tijd, óók al een gevolg van de verstarringen, die wij nu eenmaal zonder een recht-verstane theologische exegese nimmer te boven zullen komen. Merkwaardigerwijze lijken onder dit gezichtspunt de rechtzinnigen een bijzondere exponent van ‘onsheidendom’ en de vrijzinnigen van ‘ons jodendom’. [301v.]^(Tekst 1948)

Tenslotte blijkt (de wettige) ‘theologische exegese’ in de bij uitstek praktisch-theologisch gerichte paragraaf ‘gewone honger’ ook de sleutel om in de concrete prediking pastoraal naast de mensen te kunnen staan:

Vragen als deze heeft de dienaar van het Woord te rekenen tot de gewone, gezonde honger – en wee hem, wanneer hij er zelf geen weet van heeft of wanneer hij meent er zoveel van te weten, dat hij het genezend kruid en de verzachtende balsem eigenhandig kan bereiden. Het gaat om het levende Woord, het gaat om de toepassing van het schriftwoord

⁹³ “Is deze theologische exegese in *ruimere* zin een soort alchemie, dan is de theologische exegese in opperste zin de neerslag van een magische werking van de Overzijde, die zich aan alle methodiek onttrekt.” [89][86]^(Tekst 1934)
Miskottes gebruik van het begrip ‘magisch’ is op z’n minst ‘gewaagd’ te noemen. Binnen de hermeneutiek is het begrijpelijkerwijs niet onomstreden. Voor de goede orde zij opgemerkt dat Miskotte het begrip ‘magisch’ in feite strikt omkeert. De mens is object, niet subject van de ‘magie’. Een interpretatie als zou Miskotte op dit punt toch een achterdeur open willen houden naar een meer subjectivistische exegese zou toch wel zeer strijdig zijn met bijv. Miskottes consequente en uiteindelijk strenge afwijzing van de “hokuspokus van ‘pneumatische’ invallen” [202] – Opstel III^(Tekst 1942) (zie tevens [87] – Opstel I^(Tekst 1948), [142] – Opstel II^(Tekst 1941)). Miskotte lijkt het begrip ‘magisch’ hier en elders te gebruiken om – bewust provocerend, maar in de kern juist zo rakend aan fundamentele kentheoretische vragen – te beschrijven wat er gebeurt als de mens niet ‘subject’ van kennis is, maar ‘object’. als een soort kentheoretische categorie.

aan duizend zeer verschillende harten, die hij niet kennen kan. Het gaat om de wettige, theologische exegese, die praktisch is ingeschoten op de vragen van de honger, zonder dat het laatste antwoord voor deze of gene ons ter hand is gesteld. [342] (Tekst 1948)

Alle drie voorbeelden tonen op woordniveau hoe Miskotte in de 1948-redactie met het begrip 'theologische exegese' éénheid schept tussen het eerste en het vierde opstel.⁹⁴ Zelfs kan gesteld dat op dit soort wezenlijke momenten het begrip 'theologische exegese' het vierde opstel inhoudelijk tot z'n finale precisie brengt. Op dit soort momenten toont zich de diepe éénheid van het boek.

Bladeren we vanuit deze constatering tenslotte nogmaals terug naar het eerste opstel, dan valt met terugwerkende kracht een tweetal passages op waarin in het eerste opstel, juist vanuit het begrip 'theologische exegese', eigenlijk al voluit verwezen wordt naar het vierde:

Theologische exegese is bovendien gericht op de mogelijkheid van de prediking. De waarde van de tekst ligt voor haar niet in de feitelijkheid op zichzelf noch in het waarheidsmoment als zodanig maar in het *kerugmatisch* gehalte. |81|[60] (Tekst 1934)

En vooral:

Wanneer wij het heel strikt nemen, is de theologische exegese in operste zin niets minder dan de keerzij van het factum van de Openbaring-in-de-prediking. |93|[97] (Tekst 1934)

Eigenlijk werd het in 1934 dus allemaal al gezegd: 'Theologische exegese' en *het waagstuk van de prediking* zijn twee zijden van één zelfde medaille. De éénheidscheppende redactie van 1948 voegt in wezen niets nieuws toe, maar bevestigt en vervult een verband dat er van de oorsprong af reeds lag.⁹⁵

3. 'Heden'

Om het levende Woord eindigt met de in 1948 nieuwe paragraaf 'het stille feest'. Op dit 'stille feest', ofwel op de zondag als 'het telkens weer herhaalde Paasfeest' [366] is heel het boek uit. De hele gang van de tekststudie, meditatie en ora-

⁹⁴ Zogezegd óver de in de samenvatting aan het begin van het derde opstel geslagen brug heen.

⁹⁵ "Geen vorm van theologie is zóó onmiddellijk betrokken op de verkondiging des Woords in de prediking als de dialectische theologie", zo wordt bij wijze van overkoepelende waarneming in de voorrede van *De openbaring der verborgenheid* een artikel van Prof. Haitjema in diezelfde bundel geciteerd. In de paragraaf 'teleologie', verderop in dit hoofdstuk, wordt op dit verband verder ingegaan.

tie [366]⁹⁶ wordt gedragen door de verwachting van dit ‘gebeuren’, waarin de ‘neergedaalde vrijspraak’ bezitneemt over onze tijd, in het concrete moment. En dit volledig: “Het zal werkelijk hetzelfde ogenblik zijn”, de prediking zal werkelijk ‘hetzelfde zeggen, betuigen, schenken en toerekenen als de Openbaring.’ [367]^(Tekst 1948)

“Heden is deze Schrift in uw oren vervuld”⁹⁷ [367], zo brengt Miskotte deze ‘beweging’ in één Bijbelcitaat samen. Precies deze perikoop wordt vaker aangehaald in *Om het levende Woord*. Al in de Meppelse oerversie van *Het waagstuk van de prediking* klonk hetzelfde citaat tweemaal [311, 326-328]⁹⁸ waarbij Miskotte een uitgebreide exegese geeft van deze, overigens pijnlijk confronterende, perikoop (Luc. 4:14–32). Ook in de oerversie van het eerste opstel kwam hetzelfde Bijbelvers al voor, in de afsluitende paragraaf, ‘Het verstaan en de aanbidding’, waar het ‘heden’ van Lucas 4 wordt beschreven als een ‘magisch wonder’ |99|[111v.].⁹⁹ Indirect klonk het citaat bovendien in de oerversie van het tweede opstel, eveneens in de afsluitende paragraaf, waar Miskotte ‘opgewekt’ omschrijft hoe de verkondiging daarvan leeft ‘dat de Schrift historie schept’. [169v.]^(Tekst 1941)¹⁰⁰ Via het citaat zijn zo reeds de oorspronkelijke opstellen met elkaar verbonden.

En deze lijn wordt in de redactie van 1948 des te steviger doorgetrokken: In de afsluitende paragraaf van het eerste opstel klinkt het citaat nu zelfs tweemaal [tevens 108], waarmee eens te meer duidelijk wordt hoezeer deze paragraaf – welke nota bene opent met “Nu nog een enkele opmerking over de bestaansvorm van het Woord ten opzichte van de tijd” – intens resoneert met de slotparagraaf van het laatste opstel. In het tweede opstel klinkt hetzelfde Bijbelvers nu als veelzeggende illustratie in de paragraaf ‘Zelfstandige presentie van de waarheid’ [155]. Maar opvallend is vooral de wijze waarop de betreffende Lucas-perikoop verder wordt ingevlochten in het laatste opstel.

Om te beginnen klinkt de perikoop door in de openingsparagraaf, ‘De missie’. De eenheid van ‘boodschap’ en ‘gebeuren’ onderstreept Miskotte door een expliciete verwijzing naar het gebeuren in de synagoge:

⁹⁶ Miskotte vat op deze bladzijden het hele boek nog eens samen, daarbij expliciet verwijzend naar de vorige opstellen (zie annotatie ter plaatse in de heruitgave). Veelzeggend bovendien is de direct daaropvolgende voetnoot waarin verwezen wordt naar beschouwingen over de *Sabbat* van Franz Rosenzweig, Karl Barth en Miskotte zelf. Eerder al (pag. 121) werd gewezen op de hoog symbolische waarde van deze voetnoot.

⁹⁷ Luc. 4:21

⁹⁸ Dan dus nog niet in het slot, maar in passages welke later tot resp. de paragrafen ‘Gedeelde moeiten’ en ‘Ergernis geven’ uit zullen groeien – wat overigens deze beide paragrafen met elkaar verbindt.

⁹⁹ Nota bene klinkt deze terminologie al in 1934.

¹⁰⁰ In het ‘opgewekte’ tweede deel van de oorspronkelijk omvangrijke afsluitende paragraaf – zie pag. 35. Het citaat volgt verderop.

Als het Jubeljaar door de bestemde boden¹⁰¹ met bazuinklanken in het hele land wordt uitgeroepen, dan gaan de deuren van de gevangenissen open en de schulden worden kwijtgescholden (Lucas 4:18v.). [223]

Vervolgens klinkt hetzelfde Bijbelverhaal door in de paragraaf 'Godswoord en mensenwoord':

En het is gedragen door deze vrijheid, dat wij het wagen het jaar van het welbehagen van de Heer¹⁰² uit te roepen met onze eigen woorden, in een taal, die door de Schrift geordend, door de Geest bezielde, moge slaan op dit onherhaalbaar uur van het menselijk bestaan, hier en nu, voor God. [245] *(Tekst 1948)*

Als in 'De ware eenvoud' van de prediker kan worden gezegd dat deze 'de macht heeft' ...

om met de troost van het kerugma de gebonden en in vrijheid heen te zenden en de gespletenen te helen door ze op te richten tot de éénheid van het goddelijk leven buiten en boven hen, tegenover en vóór hen [362],

... klinkt daarin nogmaals het Bijbelverhaal door. En ál deze citaten komen samen in de in 1948 nieuwe slotparagraaf, 'Het stille feest', waarin het 'heden' van Luc. 4:22 [367]¹⁰³ de opmaat vormt van de finale van heel *Om het levende Woord*.

Deze wellicht niet direct primair ogende lijn in de tekstontwikkeling van *Om het levende Woord* raakt ondertussen aan de kern van het boek. De lijn kent dan ook (tenminste) een tweetal wezenlijke 'aftakkingen'. De eerste 'begint' – enigszins speculatief geformuleerd – ná het hiervoor reeds aangestipte citaat uit de oorspronkelijke versie van het tweede opstel. Waar in 1940/1941 geschreven werd...

Wij kunnen nergens de Schrift opslaan of zij strekt zich om de gevangenen heen te zenden in vrijheid en om uit te roepen het welvaargename jaar van de Heer. [170] *(Tekst 1940/1941)*

... daar wordt in 1948 direct aansluitend toegevoegd:

¹⁰¹ Deze impliciete verwijzing naar Lev. 25:9 naast de expliciete verwijzing naar Luc. 4 heeft een bijzonder effect: Via de boden uit Leviticus 25 worden als het ware de predikers van vandaag verbonden met de sabbatsprediking in de synagoge van Nazaret. Een voorbeeld van 'gecomprimeerde exegese' welke tot leven komt in de subtiele verbinding met de context waarbinnen het citaat wordt gebruikt – zie pag. 26.

¹⁰² Jes. 61:2, de in Luc. 4:19 aangehaalde passage.

¹⁰³ De passage waarmee dit deelonderzoek begon.

Ook zondag zal het er om gaan, dat de ‘morgenglans der eeuwigheid’
ons op mag gaan, als voor het eerst en voor immer. [170] *(Tekst 1948)*

Een lied¹⁰⁴ mag het zeggen, voor Miskotte. De ‘eeuwigheid’ die zich meldt in het concrete ‘nu’ van ‘dése ochtendtijd’ – een betere samenvatting van alles wat in *Om het levende Woord* gezegd wil worden, inclusief de ‘tijdsleer’ van Barth en het concrete ‘heden’ van het Rosenzweigs ‘tweegesprek’ [123], valt niet te bedenken. De ‘macht’ van Gods ‘heerlijkheid’ welke ‘onze nacht’ verdrijft – beter valt Miskottes zoeken naar ‘betere weerstand’¹⁰⁵ niet samen te vatten. Verrassend genoeg komt het lied in geen van de oorspronkelijke opstellen voor. Maar in 1948 klinkt het driemaal. Na het ‘begin’ in het tweede opstel klinkt het in het vierde nog tweemaal. Namelijk twee volledige coupletten¹⁰⁶ als afsluiting van de tot in het uiterste relativerende paragraaf ‘de eigenmachtigheid’ [275], alsmede verwijzend in de kernparagraaf ‘Het wonder van de verandering’ [280]. Zo schept Miskotte, subtiel én diep tegelijk, verbinding. Voorwaar, een redactioneel kunststukje!

De tweede ‘aftakking’ komt in beeld wanneer de focus strikt op het woord ‘heden’ wordt gelegd. De herhaling van het citaat uit Lucas 4 geeft door heel *Om het levende Woord* heen een bijzondere klank aan het woord ‘heden’. Menige zin gaat anders klinken wanneer, gemotiveerd vanuit het geheel van de vier samengevoegde opstellen, bij het woord ‘heden’ gedacht wordt aan de synagoge van Nazaret. Een paar voorbeelden mogen deze stelling illustreren:

In het eerste opstel:

- Het woord van de Schrift leeft op en verheft de stem in ‘de laatste ure’, die heden wordt ingeluid. |73|[36] *(Tekst 1934)*

In het tweede opstel:

- Maar mòrgen in de kerk zal het rechte ‘heden’ zijn voor velen. En op dàt heden heb ik mij vandaag voor te bereiden door het verhaal en het visioen te peilen, opdat het opgeheven wordt in een nieuw tweegesprek. [123] *(Tekst 1941 en 1948)*
- . . . de ontmoeting van het Woord en de existentie, gelijk die heden zich voltrekken. . . [149] *(Tekst 1948)*

In het vierde opstel:

- Alleen omdat zowel voorganger als volgeling, de *ecclesia docens* en de *ecclesia discens*, zich doorgaans ontwend hebben de woorden: “God”, “mens”, “Woord” voluit ernstig te nemen, kan het gebeuren, wat wij voor ogen zien, dat noch de hoorder noch de spreker geschokt is en geslagen door het ongehoorde van dit toch klaarblijkelijk titanisch ondernemen: het Woord van

¹⁰⁴ Gez. 128 *Hervormde Bundel 1938* (Lied 213 – *LB 2013*). Tekst: Christian Knorr van Rosenroth (1636-1989). Vertaling: Casparus Bernardus Burger (1897-1983).

¹⁰⁵ Vgl. Miskotte, ‘Betere weerstand’.

¹⁰⁶ Vers 1 en 3.

God temidden van deze wereld, heden met gezag te stellen. |11|[237v.](Tekst 1928, 1941, 1948)¹⁰⁷

- (...) in de Heilige Schrift van Oude en Nieuwe Testament is prediken: het heil aanwijzen als een voltooide wereld, de vrede afkondigen, de vergeving verzeke- ren, de toekomst uitroepen, het heden van de weldaden vieren. |11|[238](Tekst 1941)
- De tijd is niet grenzeloos, de tijd werd geordend, de tijd werd vervuld, de tijd werd tot een ruimte voor het feest, voor het vieren van de vrijspraak, die in het midden van deze gang van de tijden is neergedaald, werd opgericht, en heden wordt uitgedeeld. [366](Tekst 1948)

En als laatste voorbeeld in een zin waarin woordelijk eeuwigheid, waarheid en tijd samenkomen, namelijk in het ‘levende Woord’:

- ...dat de eeuwige waarheid voor ons nergens is dan heden in het levende Woord. [301](Tekst 1948)

Zó wijst het toenemend gebruik van de perikoop uit Lucas 4 toenemend intens naar de kern van het boek als geheel. Zo werkt Miskotte aan verbinding.

5.4 Teleologie

Als Miskotte in 1934, in de inleidende paragrafen van wat later het eerste opstel van *Om het levende Woord* zal worden, Barths ‘leer van drie gestalten van Openbaring’ als uitgangspunt van zijn hermeneutisch betoog aanwijst,¹⁰⁸ klinkt daar in wezen al een zekere teleologie in door. Immers, de ‘derde gestalte van de Openbaring’ betreft de verkondiging van de kerk. Van meet af is daarmee in het opstel ook de actuele prediking in beeld. Het opstel van 1934 richt zich niettemin puur op hermeneutiek. Meer specifiek: op de hermeneutische implicaties van de ‘leer van de drie gestalten’, welke samenkomen in het begrip ‘theologische exegese’. *Opmerkingen over theologische exegese*, zo luidt in 1934 dan ook de titel, welke getuigt van een relatieve bescheidenheid en vooral van een eenduidige focus. Uitbreiding richting een homiletisch programma is in 1934 overduidelijk nog niet Miskottes opzet. De nieuwe titel van 1948, *De opdracht van de exegese*, betekent in feite een omkering van het perspectief. Niet langer kijken we vooral náár de ‘theologische exegese’, welke nog steeds het hoofdonderwerp van het eerste opstel is. Maar veeleer kijken we nu vanuit de theologische exegese. Exegese, zo toont het eerste opstel, kan nooit een doel in zichzelf zijn. In de ‘leer van de drie gestalten’ blijkt dat aan de exegese een opdracht is gesteld, en wel onontkoombaar, vanuit haar object: Het Woord. De

¹⁰⁷ De zinsafsluiting wijzigt door de jaren heen. Vóór 1941 stond er ‘... Het Woord Gods te spreken van mensch tot mensen’. Het woord ‘heden’ wordt in 1948 inge-voegd.

¹⁰⁸ Zie par. 4.1.2, met name pag. 102.

essentie van het Woord (ten diepste elk woord) is niet gelegen in de erin bevatte, op zich objectiveerbare, informatie. De essentie van het Woord (elk woord) is gelegen in de ontmoeting waar het op uit is.¹⁰⁹ In de kern is het Woord (elk woord) een uiterst intiem relationeel gebeuren. In het Woord zoekt de Spreker de hoorder, om met die hóórder te doen, om ín die hoorder te zijn. En pas in dat laatste – ofwel in het ‘horen’ – is het woord eerst werkelijk zichzelf, wordt het woord werkelijk ‘woord’. In feite is dit laatste deel van de beweging tegelijk de kern van de hele beweging. Ofwel, het eerste opstel kán niet bij zichzelf blijven staan. Aan de exegete wordt een opdracht geven, een doel gesteld: het horen. En daarmee wordt een richting gegeven: Exegese is pas exegese van het Woord als ze mee wil gaan in de beweging van de verkondiging die van het Woord zelf uitgaat, ofwel, als ze zich laat richten op de preek in de gemeente. En daarmee is de éénheid van *Om het levende Woord* gegeven. Het Woord zelf dwingt onontkoombaar deze teleologie af welke in 1948 *Om het levende Woord* zal tekenen.

Op meerdere momenten in *Om het levende Woord* expliciteert Miskotte deze noodzakelijkheid waardoor de verschillende opstellen verbonden zijn. Bijvoorbeeld¹¹⁰ in het vierde opstel, aan het begin van de paragraaf ‘Godswoord en mensenwoord’:

Wanneer wij de opdracht van de exegete¹¹¹ op één klein punt hebben volbracht en praktisch uitgerust zijn voor een verdere taak, wanneer wij uit de cel van Hieronymus¹¹² te voorschijn komen en na meditatie en oratie¹¹³ ons bereid hebben tot het zeggen van de Waarheid – dan worden we opgenomen en meegevoerd op de golven van een ander gebeuren, dat, hoezeer we er theoretisch van weten, ons feitelijk telkens weer kan schokken in onze zekerheden. [234]_(Tekst 1948)

¹⁰⁹ Het woord van de Schrift ‘streeft naar de mensen’ [140].

¹¹⁰ Parallel aan het gegeven voorbeeld spreekt Miskotte o.a. (eveneens in 1948) in het tweede opstel over ‘de weg van de lezenaar naar de kansel’ [128], in het derde (in 1948 redactioneel aangescherpt) over het ‘stille drama van *Tekst en Uitleg* in de werkplaats dat van meet af tendert naar de verkondiging...’ [192] en verplaatst hij de exegete in het eerste opstel naar de op de kansel ervaren ‘leegte in hem en zekerheid rondom hem’, daarmee impliciet de exegete vooruit-richtend naar elfde paragraaf in het vierde, homiletische opstel. De samenvoeging van 1948 biedt daarnaast ook de mogelijkheid om de ‘opdracht’ van de exegete des te nadrukkelijker te onderstrepen: “Omdat de arbeid van de exegete slechts één praktisch doel heeft, waardoor hij volkomen gerechtvaardigd wordt namelijk de verantwoorde prediking van de kerk in het heden, daarom komen wij in onze overwegingen snel van het meest-abstracte op het zeer concrete.” [91]_(Tekst 1948)

¹¹¹ Opstel I.

¹¹² Opstel II.

¹¹³ Opstel III.

‘God zelf alleen’ is het subject van deze beweging van het Woord, en precies dat maakt de teleologie onontkoombaar, en daarmee confronterend (‘schokkend in onze zekerheden’) én bevrijdend (van de ‘illusie dat wij het Woord van God zelf zouden moeten spreken’) tegelijk [276].

Uiteindelijk draagt deze teleologie niet alleen de hermeneutiek, maar heel de theologie, als zij de wetenschap wil zijn van dít object, dat zelf subject zal blijken:

In waarheid is het zó gelegen, dat de hele *series lectionum* tot *immanent* hoofddoel heeft jonge mensen te leren préken. Voor de geboorte van een betere preek zijn al de geleerden in de weer. Dáárvoor wordt hun leven in hoofdzaak opgebruikt. Alle vakken hebben deze praktijkgerichte strekking, die onwetenschappelijk is, indien theologie géén theologie is maar godsdienstwetenschap. De rechtvaardiging van een bijzondere faculteit ligt in een bijzonder object, en eigen thema. De rechtvaardiging van een faculteit, die pretendeert, mensen te vormen die een opperste waarheid hebben uit te dragen in de wereld, ligt in dit thema, dat in geen encyclopedie zich restloos laat onderbrengen, omdat er een zijde aan is, die pretendeert niet in de logos gegrond te zijn, maar veeleer in Degene, in wiè ook de logos zelf zijn grond heeft. [99v.]^(Tekst 1948)

Ziehier de diepste éénheid van *Om het levende Woord*. Maar om het met Miskotte zelf te zeggen: Dit is een éénheid die niet geschapen kan worden. Deze éénheid kan slechts worden gevonden [67].

5.5 ‘Om het levende Woord’ – *Dabar*

De formulering ‘levend(e) Woord’¹¹⁴ komt in de originele opstellen op één plaats voor, namelijk in het derde opstel, in de paragraaf ‘De arbeid van de exegeese’:

Het gaat er immers juist om, van het boek tot het *dabar*, het levende woord te komen. [197]

‘Levend woord’ is dus allereerst Miskottes vertaling van het Hebreeuwse *dabar*, waarmee deze zin overduidelijk de bron blijkt van de titel van 1948¹¹⁵. In editie 1948 wordt de formulering vervolgens ook gebruikt om éénheid te scheppen tussen de verschillende opstellen. Twaalfmaal maar liefst wordt de formulering aan de oerteksten toegevoegd.¹¹⁶ Vrijwel alle plaatsen zijn de moeite van

¹¹⁴ Ook Miskottes leermeester Gunning (*Blikken in de Openbaring*. I-IV. Amsterdam: Höveker, 1866, III/172) gebruikt de formulering ‘levend woord’.

¹¹⁵ In de paragraaf ‘Logica en grammatica’ herhaalt Miskotte in 1948 min of meer deze definitie: “Het ‘levende Woord’ is het *dabar* van de levende God.” [122]

¹¹⁶ Eenmaal in het eerste opstel, viermaal in het tweede, driemaal in het derde en viermaal in het vierde. Via het ‘register van begrippen’ in de heruitgave zijn de betreffende plaatsen terug te vinden.

het bekijken waard, maar hier zij een viertal sprekende citaten als voorbeeld gegeven:

Eerste opstel:

- Naar de mate van de gaven, ons geschonken, zal iets dergelijks (de geestkracht van de kerkvaders – JDZ) ook van ons gelden, ... door dat onvervangbaar samen-zijn van binding aan de letter en vrijheid in de geest, welke kenmerkend is voor een godgeleerde, schriftuurlijke en door de Geest aangedreven verklaring van de heilige teksten - om het levende Woord. [111]

Tweede opstel:

- ... morgen zullen we iets moeten zeggen, dat niet onze beleving is noch een algemene waarheid, maar het levende Woord van God voor deze tijd. [129]

Derde opstel:

- De mens ... schuwt het woord. En het is niet te veel gezegd, wanneer wij vermoeden, dat de kerk dit proces veelszins heeft bevorderd, voor zover in haar ruimte ook de notie van het levende woord meer en meer is verloren gegaan.¹¹⁷ [183]

Vierde opstel:

- Het gaat om het levende Woord, het gaat om de toepassing van het schriftwoord aan duizend zeer verschillende harten, die hij (de prediker – JDZ) niet kennen kan. [343]

De titel werkt verbindend, maar meer nog in de diepte dan aan de oppervlakte. Het 'levende Woord' dat is de vertaling van, zo bleek, het Hebreeuwse *dabar*. In het woord *dabar* wordt heel Miskottes schriftvisie samengevat. Graag¹¹⁸ spreekt Miskotte in dit verband van het 'dabar-karakter' van de Schrift. In feite wordt in dit éne Hebreeuwse woord voor Miskotte de hele 'leer van de drie gestalten' samengevat. *Dabar* staat voor de daad-werkelijkheid van de ontmoeting welke plaatsvindt in de dialogische gang van het Woord. Zo worden in het woord *dabar* ook Barth en Rosenzweig verbonden. Precies als vertaling van *dabar* is 'het levende Woord' dat in de titel centraal staat dragend voor de hele gang van hermeneutische bezinning, tekststudie, 'meditatie en oratie' en vooral het 'gebeuren' van de eredienst.

De titel is in 1948 bepaald een vondst te noemen. Tegelijk was alles eerder al gezegd. In 1942:

Het gaat er immers juist om, van het boek tot het *dabar*, het levende woord te komen. ... "Ik ben het, die met u spréék!" [197]

¹¹⁷ In de betreffende alineaklinkt de formulering 'levend(e) woord' zelfs tweemaal, bovendien in combinatie met 'levende gemeenschap' en 'levende stem'.

¹¹⁸ Acht van de drieëntwintigmaal dat het woord in *Om het levende Woord* wordt gebruikt.

En precies deze beweging zo zakelijk mogelijk, ofwel wetenschappelijk, serieus nemen, dat is de zin van *Om het levende Woord*.

6 | Conclusies en aanbevelingen voor verder onderzoek

6.0 Ter inleiding op de conclusies

IN DE INLEIDING (1.2.7) werd reeds aangegeven dat het ‘iteratieve karakter’ van de gehanteerde onderzoeksmethodiek een seriële beantwoording van de in de in aanvang (Hoofdstuk 1) geformuleerde onderzoeksvragen in de weg staat. De beantwoording van menige onderzoeksvraag groeide door heel het onderzoek heen en vooral vertonen de verschillende antwoorden een sterke onderlinge samenhang. Omwille van de leesbaarheid wordt in de nu volgende paragrafen concluderend teruggekeken vooral vanuit hun samenhang. Bijgevolg springen zagezegd de conclusies enigszins tussen de onderzoeksvragen én de hoofdstukken heen en weer. Wel wordt telkens expliciet naar de belangrijkste bijbehorende tekstpassages verwezen, en wordt aangegeven welke specifieke onderzoeksvraag daar met name aan de orde was. Voor de goede orde echter volgt na dit slot-hoofdstuk als bijlage een meer zakelijk overzicht van de hoofd- en deelvragen van het onderzoek, gerelateerd aan de verschillende hoofdstukken én conclusies.

6.1 De bruikbaarheid van de heruitgave

Tot op woordniveau wordt in de heruitgave de tekstontwikkeling van *Om het levende Woord* door de jaren heen inzichtelijk gemaakt (2.3). Directe resultaten konden niet uitblijven. Bijzonder bijvoorbeeld was de ontdekking dat het oudste fragment dat in *Om het levende Woord* is opgenomen dateert uit 1924 (3.1 en 3.4.3). Een verrassend detail was ook dat via een cursorische vergelijking van de tekstgestalten min of meer een reconstructie mogelijk werd van het referaat zoals dat oorspronkelijk aan het tweede en derde opstel ten grondslag heeft gelegen (3.3 – voetnoot 15).

Een meer methodische conclusie welke op basis van voorgaand onderzoek getrokken kan worden is een impliciete. Voor de beantwoording van alle deel-

vragen is namelijk gebruik gemaakt van de verschillende mogelijkheden welke door de heruitgave van *Om het levende Woord* zijn ontstaan. De in de heruitgave geboden ‘tekstkritiek’ bleek een praktisch zeer toepasbare mogelijkheid te scheppen om de ontwikkeling van inhoudelijke thema’s te volgen, zowel binnen de opstellen afzonderlijk, als door de verschillende opstellen heen. Uitermate nuttig daarbij bleek bovendien de digitalisering van de teksten, waardoor dit thematisch sporenonderzoek tevens concordant kon worden uitgevoerd. Een actieve gebruikmaking van deze mogelijkheid kan leiden, zo mocht op verschillende momenten – *exemplarisch* – blijken, tot beter begrip van *Om het levende Woord* in het bijzonder, maar ook van Miskottes theologische ontwikkeling in het tweede kwart van de vorige eeuw in het algemeen.

(Onderzoeksvraag 1.2.2)

6.2 De vrucht van de ‘fenomenologische’ methode

Voorgaande laat zich ook meer toegespitst op de in het onderzoek gehanteerde methodiek formuleren: De combinatie van tekstkritische analyse en concordante vergelijking vormen wezenselementen van de door Miskotte sterk bepleite ‘fenomenologische’ methode. In de inleiding werd als voornemen geformuleerd deze methodiek, of althans een variant daarop, ook in het onderzoek naar Miskottes eigen tekst te gebruiken. Nu, in de terugblik, laat zich deze methode nader articuleren en evalueren.

In de lijn van Miskotte wordt met ‘fenomenologische methode’, zo werd reeds in de inleiding beschreven, een methodiek bedoeld welke zich zo veel mogelijk voegt naar de eigen aard van het onderwerp van onderzoek. Beter nog, zo viel onderweg te leren, is het om in dit verband te spreken van ‘de zaak zelf’. In fenomenologisch onderzoek wil zoveel mogelijk de ‘zaak zelf’ tot spreken worden gebracht. Terugblikkend op het onderzoek leidde, in woorden van Miskotte, het betere kijken – ‘tekstkritiek en concordantie’ – steeds tot een beter zien, namelijk toenemend inzicht in de innerlijke samenhang – de ‘geestelijke grammatica’ – van de onderzochte teksten. Essentieel daarbij was dat via het concordante onderzoek structureel de delen – gerepresenteerd door de kernwoorden – in verband werden gesteld met het geheel – en omgekeerd. En dit in een doorgaande, in zekere zin ‘iteratieve’ beweging. ‘Bronnensplitsing’ en reconstructie van het redactieproces wisselden elkaar af. Waarnemingen leidden tot interpretatie. Maar die interpretatie kende en kent principieel en structureel haar grenzen, namelijk áán de tekst zelf, en leidde zo automatisch tot nader-verdiepende onderzoeksvragen, en daarmee tot een nog scherper waarnemen, waarbij ‘tekstkritiek en concordantie’ wederom onontbeerlijk waren. Gaandeweg heeft de toegepaste methode zo zijn bruikbaarheid bewezen. In álle deelonderzoek bleek de methode bruikbaar, met regelmatig verrassend resultaat als gevolg. Waarnemingen aan de oppervlakte bleken steeds weer fenomeen van een structurele (als Miskotte spreekt van ‘diep’ bedoelt hij niet zozeer de diepzinnigheid

als wel de diepte-structuur) lijnen die bepalend bleken voor de samenhang van het geheel (Miskotte spreekt van ‘gebinte’). En het zicht op die samenhang maakte steeds weer een beter verstaan van de delen mogelijk.

Exemplarisch – maar pars pro toto tevens als ‘bewijs’ - in dit verband mag de onderzoekslijn naar het ‘sacramentele karakter van de preek’ gelden. Uitermate verrassend was allereerst de ‘tekstkritische’ ontdekking dat de tekst van Om het levende Woord teruggaat tot 1924 (3.4.3 punt 2). Bijzonder was het vervolgens om waar te nemen dat Miskotte een dergelijk detail – ‘detail’ dan tekstueel gezien, inhoudelijk bleek het toenemend essentieel – door alle edities heen letterlijk heeft weten te bewaren. De ‘tekstkritische’ editie, in combinatie met het concordantie-onderzoek, maakte het mogelijk om via dit fragment het thema ‘sacrament’ te volgen door de verschillende edities van de verschillende opstellen heen (3.4.3 punt 2, 5.1.2, 5.1.3, 5.3.1 punt 2). Zo werd allereerst zichtbaar hoe gestructureerd, consistent en consequent Miskotte opstel na editie, editie na opstel, zijn gedachten over ‘de preek’ heeft uitgewerkt. Maar vooral werd gaandeweg een inhoudelijke ontwikkeling zichtbaar. Van een afgebakende losse gedachte ontwikkelde het ‘oerfragment’ zich tot een verbindend kernthema dat in de finale editie, als spits, mede dragend is voor het gehele boek.

(Onderzoeksvraag 1.2.3 – 2)

Meer algemeen gesteld laat dit voorbeeld scherp zien hoe de ‘fenomenologische methode’ op een bijzondere wijze vruchtbaar is gebleken bij het methodisch reconstrueren van de wijze waarop bij Miskotte het uiteindelijke geheel door de jaren heen uit verschillende deel-elementen gegroeid is. Als methode kan een soortgelijke methodiek mogelijk ook bruikbaar zijn bij bestudering van andere teksten. Waarbij wel vermeld dient te worden dat de methode in voorgaand onderzoek kón werken dankzij de – gaandeweg meer en meer gebleken – consistentie van Miskottes theologische ontwikkeling.

(Onderzoeksvraag 1.2.7)

Ondertussen heeft het hierboven besproken voorbeeld nog een andere dimensie, namelijk die van het verband tussen prediking en liturgie. Op een aantal momenten in *Om het levende Woord* komt het subtiele verband tussen prediking en liturgie ter sprake. Dit punt is in voorgaand onderzoek niet specifiek gethemaliseerd. Hoewel juist op het vlak van de liturgische praktijk er in de jaren sinds 1948 zeker in Nederland heel veel is veranderd – en tot in de vezels geleerd, bijvoorbeeld onder invloed van viereneenhalf decennium ‘Oecumenisch Leesrooster’,¹ en niet minder onder invloed van twee breed-kerkelijke liedboeken

¹ Het *Oecumenisch Leesrooster* heeft onder andere het ‘driejarig leesrooster’ als uitgangspunt. In dat ‘driejarig leesrooster’ komen veel breder gedeeltes van de Schrift aan de orde dan voorheen het geval was bij een lezing volgens het klassieke eenjarige leesrooster. Bovendien kent het driejarig leesrooster veel meer respect voor de innerlijke structuur van de verschillende Bijbelboeken. Nog meer ruimte voor die innerlijke structuur ontstaat wanneer gekozen wordt voor een zgn. *Lectio Continua*, wat eveneens tot de uitgangspunten van het *Oecumenisch Leesrooster*

welke beide gekenmerkt werden door een gedegen (Bijbels-)theologische onderbouwing – kon de vraag ‘welk licht vanuit Miskottes in *Om het levende Woord* ontwikkelde sacramentele visie op de preek valt op onze hedendaagse liturgische praktijk’ nog wel eens tot verrassende en mogelijk ook inspirerende antwoorden leiden.² Hier ligt zeker een kans voor verder onderzoek. Dat een dergelijk onderzoek zich toe kan spitsen op de viering van de maaltijd van de Heer moge na al het bovenstaande vanzelf spreken.

6.3 Ontdekkingen onderweg

6.3.1 *Wetenschappelijke zakelijkheid*

Miskotte beoogt in *Om het levende Woord* een synthese te bieden “van verschillende gangbare gezichtspunten”. Tal van momenten van synthese kwamen in de loop van het voorgaand onderzoek voorbij. De belangrijkste ‘synthese’ welke Miskotte voor ogen heeft gehad zal die tussen ‘moderne theologie’ en ‘kerkelijke orthodoxie’ zijn geweest, toegespitst op de exegese. De door Barth geformuleerde leer van de ‘drie gestalten van het Woord van God’ bleek in deze synthetiserende beweging een kernfunctie (zie met name 4.1.2) te vervullen. Miskottes project ‘theologische exegese’ bleek in dit verband te beschouwen als een uitwerking van de hermeneutische implicaties van deze ‘leer’. Binnen die theologische exegese is er principieel ruimte voor een veelvoud van methodes. Die principiële ruimte is er namelijk, paradoxalerwijze, omdat elke methode uiteindelijk wordt gerelativeerd door ‘de zaak zelf’. Die ‘zaak’ is het ‘levende Woord’ – om het met een door Miskotte in het voorwoord van de 1973-editie gebruikt Buber citaat te zeggen: het Woord dat “will reden, zu jeder Zeit, in jede Zeit, jeder Zeit zum Trotz”. Als de exegese, als ‘theologische exegese’, zich met gebruikmaking van een variëteit van methodes, uiteindelijk vooral richt op dat spreken – *dabar* – is die spits van de exegese niet minder wetenschappelijk (onwetenschappelijk), maar juist een vorm van meerdere wetenschappelijke *zakelijkheid*, zo benadrukt Miskotte keer op keer (zie met name 5.3.1 punt 1). In een solidaire (pag. 86) zakelijke gerichtheid raken onontkoombaar de verschillende methodes met elkaar in gesprek. Miskotte zelf geeft van de bijbehorende ontvankelijkheid gaandeweg vele voorbeelden – niet alleen richting de ‘historische kritiek’ [o.a. 43v.] maar ook waar het gaat over ‘pneumatische exegese’ [28-32] of aanvankelijk zelfs ‘allegorese’ [103 – zie annotatie aldaar]).

(Onderzoeksvraag 1.2.3 – 3)

behoort. Onontkoombaar zullen dergelijke ontwikkelingen een verschuiving met zich mee hebben gebracht in de relatie tussen prediking en liturgie.

² Temeer daar Miskotte mede aan de wortel van deze ontwikkeling heeft gestaan.

6.3.2 *Contextuele theologie*

De hiervoor reeds aangeduide intense consistentie in Miskottes theologische ontwikkeling door de tijden heen stond ondertussen niet in de weg dat de opstellen mee konden groeien met de veranderende context (3.4.2). Soms door subtiële wijzigingen, soms door omvangrijke inhoudelijke aanvullingen bleef de tekst verbonden met de sociaal-culturele actualiteit. Überhaupt bleken de contextuele ontwikkelingen in de jaren dertig en veertig – de noodzaak van een ‘betere weerstand’³ – een verbindende factor tussen de verschillende opstellen (5.2). De annotatie in de heruitgave faciliteert in deze zin een beter verstaan.

Exemplarisch mag hier Miskottes omgang met de avant-gardistische ‘George-Kreis’ gelden. In de 1934-editie van het eerste opstel spelen George en zijn leerlingen een even opvallende als belangrijke rol waar het gaat om “het herstel van de notie van een ‘priesterlijke kennis’”. Met verbijstering neemt Miskotte in de navolgende jaren waar hoe Georges leerlingen verbonden raken met de nationaalsocialistische beweging in Duitsland. Eens te meer valt op dat Miskotte in de 1948-editie van het opstel geen afstand neemt van George, maar zelfs – beargumenteerd – lovende zinnen toevoegt die uitdrukkelijk óók een op dat moment in Duitsland uit het leerambt ontzette leerling gelden. Via de tekstkritiek, aangevuld met o.a. in de annotatie opgenomen dagboek aantekeningen van Miskotte uit die tijd, is de lezer als het ware met terugwerkende kracht weer getuige van de ontwikkeling van dit drama, in al z’n complexiteit, door de jaren heen.

(Onderzoeksvraag 1.2.3 – 1)

6.3.3 *Invloed van Buber en Rosenzweig – ‘grondwoorden’*

Vooraf maakte, zo bleek keer op keer, het consistente denkraam van Miskotte het mogelijk om latere theologische ontwikkeling in de opstellen te integreren (3.4.3). Ingrijpend was (en indrukwekkend is) de invlechting van de vooral van Frans Rosenzweig overgenomen drieslag ‘heidendom, jodendom, ‘christendom’ in de 1941-editie van het vierde opstel (3.4.3 punt 1). In redactioneel opzicht nog spannender, bleek de verwerking van uit het vertaalwerk van Martin Buber en Franz Rosenzweig overgenomen methodische aandacht voor de ‘bijbelse grondwoorden’ (3.4.3 punt 3). In de 1941-editie van het tweede opstel wordt het begrip ‘grondwoorden’ voor het eerst gebruikt – waarmee dit opstel wezenlijk verbonden blijkt met het eveneens in 1941 verschenen *Bijbelsch ABC*. In de heruitgave kan vervolgens de verdere ontwikkeling van het thema ‘grondwoorden’ door de verschillende optellen en edities heen worden gevolgd. Totdat het in 1948 een wezenlijk integrerend element in *Om het levende Woord* zal blijken: Via de methodische aandacht voor ‘het gebinte van de grondwoorden’ leert de exegeet de ‘geestelijke grammatica’ van de Schriften. Methodische aandacht

³ Vgl. Miskotte, ‘Betere weerstand’.

voor de grondwoorden is een actieve vorm van fenomenologische ontvankelijkheid voor de eigenheid van het Woord.

(Deelantwoord onderzoeksvraag 1.2.5)

Ondertussen kwam de samenhang tussen *Bijbels ABC* en het voor een wezenlijk deel in dezelfde tijd ontstane *Om het levende Woord* in voorgaand onderzoek slechts terzijde aan de orde. Een meer structureel onderzoek op dit punt strekt dan ook tot aanbeveling. Hetgeen des te meer vergemakkelijkt zal worden wanneer op korte termijn beide geschriften in één band van het *Verzameld Werk* zullen zijn gebundeld.

6.3.4 Rosenzweig en Barth virtueel in gesprek

Waar het eerste opstel (1934) zich laat lezen als een uitwerking op het terrein van de hermeneutiek van de ‘leer van de drie gestalten van het Woord van God’ zoals deze in de eerste helft van het eerste deel van de *Kirchliche Dogmatik* (1932 – maar Miskotte kende de opzet al vanuit de *Christliche Dogmatik*) van Karl Barth onder woorden is gebracht (4.1, met name 4.1.2), daar wordt in het tweede opstel Karl Barth door Miskotte ‘virtueel’ in gesprek gebracht met Franz Rosenzweig. Overigens speelde bij het opsporen van de stem van Rosenzweig niet alleen de tekstkritiek (een in het redactieproces van 1948 op het allerlaatst door Miskotte toegevoegde voetnoot, bij een passage uit 1941, waarin Miskotte verwijst naar Rosenzweigs *Das neue Denken* bleek een sleutelfunctie te vervullen (4.2.3 – II. *In de werkplaats*)) een rol, maar bleek ook de reconstructie van de feitelijke bronnen (2.1 en 4.2.4) – wederom exemplarisch – van grote waarde. Miskottes tekst bleek namelijk veel meer directe en indirecte citaten van Rosenzweig te bevatten dan in de oorspronkelijke annotatie was aangegeven. Van Rosenzweig neemt Miskotte de zgn. ‘grammaticale methode’ over. In deze visie hangen vorm en inhoud – in de Schrift, maar uiteindelijk in alle communicatie – essentieel samen. Woorden zijn geen neutrale tijdloze informatiedragers. De essentie van het woord is namelijk dat het klinkt in een dialoog, het woord is daad-werkelijke ontmoeting. De eigen taalstructuur van de Schrift is van die ontmoeting een fenomeen. En concentratie op die eigen structuur zal ontmoeting in het heden mogelijk maken, als het ‘zien’ leidt tot ‘horen’. Op tal van momenten in *Om het levende Woord* klinken dergelijke gedachten van Rosenzweig door (4.2.5).

Rosenzweigs gedachten over taal en tijd bleken ondertussen naadloos, vaak zelfs woordelijk, aan te sluiten bij de tijdsleer welke Karl Barth verwoordt in zijn ‘Lehre vom Worte Gottes’ (KD I/1 en I/2). Actieve toepassing van Rosenzweigs vocabulaire en gedachtengoed biedt Miskotte de kans om de schriftleer van Karl Barth hermeneutisch en exegetisch nader te concretiseren (de methodiek van de ‘grondwoorden’ – van kijken naar zien). Tegelijk wordt zo het theologisch belang en uitzicht (van zien naar horen – de ‘theologische exegese’) van de door Miskotte intens bepleite ‘fenomenologische methode’ duidelijk. Op deze wijze doet Miskotte, met name in het tweede opstel, een intense poging tot synthese

tussen zijn beide leermeesters (4.3). Waar overigens voorgaand onderzoek zich vooral concentreerde op het tekstueel aanwijzen van deze synthese zou, juist vanuit dit toegevoegde tekstuele inzicht, het thematiseren en wellicht nuanceren van de breuklijnen thema kunnen zijn van kostbaar aanvullend onderzoek. Ondertussen is deze bijzondere synthese exemplarisch voor de wijze waarop Miskotte omgaat met zijn bronnen.

(Onderzoeksvraag 1.2.4)

Kijkend vanuit de heruitgave was voorgaand onderzoek vooral tekst-gericht van aard. Daarmee was het in zekere zin een sporenonderzoek, waarbij het opsporen van de meerdere aanwezigheid van Rosenzweig zeker één van de belangrijkste vondsten genoemd kan worden. Tegelijk is het een spoor dat bepaald vraagt om nadere interpretatie en doordenking. Waar bovendien ‘opklaring’ in eventuele breuklijnen tussen Rosenzweig en Miskotte niet zonder urgentie lijkt (zie pag. 138), zij eens te meer van harte hierbij de aanbeveling tot nader onderzoek op dit punt gedaan.

6.3.5 De menselijkheid van de Schrift

Naast ‘heidendom, jodendom en christendom’, ‘grondwoorden’ en ‘sacrament’ bracht, in het laatste methodische hoofdstuk (Hoofdstuk 5), de zoektocht naar de éénheid van de 1948-redactie nog een aantal andere wezenlijke thema’s aan het licht. Zo bleek Miskotte door heel *Om het levende Woord* heen de menselijkheid van de Schrift, juist als (tweede) gestalte van het ‘Woord van God’, graag te bespreken in termen uit de incarnatieleer (5.1.2 punt 1, 5.3.1 punt 1). Waar het schriftwoord wordt verstaan in de lijn van de *assumptio carnis* wordt zowel de oneindige afstand tussen God en mens – twee onderscheiden naturen – benoemd en geborgd, én tegelijk de tastbare nabijheid tussen beide benoemd en geborgd. Ook in deze zin zegt de vorm alles over de inhoud: De vorm – de menselijkheid van de Schrift – mág ertoe doen, omdat de mens het doel is van de ontmoeting. Tot in de concrete prediking op zondagmorgen laat deze lijn zich, zo laat Miskotte zien, voortzetten. De ruimte voor de concrete menselijkheid van de Schrift klinkt ook door in de consequente afwijzing, op meerdere momenten in *Om het levende Woord*, van een bijzondere hermeneutiek (5.3.2 punt 1). Wanneer de theologie haar toevlucht neemt tot een bijzondere hermeneutiek is dat in feite een ontkenning van de concreet-menselijke gestalte van de Schrift. Via deze denkroute voltrekt Miskotte uiteindelijk de gezochte synthese tussen de tegengestelde exegetische hoofdlijnen van zijn tijd: de literair-kritische exegese en de exegese welke zich laat leiden door het kerkelijk dogma. Beide verdienen serieus genomen te worden als facetten van de ‘menselijkheid’ welke de Schrift eigen is. Beide komen samen, maar worden tegelijk gerelativeerd, in wat Miskotte ‘theologische exegese’ noemt.

(Deelantwoord onderzoeksvraag 1.2.3 – 3 en deelantwoord onderzoeksvraag 1.2.5)

6.3.6 *Theologische exegese*

Het begrip ‘theologische exegese’ blijkt in 1948 een begrip dat de vier opstellen zal verbinden (5.3.2 punt 2). Als kernbegrip binnen de titel van het eerste opstel draagt de formulering in feite het hele boek. Via het begrip ‘theologische exegese’ voltrekt Miskotte de gezochte synthese tussen literair-kritische exegese en de door het kerkelijk dogma geleide exegese.

Al in de 1934-editie van dat eerste opstel werd via het begrip ‘theologische exegese’ de exegese uitgericht op de concrete prediking. Met die gedachte was in 1934 eigenlijk al de teleologie (5.4) gegeven die, eveneens dus als verbindend element, in 1948 de opbouw van het boek zal bepalen. De Schrift wil niet worden begrepen of doorgegeven, maar wil worden gehoord, hier, nu. De Schrift is uit op de mens van vandaag, zó concreet is ‘menschelijkheid’ van het Woord. Geen wonder dat ‘heden’ ook een verbindend begrip bleek (5.3.2 punt 3) – waarbij het ‘heden’ van Lucas 4,21 geen ander heden is dan het heden van vandaag.

Daarmee blijkt de synthese welke plaatsvindt in de ‘theologische exegese’ veel verder te gaan dan alleen het samenbrengen van twee exegetische hoofdstromingen. De spanning op dit specifiek exegetische punt beleven wij in onze tijd – die meer door methodenpluralisme dan door methodenstrijd lijkt te zijn gekenmerkt – mogelijk minder dan bij Miskottes oorspronkelijke lezers het geval zal zijn geweest. Anderzijds staat de samenhang van de theologie als geheel in onze door grenzeloze fragmentarisering gekenmerkte tijd veel meer onder druk dan driekwart eeuw geleden, waarmee de door Miskotte zo uiterst principieel bepleite ‘meervoudige methodische solidariteit’ (pag. 86) alleen maar aan relevantie lijkt te hebben gewonnen. Zeker ook met het oog hierop zij hier van harte de hoop uitgesproken dat de nieuwe uitgave van *Om het levende Woord* de stem van Miskotte mag revitaliseren. Niet zonder goede verwachting zij daarbij de aanbeveling gedaan om te bezien hoe Miskottes – overigens, zoals hiervoor ook al gezegd, bij voortduring uitdrukkelijk ‘wetenschappelijk’ genoemde – visie op de éénheid van de theologie ook in de vragen van vandaag wegen kan wijzen.⁴ (*Deelantwoord onderzoeksvraag 1.2.5*)

6.3.7 *Dabar*

Het belangrijkste verbindende begrip door alle opstellen en edities heen blijkt tenslotte het begrip ‘*dabar*’ (5.5). In het woord *dabar* komt heel Miskottes schriftvisie op noemer. In feite wordt in dit éne Hebreeuwse woord heel de ‘leer van de drie gestalten’ samengevat. *Dabar* staat voor de daad-werkelijkheid van de ontmoeting welke plaatsvindt in de dialogische gang van het Woord. Zo

⁴ De synthetische kracht van Miskotte zou bijvoorbeeld heel vruchtbaar kunnen bijdragen aan het als jaarthema van de PKN in 2019 voorgestelde ‘geloofsgesprek’: P.M. Wisse, *De Bijbel in het midden: het geloofsgesprek te midden van verschillen* (Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2019).

wordt met het woord *dabar* een poging gedaan om vanuit Rosenzweig een – op wezenlijke punten concretiserende – leeswijzer te bieden voor de reformatorische opvatting van het Woord zoals die bij Barth te vinden is. Het woord *dabar* verklaart vooral de titel: “Het ‘levende Woord’ is het *dabar* van de levende God”.

Het diepe besef dat ‘woord’ staat voor levende, daadwerkelijke ontmoeting – tussen God en mens, maar niet minder tussen mens en mede-mens –, meldde zich op tal van momenten in voorgaand onderzoek. Dat daarbij Miskottes sceptis over de ontwikkeling van de taal in de voorbije driekwart eeuw alleen maar bewaarheid werd, onderstreept vervolgens alleen maar het belang van dit besef. Aandacht voor de taal – zowel kritisch waar het de vervlakking en het misbruik betreft, als hoopvol waar taal staat voor ontmoeting en verbinding – is een wezensfunctie van Kerk en Theologie. De vragen op dit punt zijn – maatschappijbreed – ondertussen ongekend complex. Maar, om het met Miskotte zelf te zeggen: “Onze verantwoordelijkheid” – in Theologie én Kerk – zou ons zwaar moeten wegen”.

(Deelantwoord onderzoeksvraag 1.2.5)

6.4 Tijd voor echte receptie

Dat via de heruitgave gaandeweg de nodige nuances in de belangrijkste receptiemomenten⁵ van *Om het levende Woord* aangebracht konden worden kan na dit alles nauwelijks meer een verrassende conclusie zijn. Tegelijk betekende het aanbrengen van nuances niet dat daarmee de gestelde vragen minder relevant zijn geworden.

TOMSON

Zo drong Tomson er terecht op aan om Miskottes terminologie ‘ons heidendom’ – ‘ons jodendom’ uitdrukkelijk niet te continueren. Waar vervolgens Marquardt wees op een ‘idealistische’ invulling bij Miskotte van het begrip ‘joods’ gaf dat eens te meer diepgang aan Tomsons kritiek. Het laatste woord in deze kwestie zal bepaald nog niet gesproken zijn. Maar dankzij het zicht dat de heruitgave geeft op de wijze waarop Miskotte deze terminologie ontwikkelt zal eens te meer Miskottes intentie op dit punt in deze discussie meegenomen kunnen worden.

⁵ Bij een evaluatie van de in het onderzoek besproken receptiegeschiedenis dient een wezenlijke kanttekening te worden gemaakt. Waar in dit onderzoek over ‘receptie’ wordt gesproken betreft dat specifiek de receptie in de wereld van de wetenschap. Het zou daarnaast bepaald passend zijn, maar ook potentieel vruchtbaar, om de receptie van *Om het levende Woord* in de pastorie – concreet in het *Gehäus* – nader in kaart te brengen. Overigens kent een eventuele zoektocht naar deze *oral history* driekwart eeuw na het verschijnen van het boek wel een zekere immanente urgentie.

Het voorstel, in antwoord op Tomson, om voortaan te spreken over ‘ons belevingsgeloof’ en ‘ons strevingsgeloof’ wil daarvan een voorbeeld zijn.

MUIS EN MARQUARDT

Het in de heruitgave ont-dekte ‘virtuele gesprek’ tussen Rosenzweig en Barth bevatte impliciet al een wezenlijk antwoord op de door Muis en Marquardt geuite zorg of Miskotte in zijn volgen van Rosenzweig niet het risico liep van ‘vergoddelijking van de taal’. Maar eens te meer werd op die manier de actualiteit van Miskottes focus op de waarde van de taal (zie de aanbeveling in 6.3.7) zichtbaar.

DINGEMANS

In gesprek met Dingemans werd, wellicht pars pro toto, duidelijk hoe Miskottes hermeneutische opklaring een impuls kan betekenen in het actuele homiletische gesprek. Concreet werd hier zichtbaar hoe essentieel het is dat Miskotte de schriftleer fundeert in de *assumptio carnis*. De kracht van deze insteek is dat zo ‘ons schepselmatig bestaan’ tot het uiterste serieus wordt genomen. Hier ligt de wortel van zowel de pastorale als politieke (waarmee geen tegenstelling gesuggereerd wil zijn) kracht van Miskottes hermeneutiek. ‘Vrijspraak en bevrijding’ [37] betreffen bij Miskotte een materiële categorie, net zo tastbaar als brood en wijn. Nader te onderzoeken is de vraag wat in specifiek dit opzicht de consequentie ervan is dat in veel contemporaine dogmatiek, overigens in de lijn van bijvoorbeeld Schleiermacher, de schriftleer veeleer in de pneumatologie wordt gefundeerd.⁶

DEN DULK

De “dubbele boodschap”, tenslotte, welke Den Dulk bij Miskotte meende waar te nemen bleek bij nadere analyse zo dubbel niet. Zo ver als Den Dulk suggereerde staan bij Miskotte spreker en hoorder niet van elkaar, en al helemaal niet in een hiërarchisch verband. Veeleer delen beiden in dezelfde afhankelijkheid. Zo werd in gesprek met Den Dulk de consistentie van Miskottes theologie, ook in haar ontwikkeling, eens te meer duidelijk. Daarmee wordt de hermeneutiek van Miskotte, met een term van Den Dulk, echter niet makkelijker ‘verteerbaar’. Prediking is – en dat geldt voor spreker én hoorder in gelijke mate – voor Miskotte afhankelijk van ‘het wonder van de verandering’ (curs. JDZ) of het is geen prediking. De theologie houdt principieel rekening met een ‘magische werking van de overzijde’,⁷ of het is geen theologie. De hier door Miskotte gehanteerde

⁶ Wat de plaats van de werking van de Geest in *Om het levende Woord* betreft zij in dit verband een hiervoor waargenomen spanning op dit punt in herinnering gebracht – zie voetnoot 24, pag.147.

⁷ Zie tevens voetnoot 93, pag. 170.

terminologie lijkt daarbij vooral *kentheoretisch* bedoeld. Maar ondertussen is dit taal die in de 21^e eeuw nog moeilijker te verstaan is dan driekwart eeuw geleden. Een simpele reproductie ervan reproduceert de misverstanden evenzeer, en zal derhalve niet volstaan. Een adequate verwerking zal veel van ons vragen maar zal ons ook veel brengen.

(Onderzoeksvraag 1.2.8)

Aan een belangrijk element uit de receptie, voor zover deze uit de wetenschappelijke literatuur blijkt, is ondertussen voorbijgegaan. In een niet eerder gepubliceerd gedeelte uit het manuscript van het voorwoord voor de tussentijdse facsimile-heruitgave van 1973 – in de heruitgave te vinden te vinden in de annotatie bij het voorwoord bij de tweede druk – spreekt Miskotte een diepe frustratie uit over de gebrekkige ontvangst welke zijn boek ten deel was gevallen tijdens de eerste 25 jaar na publicatie. Dat alle in deze dissertatie besproken intense receptie-momenten dateren van na 1973 is hopelijk een fenomeen van een kentering op dit punt. Desniettemin wordt in de algemene Miskotte-receptie nog steeds gesproken over de ‘drie hoofdwerken’, waarmee dan resp. *Het wezen der Joodsche Religie*, *Edda en Thora* en *Als de goden zwijgen* worden bedoeld. Vijfentwintig jaar na de publicatie onderstreept Miskotte in het genoemde manuscript hoezeer hij zijn “uiterste krachten had ingespannen om althans de notie: ‘het levende Woord’ te benaderen”. Wat in *Om het levende Woord* aan de orde is, is voor Miskotte fundamenteel: *Dabar* – de kern van zijn hele theologie. Laat daarom de laatste conclusie zijn van dit onderzoek, dat Miskotte niet drie, maar vier hoofdwerken heeft geschreven. Een conclusie die tegelijk de belangrijkste aanbeveling omvat: *Om het levende Woord* verdient het om in een ‘relecture’ opnieuw gelezen en verwerkt te worden. Kerk en theologie in de 21^e eeuw zullen er wel bij varen.

6.5 *Om het levende Woord* als ‘pastoraal gesprek’

“Een pastoraal gesprek met pastores”, dat is waar Miskotte in *Om het levende Woord* op uit is, zo meldt hij in het voorwoord van 1948. Nadat verschillende meer abstracte conclusies zijn getrokken wil nu tenslotte de uiterst praktische vraag worden gesteld in hoeverre Miskotte in deze zijn opzet is geslaagd.⁸

(Onderzoeksvraag 6.5)

Dit is het moment waarop ook terug kan worden gekomen op de in de inleiding geformuleerde gedachte over het ‘horen’, als derde hermeneutische be-

⁸ “In hoeverre” – dat betekent dat de vraag hóe *Om het levende Woord* zich als pastoraal gesprek laat lezen belangrijker is dan een ja/nee antwoord op de vraag óf het boek zich als pastoraal gesprek laat lezen.

weging na (naast) het ‘kijken’ en ‘zien’. Als één ding duidelijk is geworden in de verschillende rondgangen welke in het voorafgaand onderzoek door het boek zijn gemaakt, dan is dat *Om het levende Woord* de lezer niet onberoerd laat, en ook niet onberoerd wíl laten. Het boek vraagt om reactie, om verwerking. Verwerking in het theologisch discours óók van de 21^e eeuw. Maar minsten evenzeer verwerking in het werkvertrek van degene die zich voorbereidt op de preek van de komende zondag. In die zin is het boek werkelijk een pastoraal *gesprek*. Miskotte vraagt om antwoord. Pas in ons antwoord komt Miskottes boek echt tot leven. En ‘leven’ is het kenmerk bij uitstek van het ‘horen’ dat Miskotte voor ogen heeft. De hoop zij daarom hier uitgesproken dat de heruitgave, maar ook dit onderzoek, vooral ruimte schept voor een heropleving van het door Miskotte gezochte pastorale *gesprek*.

Pastorale potentie hebben, om te beginnen, zeker de vele ‘praktische wenken’ [173] die door het gehele boek heen, maar met name natuurlijk in het derde opstel, door Miskotte met zijn collega’s worden gedeeld. De pastorale kracht van deze adviezen grijpt echter veel dieper dan alleen de bruikbaarheid ervan.⁹ De kern van Miskottes ‘pastoraat’ is dat hij voortdurend een diepgaande wetenschappelijke doordinking van de grote – grootste, “de mogelijkheid van een Godswoord in mensentaal”¹⁰ – hermeneutische vragen weet te vertalen naar en te verbinden met de kleinste vragen – bijvoorbeeld de ‘tekstkeuze’ – van de concrete homiletische praktijk.

Om het op dit punt onontkoombaar, maar gemeten aan de zaak die aan de orde is ook wezenlijk legitiem, even iets persoonlijker te maken: als redactor van de heruitgave heb ik vele jaren intens in *Om het levende Woord* mogen vertoeven. In toenemende mate heb ik daarbij, juist als prediker van deze tijd, een diepe collegiale nabijheid mogen ervaren, van zowel de hoogleraar als de ervaren prediker Miskotte. “Jij doet iets met taal”, gaf ooit een gemeentelid als feedback na een viering. In mijn preken gebeurt – soms – iets met taal, zo versta ik dat maar. Maar precies dat is wat Miskotte met mij gedaan heeft – en doet: *om het levende woord*. En in het verlengde daarvan ligt dan ook de belangrijkste aanbeveling welke ik ter afsluiting van dit onderzoek zou willen doen.

⁹ De ‘één op één’ bruikbaarheid van de ‘tips’ wordt bovendien sterk gerelativeerd door de radicale wijzigingen in de homiletische praktijk gedurende de voorbije driekwart eeuw. Bijvoorbeeld onder invloed van het *Oecumenisch Leesrooster*. Maar ook als gevolg van het feit dat de aandachtspanne van de gemiddelde hedendaagse hoorder bepaald kleiner is dan halverwege de vorige eeuw, en dat überhaupt het vermogen tot ‘horen’ in de hedendaagse beeldcultuur een problematische kwestie geworden is. Of, in de lijn van *Om het levende Woord* fundamenteel, als gevolg van het feit dat in grote delen van de hedendaagse kerk een ‘besef’ van de ‘eenheid van het boek’ [134] simpelweg niet meer kan worden verondersteld (zie noot 28, pag. 148).

¹⁰ Eerste zin van het voorwoord van 1948.

Ik kan mij maar moeilijk voorstellen dat collega-predikers van vandaag bij een zorgvuldige (her)lezing van *Om het levende Woord* niet eveneens door Miskotte meegenomen zullen worden, tenminste wanneer het ons lukt om door enige onontkoombare aanvankelijke vervreemding vanwege taal en stijl heen te luisteren. Maar minstens zozeer geldt deze verwachting de collega’s van morgen, vandaag al in hun *homiletical classroom*.¹¹ Miskotte richt zich, bij vlagen profetisch, in *Om het levende Woord* haast specifiek ook tot hen:

Te midden van de neergang van de cultuur, de uitdoving van de menselijke inspiratie, de verkilling van de humaniteit, de verwoestingen van het nihilisme gaat de prediking voort. Si l'Esprit qui flottait sur les eaux doit maintenant planer sur les ruines, qu'importe, il suffit qu'il vienne (Maritain)' – als wij, als evangelisten voor in- en outsiders, maar goed weten, dat deze Geest uit het Wóórd ons aanblaast en door een singuliere (uitzonderlijke – JDZ) genade met de Schrift verbonden wil blijven. [234] *(Tekst 1948)*

Juist in een tijd van onbegrensd relativisme¹² zal Miskotte als weinig anderen bemoedigen om in volle wetenschappelijke verantwoording (“wetenschappelijke verantwoording voor God” [102]) niet te vluchten in schijnbewegingen van pseudo allegorische en vaak moralistische vertaling (zie noot 18 pag. 46) naar alledaagse herkenbaarheid, c.q. “‘uit het leven gegrepen’ anekdoten” [299], maar te preken in de verwachting van goddelijke aanspraak ‘heden in uw oren’. Vanzelfsprekend ben ik zelf van harte bereid om de in deze studie opgedane expertise ter beschikking te stellen voor een gezamenlijke herlezing – misschien wel juist op dít punt gericht – met predikanten en aankomende predikanten.

Miskotte zal in *Om het levende Woord* kostbare nieuwe openingen hebben geboden aan de predikers van zijn tijd, vooral waar deze zich maar al te vaak klem voelden zitten tussen de orthodoxie en de moderne theologie. Die spanning speelt in de nieuwe eeuw anders en minder hevig dan driekwart eeuw geleden. Maar dat maakt de achterliggende vragen bepaald niet minder relevant of herkenbaar. Daar komt bij dat Miskotte zelf al de spanningen met regelmaat weet te vertalen naar tijden welke zich in 1948 slechts laten voorvoelen. Op dit punt zij teruggewezen naar de indringende citaten over de gelijkschakelende ‘technificering’ van het leven en het bijbehorende ‘verharding’ (zie pag. 51 [resp. 384v. en 160]). Als Miskotte juist op dergelijke momenten wijst op het belang van de concrete ménselijkheid van de Bijbelse verhalen [349] is dat ook in onze nieuwe

¹¹ “. . . where the habitus of critical academic reflection is fully integrated with artisan 21st century skills, especially when it comes to communication and a deeply rooted spiritual formation.” (F. Stark, ‘Conversational homiletics in an age of prophetic claims’, *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 34, no. 1 (2018): 68.

¹² En stress: “Maar wat is onder studeren te verstaan, als we in de praktijk van het ambt zijn ingegaan en bijkans ondergegaan?” [195]

eeuw niet alleen motiverend, maar wijst het nog steeds wegen voor relevante prediking.

Maar de diepste pastorale nabijheid van *Om het levende Woord* is gelegen in de ongekende eerlijkheid. “Wij weten weinig, – te weinig, Heer”. Preken is voor Miskotte geen techniek, wordt nooit routine. Miskotte méént de term ‘waagstuk’, en hij meent het óók persoonlijk. En hij meent het uiterst concreet. Miskotte weet dat de prediker eronder lijdt dat de éénheid van de Schrift al te vaak al te zeer verborgen gaat onder niet te rijmen tegenstellingen. De aanvechting daarover dat grote gedeeltes van de Bijbel zo akelig ‘primitief’ overkomen – een aanvechting die dieper gaat dan de twijfel [73] – wordt door Miskotte diep herkend. Dat de geweten en geloofde afhankelijkheid van ‘annunciatie’ het besef van onmogelijkheid, en bijgevolg zinloosheid en vermoeienis [met name 167, maar ook 70] (Tekst 1948 (beide)) als onontkoombare keerzijde heeft wordt niet verzwegen. In een dergelijke eerlijkheid is *Om het levende Woord* pastoraal nabij.¹³ De ‘zwaarwichtigheid’ (vgl. [245], [257] en vooral [260]) van menige passage in *Om het levende Woord* heeft ook vrijwel altijd deze kant, dat de lezer voelt dat hier een persoonlijk gevecht wordt gevoerd om überhaupt te kunnen preken.

Ten allerdiepste is de pastorale kracht van *Om het levende Woord* gelegen in de hiervoor beschreven teleologie. Gods woord wil gesproken zijn in mensentaal. En daarom doet onze menselijkheid er alles toe. Ook de hachelijke menselijkheid van de prediker:

Laat toch niemand denken, dat dergelijke pastorale overwegingen over de innerlijke strijd van de schriftonderzoekers in een wetenschappelijke verhandeling niet passen. Ze verstoren de schone lijn wellicht, maar ze zijn ter zake. Ze voeren in het hart van de zaak en ze zijn menselijk naar het voorbeeld van de mensgeworden God. [73] (Tekst 1948)

¹³ En waar eventueel een hedendaagse prediker het ‘waagstuk’ niet in deze intensiteit herkent, wordt deze lezer door Miskotte onontkoombaar tot de bijbehorende vragen gedwongen, wat ook pastoraal is.

Bijlage bij hoofdstuk 6: Evaluatie – Overzicht van hoofd- en deelvragen

‘Main research question’ volgens het overeengekomen promotieplan:

Op basis van een tekstkritische analyse waarin de wordingsgeschiedenis van het hermeneutisch/homiletische werk ‘Om het levende woord’ van K.H. Miskotte wordt gereconstrueerd, gecombineerd met bronnenanalyse waardoor de positie van het werk in het toenmalige debat wordt geobserveerd, wil in de dissertatie worden onderzocht volgens welke theologische ‘methode’ Miskotte in dit boek verschillende exegetisch-homiletische benaderingen uit het begin van de vorige eeuw met elkaar én met de prediker in gesprek brengt, alsmede wat de implicaties daarvan zijn.

Bij Hoofdstuk 2: Reconstructie

In hoeverre is de hier geboden reconstructie bruikbaar voor nader onderzoek naar de tekst van Miskotte?

(Onderzoeksvraag 1.2.2; evaluatie in 6.1).

Bij Hoofdstuk 3: Observaties

Hoe verwerkt Miskotte de verschillende posities en ontwikkelingen van zijn tijd – zowel de sociaal-culturele als de theologische – en brengt ze met elkaar en met de prediker in gesprek?

(Onderzoeksvraag – 1.2.3 – 1; evaluatie in 6.3.2).

Hoe ontwikkelen verschillende thema’s zich door de tijden heen, hetzij door nadere aanvulling ter plaatse, hetzij door dat ze elders – bijvoorbeeld in een ander, later, verschenen opstel – worden opgepakt en verder uitgewerkt?

(Onderzoeksvraag 1.2.3 – 2; evaluatie in 6.2).

In hoeverre dragen de verschillende tekstonderdelen van Om het levende Woord bij aan het door Miskotte gestelde doel: synthese van de verschillende exegetisch-homiletische benaderingen van zijn tijd?

(Onderzoeksvraag 1.2.3 – 3; evaluatie in 6.3.1 en 6.3.5).

Hoofdstuk 4: Observaties van Miskottes omgang met zijn bronnen

Hoe brengt Miskotte zijn belangrijkste bronnen – exemplarisch wordt specifiek

gekeken naar Karl Barth en Franz Rosenzweig – met elkaar én met de lezer, c.q. de prediker – in gesprek?

(Onderzoeksvraag 1.2.4; evaluatie in 6.3.4)

Bij Hoofdstuk 5: Analyse. Eenheid door de 1948-redactie

Op welke wijze heeft de ingrijpend-geredigeerde samenbundeling van de vier opstellen een éénheid geschapen?

(Onderzoeksvraag 1.2.5; evaluatie in 6.3.3, 6.3.5, 6.3.6 en 6.3.7)

Of en zo ja op welke wijze is het motief van het ‘pastoraal gesprek met pastores’ bepalend geweest en vruchtbaar gebleken voor het theologische vertoog van Om het levende woord als geheel?

(Onderzoeksvraag 1.2.6; evaluatie in 6.5).

Methodiek

In hoeverre de gevolgde methode – literair-historische ‘kijken’ en fenomenologisch ‘zien’ naar Miskottes tekst – adequaat gebleken?

(Onderzoeksvraag 1.2.7; evaluatie in 6.2).

Bij de aangevoerde stemmen uit de receptie

In hoeverre voert het nieuwe tekstinzicht, dat via de heruitgave mogelijk is geworden, eventueel tot een nuancering dan wel bijstelling van de eerder gegeven interpretatie?

(Onderzoeksvraag 1.2.8; evaluatie in 6.4).

Samenvatting

Centraal in deze dissertatie staat de heruitgave van Dr. K.H. Miskotte, *Om het levende Woord*, welke in een versie van zgn. ‘studieuitgave’ als bijlage bij de dissertatie wordt aangeboden. In *Om het levende Woord* heeft Miskotte in 1948 vier opstellen samengebracht welke alle vier reeds eerder verschenen waren. Met het oog op de samenbundeling zijn de opstellen echter alle vier, zoals Miskotte zelf dat in het voorwoord van 1948 formuleert, “aan een ingrijpende bewerking onderworpen, aanmerkelijk uitgebreid en meer dan vroeger aangelegd op een synthese van de verschillende gangbare gezichtspunten”. In de praktijk betekent dat, dat meer dan zestig procent van *Om het levende Woord* in 1948 uit nieuw geschreven tekst bestaat. Daarmee kan het werk beschouwd worden als Miskottes eerste grote publicatie sinds het begin van zijn hoogleraarschap in 1945. In het hermeneutisch-homiletische werk richt Miskotte zich zowel op de wetenschap als op de kerkelijke praktijk, in hun onderlinge verbondenheid.

Tekstkritiek en annotatie in de heruitgave – De bijlage

Een eerste belangrijk element van de heruitgave is dat de redactiegeschiedenis van de verschillende opstellen tot op woordniveau inzichtelijk is gemaakt. Dat betekent dat van de eerste drie opstellen in principe twee edities zogezegd ‘tekstkritisch’ van elkaar worden onderscheiden, namelijk de oorspronkelijk gepubliceerde versie – resp. daterend uit 1934, 1941 en 1942 – en de eindversie van 1948. Het vierde opstel daarentegen kent een meer complexe redactiegeschiedenis. Het opstel is oorspronkelijk in december 1928 in vier delen verschenen in het *Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente te Meppel*. Drie jaar daarna verschijnt, na Miskottes standplaatswisseling, een tweede versie van hetzelfde opstel in het *Haarlemsch Predikbeurtenblad* van december 1931, wederom in vier afleveringen. Deze versie blijkt op een aantal punten licht uitgebreid ten opzichte van de eerste versie. Waarbij overigens de belangrijkste uitbreidende passage een letterlijke kopie blijkt van een passage uit een artikelenreeks welke Miskotte in 1924 gepubliceerd had in het gemeenteblaadje van zijn eerste standplaats, Kortgene. In 1941 wordt het opstel opnieuw gepubliceerd, maar nu als zelfstandige publicatie. Daartoe ondergaat het opstel een tweede, maar nu ‘aanmerkelijk’ te noemen uitbreiding. Om dan tenslotte in 1948 met het oog op de

genoemde samenvoeging nogmaals ‘aanmerkelijk uitgebreid’ te worden. In de heruitgave worden o.a. al deze redactielagen van elkaar onderscheiden. Miskotte lijkt zijn zettters te gebruiken als een hedendaagse tekstverwerker, wat concreet betekent dat een passage – soms zelfs éénzelfde zin – elementen kan bevatten uit alle genoemde edities.

Een tweede wezenlijk element van de heruitgave betreft de redactionele annotatie. Deze bevat allereerst het resultaat van bibliografisch onderzoek naar de door Miskotte gebruikte bronnen. Alle door Miskotte gegeven literatuurverwijzingen zijn geactualiseerd, waar nodig gecorrigeerd of aangevuld, en af en toe ook, waar dat voor hedendaagse lezers nuttig leek, kort toegelicht. Met regelmaat leidde dit bibliografisch onderzoek tevens tot correcties in de door Miskotte gebruikte citaten. Om Miskottes werk driekwart eeuw na dato – deels zelfs dus een hele eeuw – leesbaar te houden voor nieuwe lezers wordt bovendien op relevante momenten in de redactionele annotatie een korte beschrijving gegeven van de theologische dan wel maatschappelijke context.

Daarmee is de heruitgave op zichzelf al een belangrijk onderzoeksresultaat. Tegelijk maakt de gekozen vorm voor de heruitgave van *Om het levende Woord* nieuw onderzoek mogelijk, waarmee in deze dissertatie een begin wordt gemaakt.

Centrale onderzoeksvraag en methodiek – Hoofdstuk 1

De centrale onderzoeksvraag in deze dissertatie luidt: *Op basis van een tekstkritische analyse waarin de wordingsgeschiedenis van het hermeneutisch-homiletische werk Om het levende woord van K.H. Miskotte wordt gereconstrueerd, gecombineerd met bronnenanalyse waardoor de positie van het werk in het toenmalige debat wordt geobserveerd, wil in de dissertatie worden onderzocht volgens welke theologische ‘methode’ Miskotte in dit boek verschillende exegetisch-homiletische benaderingen uit het begin van de vorige eeuw met elkaar én met de prediker in gesprek brengt, alsmede wat de implicaties daarvan zijn.*

In het *eerste hoofdstuk* wordt allereerst deze centrale vraagstelling opgesplitst in een aantal deelvragen, welke leidend zijn geweest in het voltrokken onderzoek en waarvan in het zesde hoofdstuk de voorlopige balans wordt opgemaakt.

Daarnaast wordt in het eerste hoofdstuk met name aandacht besteed aan de in dit onderzoek toegepaste methodiek. De in de heruitgave geboden tekstkritiek alsmede bronnen- en context-analyse maken een nieuwe vorm van onderzoek binnen *Om het levende Woord* mogelijk. Bijvoorbeeld is het nu mogelijk om de wisselende maatschappelijke context nauwkeuriger dan voorheen aan de tekst te relateren. De relevantie van dergelijk onderzoek blijkt alleen al uit de jaartallen van verschijnen van de verschillende onderdelen en hun edities van *Om het levende Woord* – namelijk 1928, 1931 (1924), 1934, 1940, 1941, 1942 en 1948 – waarmee de ontstaansgeschiedenis van het boek de opkomst én de ondergang van het Nationaal Socialisme, de genocide op de Joden, de volledige Tweede Wereldoorlog – inclusief de vertwijfeling, maar ook de weerstand en tenslotte de

Bevrijding –, als vervolgens ook de naoorlogse ‘Doorbraak’ en de ‘mislukking’ daarvan, alsmede de ‘Restauratie’ én tegelijk de opkomst en bloeitijd van het Existentialisme omvat. In *Om het levende Woord* klinkt het allemaal door. Via het inzicht in de verschillende redactielagen wordt de lezer nu min of meer meegenomen in al deze ontwikkelingen, bijvoorbeeld die rondom de voor Miskotte uiterst belangrijke, maar na de oorlog zeer omstreden zgn. ‘George-school’. Binnen dit kader worden in de dissertatie de nodige concrete observaties gedaan.

De tekstkritische uitgave maakt het, als methodische variant, ook mogelijk de ontwikkeling van afzonderlijke (theologische) thema’s door de verschillende edities van de verschillende opstellen heen te volgen. Zo faciliteert de heruitgave nieuw zicht op Miskottes theologische ontwikkeling, alsook op de consistentie daarin. Bijvoorbeeld wordt zo de invloed zichtbaar welke uitging van *Die Schrift und ihre Verdeutschung* (Buber en Rosenzweig), dat Miskotte in 1936 van Buber zelf mocht ontvangen. Naar alle waarschijnlijkheid ligt hier de bron van Miskottes belangstelling voor het thema ‘Bijbelse grondwoorden’, waarvan de ontwikkeling via de verschillende redactielagen in *Om het levende Woord* nu stap voor stap te volgen valt.

In combinatie met de tekstkritische duidelijkheid maakt bovendien de nauwkeurige bronneninformatie in de annotatie het mogelijk, als derde methodische variant, om meer precies dan voorheen te onderzoeken hoe Miskotte door de jaren heen in gesprek is geweest met zijn theologische bronnen.

Waar tekstkritiek, bronnen- en context-analyse vervolgens ook nog eens worden gecombineerd met concordant onderzoek binnen de tekst van *Om het levende Woord* ontstaat gaandeweg steeds meer zicht op de innerlijke structuur van het boek. Miskotte zelf zou spreken van het ‘gebinte’. Via het ‘gebinte’ zijn het geheel en de delen met elkaar verbonden. Zo bemiddelt het ‘gebinte’ het wezen van de zaak, zo leert Miskotte zijn lezers, als hij in het eerste opstel de werking van de door hem bepleite ‘fenomenologische exegeze’ uitlegt. Via een soortgelijke methodiek wordt in dit onderzoek nu dus ook Miskotte zelf gelezen.

Verantwoording heruitgave – Hoofdstuk 2

In het *tweede hoofdstuk* wordt vooral verantwoording afgelegd van de wijze waarop de op hedendaags gebruik gerichte ‘heruitgave’ tot stand is gekomen. Bijvoorbeeld wordt beschreven hoe Miskotte een meester blijkt in het impliciet citeren uit de Bijbel. Maar menig hedendaags lezer zal het gros van deze niet verder geëxpliciteerde Bijbelverwijzingen ontgaan. Terwijl Miskotte vaak bijzonder treffend citeert. Bijbelcitaten zijn voor Miskotte noch ‘bewijsplaats’, noch ‘illustratie’. Als Miskotte in *Om het levende Woord* uit de Bijbel citeert gaat er tussen Miskottes tekst en de betreffende Schriftplaats van alles heen en weer. Miskottes tekst werpt een bijzonder licht op de Bijbelpassage, én omgekeerd. Daarom is in de heruitgave het oorspronkelijk in de hoofdtekst opgeno-

men minimum van Miskottes eigen referenties aangevuld met een nagestreefd maximum aan aanvullende referenties in de annotatie.

Vervolgens worden in dit hoofdstuk de verschillende bronteksten omschreven. Een bijzonderheid in dit verband is dat in het ‘tekstkritisch’ onderzoek gebruik is gemaakt van de bewaard gebleven drukproeven voor editie 1948. Deze grote vellen vol handgeschreven aanvullingen laten op een geheel eigen wijze de precisie zien waarmee Miskotte tot het einde toe aan zijn teksten is blijven schaven. Op het allerlaatst, nog ná de correctie van deze drukproeven, blijken nog elementen toegevoegd welke soms een sleutel vormen tot een veel preciezer verstaan van het geheel.

Tevens wordt in dit bronnenoverzicht aandacht besteed aan ‘editie 1973’. Op zich bevat deze editie een fotomechanische reproductie van de uitgave van 1948. Er is echter een nieuw voorwoord toegevoegd, alsmede een meer uitgebreide, overigens incorrecte, inhoudsopgave. Met name het bewaard gebleven manuscript van deze aanvullingen blijkt informatief.

Observaties in de 1948-redactie – Hoofdstuk 3

Het *derde hoofdstuk* beschrijft een eerste rondgang door Miskottes tekst, welke vooral ‘observerend’ van aard is. Miskotte zou hier spreken van het ‘kijken’ dat zal staan naast het fenomenologische ‘zien’. Met name wordt daarbij gekeken naar de wijze Miskotte waarop zijn redactiewerkzaamheid praktisch heeft doorgevoerd. De aanvullingen van 1948 worden daartoe allereerst getalsmatig in beeld gebracht, wat bijvoorbeeld leidt tot de conclusie dat in editie 1948 van het vierde opstel een kleine 8% van de tekst stamt uit 1928, een kleine 2% uit 1931, 26% uit 1941 en 65% uit 1948. Ook de in beeld gebrachte uitbreidingen in de paragraafindelingen binnen de verschillende opstellen geven een eerste indruk van Miskottes redactionele werkzaamheid.

Gekeken wordt vervolgens wat de meer tekstgerichte redactionele technieken zijn welke Miskotte toepast in zijn bewerking van 1948. Daarbij valt op dat Miskotte op uiterst creatieve wijze alles in het werk stelt om zo veel mogelijk van de oorspronkelijke tekst te behouden. Een enkel woord kan worden gewijzigd, maar slechts zelden wordt een inhoudelijke passage weggelaten. Slechts waar het gaat over ‘allegorese’ en over ‘schrift met schrift verklaren’ veranderen Miskottes gedachtes hierover door de jaren heen blijkbaar zodanig dat een tweetal, kleinere, passages niet kunnen worden gehandhaafd. Voor het overige kunnen de gaandeweg gewenste aanvullende nuanceringsen, aanscherpingen of aanpassingen alle worden verwerkt door het opknippen van zinnen in meerdere delen, en het vervolgens toevoegen van vele bijzinnen of aanvullende alinea’s als eventuele tegenstem. Via de tekstkritiek, zeker in combinatie met een blik op de genoemde drukproeven, ziet de lezer, onontkoombaar niet zonder bewondering, woord na woord Miskotte met terugwerkende kracht aan het werk.

De redactie-technische observaties worden vervolgens toegespitst door op zoek te gaan naar ‘patronen in de redactie’ van 1948. Nuancering en aanscherping vormen maar een deel van de motieven tot aanpassing van de tekst. Ook de veranderende maatschappelijke en theologische context heeft invloed, alsmede Miskottes eigen theologische ontwikkeling gedurende de ontstaansperiode van *Om het levende Woord*. De tekstkritische uitgave laat heel concreet zien hoe door de jaren heen voor Miskotte belangrijke theologische thema’s – i.c. de (in de receptie zwaar omstreden) drieslag ‘heidendom, jodendom, christendom’, het thema ‘Bijbelse grondwoorden’, alsmede het thema ‘de eucharistische kracht van de prediking’ – stap voor stap structurerend en samenbindend onderdeel worden van en tussen de verschillende deeltteksten.

De belangrijkste constante in het redactiewerk blijkt Miskottes streven naar ‘synthese’. Er is Miskotte, zelf een synthetische persoonlijkheid *pur sang*, in *Om het levende Woord* veel aan gelegen om de tegenstellingen welke op dat moment de kerk ernstig verdelen te overbruggen. Met name betreft het hier de tegenstelling tussen orthodoxie en moderne theologie, welke in het bijzonder binnen de hermeneutiek op heel concrete wijze uitkristalliseerde. De toenemende wederzijdse ontkenning van theologische polen had in de kerkelijke praktijk van de eerste helft van de vorige eeuw een verlamme uitwerking op de prediking van die dagen, waar deze de neiging had te verworden tot vooral een bevestiging van bestaande standpunten. Tegenover deze polarisatie toont Miskotte een weg van meervoudige methodische solidariteit: De verschillende benaderingen van de Schrift hebben alle – bijna alle, zo laten de voornoemde weglatingen zien – een eigen waarde, maar worden tegelijk alle gerelativeerd door de sprekende werkzaamheid van het ‘levende Woord’ zelf. In wat Miskotte ‘theologische exegeese’ noemt gaat het om deze laatste synthese, welke men uiteindelijk niet schiept, maar vindt.

Miskottes omgang met zijn bronnen (exemplarisch) – Hoofdstuk 4

Op de grens van observatie en analyse wordt in het *vierde hoofdstuk* gekeken hoe Miskotte omgaat met zijn theologische bronnen, en hoe hij deze in gesprek brengt met zijn lezers. *Pars pro toto* wordt daartoe onderzocht hoe Miskotte de stemmen van zijn twee belangrijkste leermeesters, namelijk Karl Barth en Franz Rosenzweig, verwerkt.

Nu is het eerste opstel van meet af bedoeld als uitwerking van de hermeneutische implicaties van Karl Barths leer van de ‘drie gestalten van het Woord van God’, volgens welke de Schrift als tweede gestalte “staat tussen het openbaringsgebeuren en de prediking-van-nu”. In die zin is Barth als gesprekspartner evident aanwezig. Maar zeker bij nauwkeurige lezing valt vervolgens ook op andere momenten – waarbij in dit deel van het onderzoek met name naar het

tweede opstel wordt gekeken – de stem van Karl Barth voortdurend via citaten of meer structureel aan te wijzen.

Rosenzweig echter is in *Om het levende Woord* ogenschijnlijk minder prominent aanwezig. Maar een combinatie van tekstkritiek – waarbij een op het allerlaatst in 1948 toegevoegde voetnoot een sleutelfunctie blijkt te vervullen – en bronnenanalyse brengt aan het licht dat de stem van Rosenzweig met name in het tweede opstel veel intenser doorklinkt dan Miskottes eigen annotatie laat vermoeden. Een cursorische lezing van het tweede opstel, dat geschreven is in de vorm van een beeldmeditatie rondom Dürers *Hieronymus im Gehäus*, toont aan dat Miskotte hier min of meer een scenische verwerking presenteert van een gesprek tussen zijn beide leermeesters. Zowel Barth als Rosenzweig maken in dit verband duidelijk wat het betekent dat het begrip ‘woord’ – dit geldt voor zowel mensenwoord als Godswoord – voor veel meer staat dan voor een neutrale drager van informatie. Ten diepste staat elk ‘woord’ vooral voor een gebeuren van actuele, daadwerkelijke ontmoeting. Een echt woord verandert de hoorder, verandert de wereld, verandert de taal. Vertaald naar onze omgang met de Schrift betekent dat, zo benadrukken zowel Barth als Rosenzweig, dat de boodschap van de Schrift nooit los te koop is, los van de concrete vorm waarin in de Schrift over de ontmoeting van God en mens wordt gesproken. De vorm, ofwel de concrete taal, draagt de sporen van de ontmoeting die eraan ten grondslag ligt. Via de zgn. ‘grammaticale methode’ van Rosenzweig leert Miskotte deze visie op de taal van de Schrift te vertalen naar enerzijds de concrete exegese – met name door middel van een concentratie op de ‘grondwoorden’ (in taal van Miskotte “de patrijspoort waardoor wij het Woord in het woord ontdekken”) – en anderzijds de actuele verkondiging – waarin de aan de ‘grondwoorden’ ontdekte oorspronkelijke taalstructuur taalvormend door wil werken, met het oog op ontmoeting, daadwerkelijk ‘spreken’, in het heden. Omgekeerd helpt het vocabulaire van Barth Miskotte om met meer precisie te verwoorden hoe bij Rosenzweig de openbaringskracht van de taal wordt gerelativeerd door een principiële afhankelijkheid van de gesprekspartner in de dialoog, welke uiteindelijk alle taal draagt. Zo brengt Miskotte zijn leermeesters met elkaar in gesprek. Een gesprek dat in werkelijkheid, tot groot verdriet van Miskotte, nooit heeft plaatsgevonden, maar dat nu een deel wordt van de methodische bezinning van de voorganger die in haar/zijn werkvertrek (het ‘Gehäus’) eerlijk en open de weg wil gaan van de lezing van de Schrift op, zeg, maandag, naar de verkondiging van concreet deze zondag in het midden van concreet deze gemeente.

Analyse van de samenbindende werking door de eindredactie van 1948 – Hoofdstuk 5

In het *vijfde hoofdstuk* wordt, voortbouwend op de observaties in de hoofdstukken drie en vier, analyserend onderzocht in hoeverre door de redactie van 1948 in *Om het levende Woord* ook werkelijk een samenhangend geheel is ontstaan.

Hoewel Miskotte bij de publicatie van de originele opstellen in resp. 1934, 1941, 1942 en 1941 (1928/1931) de samenvoeging van 1948 nog niet op het oog zal hebben gehad, kennen de verschillende opstellen reeds de nodige samenhang en onderling verband. Tezamen leggen ze namelijk vanuit een algemene hermeneutische bezinning, de weg af – om met Miskotte te spreken – “van de lezenaar in de cel naar de kansel in de kerk”. Allereerst wordt dit oorspronkelijke verband nader onderzocht. Daarbij blijken het tweede en derde opstel van meet af expliciet bedoeld als praktijkgerichte uitwerking van de in het eerste opstel geformuleerde ‘opmerkingen over theologische exegese’. Om echter de veel complexere oorspronkelijke relatie tussen het eerste en vierde opstel in beeld te krijgen zal eerst moeten worden onderzocht in hoeverre invloed vanuit de oerversies van het vierde opstel – die in de tijd immers aan het eerste opstel voorafgingen – terug te vinden is in de oerversie van het eerste opstel.

Lezend vanuit die vraag blijkt het eerste opstel als het ware een hermeneutisch fundament te leggen voor een tweetal homiletische kerngedachtes welke van meet af al dragend waren in het vierde opstel. Dat betreft allereerst de door Miskotte reeds in de meest oorspronkelijke versie van het vierde opstel aangeduide parallellie tussen Schriftleer en Incarnatieleer, ofwel, in woorden uit 1928 van Miskotte zelf, tussen het onmogelijke ‘ingaan van Gods Woord, dat *totaliter aliter* is, in onze arme mensentaal’ en het al even onmogelijke ‘ingaan van de zoon van God in de menselijke natuur waarbij deze nochtans de eeuwige Zoon is en blijft’. Het is precies deze ónmogelijkheid welke de prediking tot een ‘waagstuk’ – door alle edities heen de titel van het vierde opstel – maakt. In het eerste opstel, zes jaar later, wordt deze zelfde gedachte nader uitgewerkt en vooral ingekaderd in een samenhangend hermeneutisch betoog.

Het tweede wezenselement uit de oerversies van het vierde opstel dat in het eerste terug zal keren betreft het ‘eucharistische karakter’ van de prediking. In de ‘observerende rondgang’ van het derde hoofdstuk werd reeds ontdekt dat dit fundamentele thema door Miskotte in 1931 in het vierde opstel wordt ingevoegd, namelijk vanuit een kerkbladartikel uit Kortgene 1924. Gezien vanuit deze bijzondere wending in 1931 is het bepaald opvallend dat ‘de priester’, via Miskottes ontvankelijke aandacht voor de reeds genoemde avantgardistische George en zijn leerlingen, een hoofdrol zal spelen in de openingsparagrafen van het opstel over de ‘theologische exegese’ van 1934 (en zal blijven spelen in 1948). In het eerste gedeelte van het eerste opstel is Miskottes aandacht voor de priester daarbij vooral gericht op ‘het geheim van de kennis’, waar de priester weet van heeft. De priester bezit een ‘congenialiteit met de heilige tekst, een gave tot Wesensschau’ – waarmee een brug wordt geslagen naar de fenomenologische methode. Maar vanwege ‘het geheim van de kennis’ heeft de priester ook weet van een onontkoombare afhankelijkheid, zo vervolgt Miskotte dan zijn betoog. De in de exegese benodigde ‘intellectuele rechtschapenheid’ is uiteindelijk ‘van God gegeven’ – waarmee de kennisleer voluit raakt aan het sacrament van brood en wijn. En zo blijkt ook op dit tweede punt het eerste opstel van 1934

een hermeneutisch fundament te bieden voor wat in het vierde van 1931 al een homiletisch kernmoment was.

In het vervolg van het redactieproces worden deze reeds in 1928/1931 ingezette fundamentele lijnen verder uitgewerkt, zo blijkt in verdere analyse: Via editie 1941 van het vierde opstel, met vervolgens een tussenstap in het derde opstel van 1942, wordt stapsgewijs het (in de receptie niet onomstreden gebleven) ‘sacramentele karakter van de preek’ uitgewerkt tot één van de hoofdthema’s door heel de samenbundeling van 1948 heen. Evenzo blijken gedachten rondom ‘incarnatie’, ‘*assumptio carnis*’ en ook ‘*annunciatio*’ in 1948 te worden uitgewerkt tot een lijn welke de verschillende delen met elkaar verbindt, en het geheel draagt.

Een sterk verbindende invloed blijkt in editie 1948 uit te gaan van het begrip ‘theologische exegese’. Het begrip ‘theologische exegese’ stamt uit het opstel van 1934, en staat voor de gerichtheid van het woord om niet alleen (literair historisch) ‘bekeken’ of (fenomenologisch) ‘gezien’ te worden, maar vooral ‘gehoord’, waarbij het sprekende woord zelf subject is van dat horen. Pas in de versie van 1948 klinkt het begrip in het vierde opstel voor het eerst. Theologische exegese blijkt tegenweer bij uitstek tegen wat Miskotte in dit opstel ‘ons heidendom en ons jodendom’ – beide gericht op handhaving van de menselijke autonomie, beter spreken we overigens voortaan van ‘ons belevingsgeloof en ons strevingsgeloof’ – noemt.

Daarnaast blijken in 1948 alle opstellen structureel uitgericht op het liturgisch-bijbelse ‘heden’ waarin de ‘neergedaalde vrijspraak’ bezitneemt over onze tijd, ofwel het ‘heden’ waarin ‘deze Schrift in uw oren is vervuld’ (Luk. 4:21). In dat ‘heden’ als spits van het boek klinken de ‘tijdsleer’ van Barth en het concrete ‘heden’ van het Rosenzweigs ‘tweegesprek’ beide voluit door.

Eenheid in 1948 wordt ook subtiel geschapen door de nieuwe titel welke aan het eerste opstel wordt gegeven. In plaats van het vrijblijvende ‘opmerkingen over theologische exegese’ heet het nu ‘de opdracht van de exegese’. Aan de exegese wordt een opdracht gegeven, namelijk de prediking vandaag. “Das Wort will reden, zu jeder Zeit, in jede Zeit, jeder Zeit zum Trotz”, zo citeert Miskotte Buber in het voorwoord van 1948. Zo wordt het boek van 1948 getekend door een immanente teleologie. Exegese is pas exegese van het Woord als ze mee wil gaan in de beweging van de verkondiging die van het Woord zelf uitgaat, ofwel, als ze zich laat richten op de prediking in de gemeente. En op die weg is nu, in 1948, het hele boek gericht. De kern van deze weg is het Woord zelf. Dat Woord is een ‘levend Woord’ of het is niet. De formulering ‘het levende Woord’ klonk al, eenmalig, terloops, in het derde opstel in de versie van 1942. In 1948 mag de formulering bij wijze van titel het boek als geheel sieren. Het is de vertaling van het Hebreeuwse *dabar*, waarbij *dabar* staat voor de daad-werkelijkheid van de ontmoeting welke plaatsvindt in de dialogische gang van het Woord. Zo worden in het woord *dabar* wederom Barth en Rosenzweig verbonden. Precies als vertaling van *dabar* is ‘het levende Woord’, dat in de titel centraal staat,

dragend voor de hele gang van hermeneutische bezinning, tekststudie, ‘meditatie en oratie’ en vooral het ‘gebeuren’ van de eredienst van hier en nu.

Zusammenfassung

Der Schwerpunkt dieser Studie liegt auf der Neuauflage von Dr. K.H. Miskotte, *Om het levende Woord* („Um das lebendige Wort“), die als Anhang zu dieser Studie in einer sogenannten „Studienausgabe“ angeboten wird. In *Om het levende Woord* versammelte Miskotte 1948 vier Aufsätze, die alle vier bereits zuvor veröffentlicht worden waren. Im Hinblick auf die Sammlung wurden jedoch alle vier Aufsätze, wie Miskotte selbst im Vorwort von 1948 schreibt, „einer gründlichen Revision unterzogen, erheblich erweitert und mehr als bisher auf eine Synthese der verschiedenen aktuellen Sichtweisen ausgerichtet“. In der Praxis bedeutet dies, dass *Om het levende Woord* im Jahr 1948 zu mehr als sechzig Prozent aus neu geschriebenen Texten besteht. Das Werk kann somit als Miskottes erste größere Publikation seit dem Beginn seiner Professur im Jahr 1945 betrachtet werden. In dem hermeneutisch-homiletischen Werk konzentriert sich Miskotte sowohl auf die Wissenschaft als auch auf die kirchliche Praxis in ihrem wechselseitigen Zusammenhang.

Textkritik und Kommentierung in der Neuauflage – Der Anhang

Ein erster wichtiger Bestandteil der Neuauflage ist, dass die Redaktionsgeschichte der einzelnen Aufsätze bis auf Wortebene transparent gemacht wurde. Das bedeutet, dass zwei Ausgaben der ersten drei Aufsätze sozusagen „textkritisch“ voneinander unterschieden werden, nämlich die ursprünglich erschienene Fassung – aus den Jahren 1934, 1941 bzw. 1942 – und die Endfassung aus dem Jahr 1948. Der vierte Aufsatz hingegen hat eine komplexere Redaktionsgeschichte. Der Aufsatz wurde ursprünglich in vier Teilen in Dezember 1928 im *Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente in Meppel* (Kirchenzeitung) veröffentlicht. Drei Jahre später, nach Miskottes Arbeitsplatzwechsel, erscheint eine zweite Fassung desselben Aufsatzes im *Haarlemsch Predikbeurtenblad* vom Dezember 1931, wiederum in vier Teilen. Diese Fassung erweist sich in einigen Punkten als leicht erweitert im Vergleich zur ersten Fassung. Wobei sich übrigens der wichtigste erweiternde Abschnitt als wörtliche Abschrift einer Passage aus einer Reihe von Artikeln erweist, die Miskotte in 1924 im „Gemein-

deblatt“ seines ersten Standorts Kortgene veröffentlicht hatte. Im Jahr 1941 wurde der Aufsatz erneut veröffentlicht, diesmal jedoch als eigenständige Publikation. Zu diesem Zweck wurde der Aufsatz ein zweites Mal, diesmal jedoch „erheblich“, erweitert. Schließlich wurde der Aufsatz 1948 im Hinblick auf die bereits erwähnte Sammlung erneut „erheblich erweitert“. In der Neuauflage werden u.a. alle diese redaktionellen Ebenen voneinander unterschieden. Miskotte hat seine Satzsetzer sozusagen als ein zeitgenössisches Textverarbeitungsprogramm genutzt, was konkret bedeutet, dass eine Passage – manchmal sogar ein und derselbe Satz – Abschnitte aus allen genannten Ausgaben enthalten kann.

Ein weiterer wesentlicher Bestandteil der Neuauflage betrifft der redaktionelle Kommentar. Dieser enthält zunächst das Ergebnis der bibliographischen Untersuchungen der von Miskotte verwendeten Quellen. Alle von Miskotte angegebenen Literaturhinweise wurden aktualisiert, gegebenenfalls korrigiert oder ergänzt, und gelegentlich erläutert, wo dies für zeitgenössische Leser sinnvoll erscheint. Zudem führte diese bibliographische Studie regelmäßig zu Korrekturen der von Miskotte verwendeten Zitate. Um Miskottes Werk auch ein Dreivierteljahrhundert später – teilweise sogar ein ganzes Jahrhundert – für neue Leser lesbar zu halten, wird an den entsprechenden Stellen im redaktionellen Kommentar eine kurze Beschreibung des theologischen oder gesellschaftlichen Kontextes gegeben.

Die Neuauflage ist damit an sich schon ein wichtiges Forschungsergebnis. Zugleich eröffnet sie für die Neuauflage von *Om het levende Woord* gewählte Form neue Forschungsmöglichkeiten, die in dieser Dissertation explorativ erkundet werden.

Zentrale Forschungsfrage und Methodik – Kapitel 1

Die zentrale Forschungsfrage dieser Studie lautet: *Basierend auf einer textkritischen Analyse, in der die Entstehungsgeschichte des hermeneutisch-homiletischen Werkes Om het levende Woord von K.H. Miskotte rekonstruiert wird, in Kombination mit einer Quellenanalyse, durch die die Stellung des Werkes in der damals aktuellen Debatte betrachtet wird, soll in dieser Studie untersucht werden, nach welcher theologischen „Methode“ Miskotte in diesem Buch verschiedene exegetisch-homiletische Ansätze vom Beginn des letzten Jahrhunderts miteinander und mit dem Prediger ins Gespräch bringt, sowie welche Auswirkungen das hat.*

Im ersten Kapitel wird diese zentrale Forschungsfrage zunächst in mehrere Unterfragen aufgeteilt, die leitend waren in der durchgeführten Studie und worüber im sechsten Kapitel eine vorläufige Bilanz gezogen wird.

Des Weiteren wird im ersten Kapitel auf die Methodik der vorliegenden Studie eingegangen. Die in der Neuauflage bereitgestellte Textkritik sowie die Quellen- und Kontextanalyse ermöglichen eine neue Form der Forschung bezüglich *Om het levende Woord*. Zum Beispiel ist es nun möglich, den sich wan-

delnden gesellschaftlichen Kontext genauer als bisher auf den Text zu beziehen. Die Relevanz dieser Art der Forschung geht allein schon aus den Erscheinungsjahren der verschiedenen Abschnitte und deren Auflagen von *Om het levende Woord* – nämlich 1928, 1931 (1924), 1934, 1940, 1941, 1942 und 1948 – hervor, mit denen die Entstehungsgeschichte des Buches den Aufstieg und Fall des Nationalsozialismus, den Völkermord an den Juden, den gesamten Zweiten Weltkrieg – einschließlich der Verzweiflung, aber auch des Widerstands und schließlich der Befreiung – sowie den „Doorbraak“ („Durchbruch“ – 1945 traten sieben reformierte Amsterdamer Prediger öffentlich der niederländischen Sozialdemokratischen Partei bei) und sein „Scheitern“ und die „Wiederherstellung“ („wederopbouw“) und gleichzeitig den Aufstieg und die Blütezeit des Existenzialismus umfasst. Das alles spiegelt sich in *Om het levende Woord* wider. Durch den Einblick in die verschiedenen redaktionellen Schichten wird der Leser nun mehr oder weniger in all diese Entwicklungen einbezogen, zum Beispiel in die Entwicklungen rund um die so genannte „George-Schule“, die für Miskotte – äußerst wichtig, nach dem Krieg jedoch sehr umstritten war. Innerhalb dieses Rahmens enthält die Studie jegliche konkrete Beobachtungen.

Als weitere methodische Variante erlaubt es die textkritische Auflage zudem, die Entwicklung einzelner (theologischer) Themen durch die verschiedenen Auflagen der einzelnen Aufsätze hindurch zu verfolgen. So ermöglicht die Neuauflage neue Einblicke in die theologische Entwicklung Miskottes und deren Konsistenz. So wird beispielsweise der Einfluss von *Die Schrift und ihre Verdeutschung* (Buber und Rosenzweig) deutlich, wovon Miskotte 1936 von Buber selbst ein Exemplar erhielt. Aller Wahrscheinlichkeit nach ist dies der Ursprung von Miskottes Interesse am Thema „Bijbelse Grondwoorden“ („Biblische Leitwörter“), dessen Entwicklung sich nun Schritt für Schritt durch die verschiedenen redaktionellen Schichten in *Om het levende Woord* verfolgen lässt.

In Kombination mit der textkritischen Klarheit ermöglicht die genaue Quellenangabe in der Kommentierung zudem, als dritte methodische Variante, genauer als bisher zu untersuchen, wie Miskotte im Laufe der Jahre hinweg mit seinen theologischen Quellen ins Gespräch gekommen ist.

Durch die anschließende Verknüpfung von Textkritik, Quellen- und Kontextanalyse mit einer Konkordanzforschung innerhalb des Textes von *Om het levende Woord*, wird nach und nach einen Einblick in die innere Struktur des Buches geschaffen. Miskotte selbst würde von einem „Holzrahmen“ sprechen. Das Ganze und die Teile werden vom „Holzrahmen“ verbunden. Auf diese Weise vermittelt der „Holzrahmen“ den Kern der Sache, wie Miskotte seinen Lesern lehrt, wenn er im ersten Aufsatz die Funktionsweise der von ihm vertretenen „phänomenologischen Exegese“ erläutert. Mit einer ähnlichen Methodik liest diese Studie nun Miskotte selbst.

Bilanz der Neuauflage – Kapitel 2

Im zweiten Kapitel wird in erster Linie erläutert, wie die auf eine zeitgenössische Nutzung ausgerichtete „Neuauflage“ zustande gekommen ist. So wird beispielsweise beschrieben, wie Miskotte sich als Meister des impliziten Bibelzitates erweist. Doch der Großteil dieser nicht explizit angedeuteten Bibelzitate wird der Aufmerksamkeit so mancher Leser von heute entgehen. Dabei zitiert Miskotte oft besonders treffend. Für Miskotte sind Bibelzitate weder „Beweismittel“ noch „Illustration“. Wenn Miskotte in *Om het levende Woord* aus der Bibel zitiert, entsteht eine besondere Wechselwirkung zwischen Miskottes Text und der betreffenden Bibelstelle. Miskottes Text wirft ein besonderes Licht auf die Bibelstelle und umgekehrt. Deshalb wurden Miskottes eigene Verweise, welche ursprünglich im Haupttext nur minimal enthalten waren, in der Neuauflage in der Kommentierung möglichst ausführlich durch zusätzliche Verweise ergänzt..

Anschließend werden in diesem Kapitel die verschiedenen Quellentexte beschrieben. Eine Besonderheit in diesem Zusammenhang ist, dass für die „textkritische“ Forschung die erhaltenen Druckfahnen der Ausgabe von 1948 herangezogen wurden. Diese großen Blätter voller handschriftlicher Ergänzungen zeigen in einzigartiger Weise, mit welcher Präzision Miskotte bis zum Schluss an seinen Texten gefeilt hat. Im allerletzten Moment, sogar nach der Korrektur dieser Druckfahnen, wurden Elemente hinzugefügt, die manchmal einen Hinweis zu einem viel genaueren Verständnis des Ganzen liefern.

In dieser Quellenübersicht wird auch auf die *Ausgabe 1973* eingegangen. Diese Ausgabe enthält an sich eine fotomechanische Reproduktion der Ausgabe von 1948. Es wurden jedoch ein neues Vorwort und ein umfassenderes, übrigens fehlerhaftes, Inhaltsverzeichnis hinzugefügt. Das erhaltene Manuskript dieser Ergänzungen erweist sich als aufschlussreich.

Beobachtungen in der Ausgabe von 1948 – Kapitel 3

Das dritte Kapitel beschreibt eine erste Auseinandersetzung mit Miskottes Text und ist hauptsächlich betrachtender Art. Miskotte spräche hier von einem „kijken“ (‘Schauen’), welches neben einem phänomenologischen „zien“ (‘Sehen’) steht. Vor allem wird dabei die Art und Weise untersucht, wie Miskotte seine redaktionelle Arbeit in der Praxis umgesetzt hat. Dazu werden die Ergänzungen von 1948 zunächst quantitativ dargestellt. Das führt beispielsweise zur Erkenntnis, dass in der 1948er Ausgabe des vierten Aufsatzes knapp 8% des Textes aus dem Jahr 1928, knapp 2% aus dem Jahr 1931, 26% aus dem Jahr 1941 und 65% aus dem Jahr 1948 stammen. Einen ersten Eindruck von Miskottes redaktioneller Tätigkeit vermitteln auch die abgebildeten Erweiterungen der Zahl der Absätze innerhalb der verschiedenen Aufsätze.

Anschließend werden die eher textorientierten redaktionellen Techniken betrachtet, welche Miskotte in seiner Überarbeitung von 1948 anwendet. In diesem Zusammenhang fällt auf, dass Miskotte sich auf äußerst kreative Weise bemüht,

so viel wie möglich vom Originaltext zu erhalten. Ein einzelnes Wort kann geändert werden, aber nur selten wird eine wesentliche Passage weggelassen. Lediglich wo es die „Allegorese“ und die „Erklärung der Schrift mit der Schrift“ betrifft, ändern sich Miskottes Gedanken im Laufe der Jahre offenbar so sehr, dass zwei kurze Passagen nicht beibehalten werden können. Ansonsten lassen sich die nach und nach gewünschten zusätzlichen Nuancierungen, Konkretisierungen oder Anpassungen alle umsetzen, indem Sätze in mehrere Teile aufgeteilt werden und als mögliche Gegenstimmen viele Nebensätze oder zusätzliche Absätze hinzugefügt werden. Anhand der Textkritik, zumal in Kombination mit einem Blick auf die bereits erwähnten Druckfahnen, sieht der Leser, unausweichlich mit gewisser Bewunderung, Wort für Wort, wie Miskotte arbeitet.

Die redaktionell-technischen Beobachtungen werden daraufhin konzentriert, indem nach „Mustern in der Bearbeitung“ von 1948 gesucht wird. Nuancierung und Konkretisierung sind nur ein Teil der Beweggründe, den Text anzupassen. Auch der sich verändernde gesellschaftliche und theologische Kontext spielt eine Rolle, ebenso wie Miskottes eigene theologische Entwicklung in den Entstehungsjahren von *Om het levende Woord*. Die textkritische Auflage zeigt sehr konkret, wie über die Jahre für Miskotte wichtige theologische Themen – nämlich die (in der öffentlichen Kritik umstrittene) Trias „Heidentum, Judentum, Christentum“, das Thema „Biblische Grundworte“ sowie das Thema „Die eucharistische Kraft der Predigt“ – Schrittweise zu strukturierenden und verbindenden Bestandteilen innerhalb und zwischen den verschiedenen Abschnitten werden.

Die wichtigste Konstante in der redaktionellen Arbeit scheint Miskottes Streben nach „Synthese“ zu sein. In *Om het levende Woord* legte Miskotte, der selbst eine durchaus synthetisierende Persönlichkeit war, großen Wert darauf, die Widersprüche zu überbrücken, welche die Kirche zu jener Zeit ernsthaft spalteten. Dies betrifft insbesondere den Gegensatz zwischen Orthodoxie und moderner Theologie, der sich vor allem in der Hermeneutik sehr konkret offenbarte. In der kirchlichen Praxis der ersten Hälfte des letzten Jahrhunderts hatte die zunehmende gegenseitige Verleugnung der theologischen Pole eine lähmende Wirkung auf die damalige Predigtpraxis, welche dazu neigte, hauptsächlich zu einer Bestätigung bestehender Sichtweisen zu werden. Gegen diese Polarisierung zeigt Miskotte einen Weg vielfältiger methodischer Solidarität: Die verschiedenen Herangehensweisen an die Schrift haben alle – fast alle, wie die genannten Auslassungen zeigen – ihren eigenen Wert, werden aber zugleich durch die „sprechende Wirksamkeit“ des „lebendigen Wortes“ selbst relativiert. In dem, was Miskotte „theologische Exegese“ nennt, geht es um diese letzte Synthese, die man letztendlich nicht erstellt, sondern entdeckt.

Miskottes Umgang mit seinen Quellen (exemplarisch) – Kapitel 4

Im vierten Kapitel wird, an der Schnittstelle zwischen Beobachtung und Analyse, untersucht, wie Miskotte mit seinen theologischen Quellen umgeht und wie er sie mit seinen Lesern ins Gespräch bringt. *Pars pro toto* wird dabei untersucht, wie Miskotte die Stimmen seiner beiden wichtigsten Lehrer, nämlich Karl Barth und Franz Rosenzweig, eingliedert.

Nun soll Miskottes erster Aufsatz von vornherein die hermeneutischen Implikationen von Karl Barths Lehre der „drei Gestalten des Wortes Gottes“ herausarbeiten, wonach die Schrift als zweite Gestalt „zwischen dem Offenbarungsereignis und die Predigt von heute steht“. In diesem Sinne wird Barth als Gesprächspartner eindeutig erkennbar. Aber gewiss lässt sich die Stimme Karl Barths bei genauer Lektüre auch an anderen Stellen - exemplarisch betrachtet diese Studie insbesondere den zweiten Aufsatz - immer wieder durch Zitate oder auch strukturell erkennen.

Auf den ersten Blick scheint Rosenzweig hingegen in *Om het levende Woord* weniger präsent. Doch eine Kombination aus Textkritik - bei der sich herausstellt, dass eine 1948 ganz am Ende des Druckvorgangs hinzugefügte Fußnote eine entscheidende Rolle spielt - und Quellenanalyse zeigt, dass Rosenzweigs Stimme, insbesondere im zweiten Aufsatz, viel intensiver durchscheint, als Miskottes eigene Kommentierung vermuten lässt. Eine oberflächliche Lektüre des zweiten Aufsatzes, der in Form einer Bildmeditation zu Dürers Hieronymus im Gehäus verfasst ist, zeigt, dass Miskotte hier mehr oder weniger eine szenische Verarbeitung eines Gesprächs zwischen seinen beiden Lehrern vorlegt. Sowohl Barth als auch Rosenzweig machen in diesem Zusammenhang deutlich, was es bedeutet, dass der Begriff „Wort“ - das gilt sowohl für das menschliche Wort als auch für das Wort Gottes - für weit mehr steht als für einen neutralen Informationsträger. Zutiefst steht jedes „Wort“ vor allem für ein Ereignis der tatsächlichen, realen Begegnung. Ein wirkliches Wort verändert den Hörer, verändert die Welt, verändert die Sprache. Übertragen auf unseren Umgang mit der Schrift bedeutet dies, wie Barth und Rosenzweig betonen, dass die Botschaft der Schrift niemals isoliert betrachtet werden sollte, ohne auch die konkrete Form - in der Schrift wird von der Begegnung zwischen Gott und Mensch gesprochen - zu berücksichtigen. Die Form, die konkrete Sprache, trägt die Spuren der Begegnung, die ihr zugrunde liegt. Mit Hilfe von Rosenzweigs so genannter „grammatischen Methode“ lernt (und lehrt) Miskotte diese Sicht der Sprache der Schrift einerseits in der konkreten Exegese anzuwenden - vor allem durch die Konzentration auf die „Grundworte“ (in Miskottes Sprache „die Luke, durch welche wir das Wort im Wort entdecken“) - und andererseits in konkrete Verkündigung, in der die an den „Grundworten“ entdeckte ursprüngliche sprachliche Struktur sprachbildend durchwirken will, zielend auf Begegnung und tatsächliches „reden“ in der Gegenwart. Umgekehrt hilft Barths Vokabular Miskotte, präziser auszudrücken, wie mit Rosenzweig die Offenbarungskraft der Sprache durch eine

grundsätzliche Abhängigkeit vom Gesprächspartner im Dialog, der letztlich alle Sprache trägt, relativiert wird. So bringt Miskotte seine Lehrer miteinander ins Gespräch. Ein Gespräch, das in der Realität zu Miskottes großem Bedauern nie stattgefunden hat, das aber nun Teil der methodischen Reflexion des Pfarrers/der Pfarrerin wird, der/die in seinem/ihrem Arbeitsraum (dem „Gehäus“) den Weg von der Schriftlesung am, sagen wir, Montag, bis zur Verkündigung des konkreten Sonntags inmitten der konkreten Gemeinde ehrlich und offen gehen will.

Analyse der kohäsiven Wirkung der Endredaktion von 1948 – Kapitel 5

Im fünften Kapitel wird, aufbauend auf den Beobachtungen in den Kapiteln drei und vier, analysiert, inwieweit durch die Redaktion von 1948 in *Om het levende Woord* tatsächlich ein zusammenhängendes Ganzes geschaffen wurde.

Obwohl Miskotte bei der Veröffentlichung der ursprünglichen Aufsätze in den Jahren 1934, 1941, 1942 und 1941 (1928/1931) wahrscheinlich noch nicht die Zusammenstellung der Sammlung von 1948 vorhergesehen haben wird, weisen die verschiedenen Aufsätze bereits eine gewisse Kohärenz und Zusammenhang auf. Gemeinsam gehen sie nämlich, ausgehend von einer allgemeinen hermeneutischen Reflexion, den Weg – um Miskotte zu zitieren – „vom Lesepult in der Zelle zur Kanzel in der Kirche“. Zunächst wird dieser ursprüngliche Zusammenhang näher untersucht. Dabei erscheinen der zweite und dritte Aufsatz von vornherein ausdrücklich als praktische Ausarbeitungen der im ersten Aufsatz formulierten „Bemerkungen zur theologischen Exegese“. Um sich jedoch ein Bild von der weitaus komplexeren ursprünglichen Beziehung zwischen dem ersten und dem vierten Aufsatz zu machen, wird zunächst zu untersuchen sein, inwieweit sich Einflüsse aus den Urfassungen des vierten Aufsatzes – der ja zeitlich vor dem ersten Aufsatz liegt – in der Urfassung des ersten Aufsatzes wiederfinden lassen.

Ausgehend von dieser Frage erweist sich der erste Aufsatz als gleichsam hermeneutisches Fundament für zwei homiletische Kerngedanken, die bereits im vierten Aufsatz von vornherein präsent waren. Zum einen handelt es sich um die von Miskotte bereits in der ursprünglichsten Fassung des vierten Aufsatzes aufgezeigte Parallele zwischen der Lehre der Schrift und der Lehre der Inkarnation, oder, in Miskottes eigenen Worten von 1928, zwischen dem unmöglichen „Eingehen des Wortes Gottes, das *totaliter aliter* ist, in unsere arme Menschensprache“ und dem ebenso unmöglichen „Eingehen des Sohnes Gottes in die menschliche Natur, wobei er dennoch der ewige Sohn ist und bleibt“. Gerade diese Unmöglichkeit macht die Predigt zu einem „Wagnis“ – so der Titel des vierten Aufsatzes in allen Auflagen. Im ersten Aufsatz, sechs Jahre später, wird derselbe Gedanke weiterentwickelt und vor allem in eine kohärente hermeneutische Argumentation eingebettet.

Das zweite Schlüsselement aus den Urfassungen des vierten Aufsatzes, das im ersten wiederkehren wird, betrifft den „eucharistischen Charakter“ der Predigt. In dem „betrachtenden Rundgang“ des dritten Kapitels wurde bereits festgestellt, dass dieses Grundthema von Miskotte 1931 in den vierten Aufsatz eingefügt wird, und zwar aus einem Artikel von 1924, aus dem Gemeindebrief aus Kortgene. In Anbetracht dieser besonderen Wendung im Jahr 1931, ist es besonders auffällig, dass „der Priester“ anhand Miskottes rezeptive Betrachtung des bereits erwähnten Avantgardisten George und seine Jünger eine führende Rolle in den ersten Absätzen des Aufsatzes über „theologische Exegese“ von 1934 spielen wird (und auch 1948 noch spielen wird). Im ersten Teil des ersten Aufsatzes konzentriert sich Miskotte in Bezug auf den Priester vor allem auf „das Geheimnis des Wissens“, welches der Priester kennt. Der Priester verfügt über eine „Kongenialität mit dem heiligen Text, eine Gabe der Wesensschau“ – und damit schlägt Miskotte eine Brücke zur phänomenologischen Methode. Wegen das „Geheimnis des Erkenntnis“ wisse der Priester aber auch um eine unentrinnbare Abhängigkeit, argumentiert Miskotte weiter. Die in der Exegese geforderte „intellektuelle Rechtschaffenheit“ sei schließlich „von Gott gegeben“ – womit die Erkenntnislehre vollends zusammenhängt das Sakrament von Brot und Wein berührt. Und so stellt sich auch bezüglich des zweiten Punkts heraus, dass der erste Aufsatz von 1934 ein hermeneutisches Fundament für das liefert, was schon im vierten Aufsatz von 1931 ein zentraler homiletischer Moment war.

In der Fortsetzung des redaktionellen Prozesses werden diese bereits 1928/1931 begonnenen Grundlinien weiter ausgearbeitet, wie die weitere Analyse zeigt: - über die 1941-Fassung des vierten Aufsatzes, mit einem Zwischenschritt in den dritten Aufsatz von 1942, wird der „sakramentale Charakter der Predigt“ (welcher in der Rezeption nicht unumstritten blieb) schrittweise ausgearbeitet zu einem der Hauptthemen, die ganze Sammlung von 1948 hindurch. Ebenso stellt sich heraus, dass Miskottes Gedanken zur „Inkarnation“, zur „*assumptio carnis*“ und auch „Ankündigung“ 1948 zu einer Linie ausgearbeitet werden, welche die verschiedenen Teile verbindet und das Ganze trägt.

Es stellt sich heraus, dass in der Ausgabe von 1948 ein sehr verbindender Einfluss ausgeht vom Konzept der „theologischen Exegese“. Der Begriff „theologische Exegese“ stammt aus dem Aufsatz von 1934 und steht für die Ausrichtung des Wortes, um nicht nur (literarhistorisch) „angesehen“ oder (phänomenologisch) „geschaut“ zu werden, sondern vor allem „gehört“ zu werden, wobei das redende Wort selbst Gegenstand dieses Hörens ist. Erst in der Fassung von 1948 erklingt der Begriff erstmals, im vierten Aufsatz. Die „theologische Exegese“ erweist sich als vorzügliche Gegenwehr zu dem, was Miskotte in diesem Aufsatz „*unser Heidentum und unser Judentum*“ – beide zielen auf die Erhaltung der menschlichen Autonomie, besser sprechen wir übrigens fortan von „*unserem Erfahrungsglauben und unserem Strebensglauben*“ (,belevingsgeloof en strevingsgeloof‘) – nennt.

Außerdem stellt sich heraus, dass in 1948 alle Aufsätze strukturell auf das liturgisch-biblische „Heute“ ausgerichtet sind, in der der „herabgekommene Freispruch“

von unserer Zeit Besitz ergreift, oder auf das „Heute“, in dem „diese Schrift vor euren Ohren erfüllt wird“ (Lk 4,21). In diesem „Heute“ als Spitze des Buches spiegeln sich sowohl Barths „Zeitlehre“ als auch das konkrete „Heute“ von Rosenzweigs „Dialog“ wider.

Unter anderem durch den neuen Titel des ersten Aufsatzes wurde im Jahr 1948 auf subtile Weise eine größere Einheit hergestellt. Anstelle des unverbindlichen „Bemerkungen zur theologischen Exegese“ heißt es nun „Aufgabe der Exegese“. Der Exegese wird eine Aufgabe erteilt, nämlich die Verkündigung heute. „Das Wort will reden, zu jeder Zeit, in jeder Zeit, jeder Zeit zum Trotz“, so zitiert Miskotte Buber im Vorwort von 1948. Das Buch von 1948 ist also von einer immanenten Teleologie geprägt. Exegese ist nur dann Exegese des Wortes, wenn sie sich auf die vom Wort selbst ausgehende Verkündigungsbewegung einlassen will, das heißt, wenn sie sich auf die Verkündigung in der Gemeinde ausrichten lässt. Und auf diesen Weg ist das ganze Buch nun, 1948, ausgerichtet. Das Herzstück dieses Weges ist das Wort selbst. Dieses Wort ist entweder ein „lebendiges Wort“ oder es ist nicht (oder es ist kein richtiges Wort). Die Formulierung „das lebendige Wort“ wurde schon einmal, beiläufig, in der Fassung von 1942 des dritten Aufsatzes genutzt. Im Jahr 1948 darf diese Formulierung als Titel das ganze Buch schmücken. Es ist die Übersetzung des hebräischen *dabar*, wobei *dabar* für die Tatsächlichkeit der Begegnung steht, die sich in dem dialogischen Austausch des Wortes ereignet. So werden Barth und Rosenzweig in dem Wort *dabar* ein weiteres Mal verbunden. Gerade als Übersetzung von *dabar* ist das im Titel zentrale „lebendige Wort“ grundlegend für den gesamten Ablauf der hermeneutischen Reflexion, des Textstudiums, der „Meditation und Oratio“ und vor allem auf das „Geschehen“ des Gottesdienstes im Hier und Jetzt.

Übersetzung: Maarten Lemken.

Summary

Central to this dissertation is the reissue of Dr K.H. Miskotte, *Om het levende Woord* (“To the Living Word”), which is offered in a version of a so-called ‘study edition’ as an appendix to the dissertation. In *Om het levende Woord*, Miskotte in 1948 compiled four essays, all of which had appeared previously. In view of the bundling however, all four essays were, as Miskotte himself puts it in the foreword of 1948, “subjected to a thorough revision, considerably extended and more than before laid out on a synthesis of the various current points of view”. In practice, this means that over sixty per cent of *Om het levende Woord* in 1948 consists of new writing. As such, the work can be considered Miskotte’s first major publication since the beginning of his professorship in 1945. In the hermeneutic-homiletic work, Miskotte addresses both scholarship and church practice, in their interrelatedness.

Text criticism and annotation in the reissue – The appendix

A first important element of the reissue is that the editorial history of the various essays has been made comprehensible down to word level. This means that from the first three essays, in principle, two editions are distinguished, so to speak, ‘text-critically’, namely the originally published version – dating from 1934, 1941 and 1942 respectively – and the final version of 1948. In contrast, the fourth essay has a more complex editorial history. The essay was originally published in four parts in December 1928 in the *Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente in Meppel*. In 1931, after Miskotte’s changing of post, a second version of the same essay appears in the *Haarlemsch Predikbeurtenblad* of December 1931, again in four instalments. This version turns out to be slightly expanded on a number of points compared to the first version, in which, incidentally, the most important expanding passage turns out to be a literal copy of a passage from a series of articles which Miskotte had published in 1924 in the church gazette of his first town, Kortgene. In 1941, the essay is published again, but now as an independent publication. To this end, the essay undergoes a second, but now ‘considerable’ expansion. Finally, in 1948, in view of the aforementioned compilation, it is once again “considerably expanded”. In the reissue, among other things, all these editorial layers are distinguished from

each other. Miskotte appears to use his typesetters as a contemporary word processor, which essentially means that a passage – sometimes even one and the same sentence – may contain elements from all the editions mentioned.

A second essential element of the reissue concerns the editorial annotation. This contains, first of all, the result of bibliographical research into the sources used by Miskotte. All bibliographic references given by Miskotte have been updated, where necessary corrected or supplemented, and occasionally, where it seemed useful for contemporary readers, briefly explained. Regularly, this bibliographical research also led to corrections in the quotations used by Miskotte. In order to keep Miskotte's work readable for new readers three quarters of a century later – in part even a whole century – a short description of the theological or social context is given at relevant moments in the editorial annotation.

This makes the reissue an important research result in itself. At the same time, the form chosen for the republication of *Om het levende Woord* allows for new research, which is embarked upon in this dissertation.

Central research question and methodology – Chapter 1

The central research question in this dissertation is: *On the basis of a text-critical analysis in which the genesis history of the hermeneutical-homiletical work Om het levende woord by K.H. Miskotte is reconstructed, combined with a source analysis through which the position of the work in the then ongoing debate is observed, the dissertation intends to investigate according to which theological 'method' Miskotte in this book engages various exegetical-homiletical approaches from the beginning of last century with each other and with the preacher, as well as what the implications of these are.*

In the first chapter, firstly, this central question is divided into a number of sub-questions, which have been leading in the accomplished research and of which the sixth chapter provides a preliminary assessment. In addition, the first chapter pays particular attention to the methodology applied in this study. The text criticism offered in the reissue as well as the source and context analysis enable a new form of research within *Om het levende Woord*. For example, it is now possible to relate the changing social context to the text more precisely than before. The relevance of such research is evident from the mere dates of appearance of the various sections and their editions of *Om het levende Woord* – namely 1928, 1931 (1924), 1934, 1940, 1941, 1942 and 1948 – with which the genesis of the book covers the rise and fall of National Socialism, the genocide of the Jews, the entire Second World War – including the despair, but also the resistance and finally the Liberation – as well as the post-war 'Doorbraak' and its 'failure' ('doorbraak' = 'breakthrough': In 1945, seven reformed Amsterdam preachers openly joined the Dutch Social Democratic Party), and the 'Restoration' and simultaneously the rise and flowering of Existentialism. In *Om het levende Woord*, it all resonates. Through the insight into the various editorial

layers, the reader is now more or less carried along in all these developments, for instance those surrounding the, to Miskotte extremely important, but post-war very controversial so-called ‘George school’. Within this framework, the dissertation makes several concrete observations.

The text-critical edition also allows, as a methodical variant, to follow the development of individual (theological) themes through the different editions of the various essays. As such, the reissue facilitates new insight into Miskotte’s theological development, as well as its consistency. For instance, it reveals the influence exerted by *Die Schrift und ihre Verdeutschung* (Buber and Rosenzweig), which Miskotte had the honour of receiving from Buber himself in 1936. In all probability, this is the source of Miskotte’s interest in the theme of ‘Biblical grondwoorden’, the development of which can now be followed step by step through the various editorial layers in *Om het levende Woord*.

Moreover, combined with the text-critical clarity, the detailed source information in the annotation permits, as a third methodical variant, to explore more precisely than before how Miskotte has been in conversation with his theological sources over the years.

Where text criticism, source and context analysis are then also combined with concordant research within the text of *Om het levende Woord*, gradually more and more insight is gained into the inner structure of the book. Miskotte himself would refer to it as the ‘gebinte’ (bent). Through the ‘gebinte’, the whole and the parts are connected. This is how the ‘gebinte’ mediates the essence of the matter, as Miskotte teaches his readers, when in the first essay he explains the working of the ‘phenomenological exegesis’ he advocates. Through a similar methodology now, in this study Miskotte himself is read.

Justification for reissue – Chapter 2

The second chapter mainly provides an account of the way in which the ‘re-edition’, aimed at contemporary use, came to fruition. For example, it describes how Miskotte proves to be a master at implicitly quoting from the Bible. But many a contemporary reader will escape the best part of these not further explicated Bible references, although Miskotte often quotes particularly aptly. For Miskotte, Bible quotations are neither ‘evidence’ nor ‘illustration’. When Miskotte quotes from the Bible in *Om het levende Woord*, various things go back and forth between Miskotte’s text and the relevant Scripture. Miskotte’s text sheds a special light on the Bible passage, and vice versa. Therefore, in the reissue, the original minimum of Miskotte’s own references included in the main text has been supplemented by a pursued maximum of additional references in the annotation.

Subsequently, this chapter describes the various source texts. A special feature in this context is that in the ‘text-critical’ research, use was made of the surviving proofs for the 1948 edition. These large sheets full of handwritten

additions show in an entirely unique way the precision with which Miskotte continued to polish his texts until the very end. Ultimately, even after correction of these proofs, elements were added that sometimes form a key to a much more precise understanding of the whole.

Also covered in this resource summary is 'edition 1973'. In itself, this edition contains a photomechanical reproduction of the 1948 edition. However, a new preface has been added, as well as a more comprehensive, albeit incorrect, table of contents. In particular, the preserved manuscript of these additions proves informative.

Observations in the 1948 redaction – Chapter 3

The third chapter describes a first tour through Miskotte's text, which is mainly 'observational' in nature. Miskotte would refer here to 'looking' which will stand alongside the phenomenological 'seeing'. In particular, the way in which Miskotte practically implemented his redactional work is examined. To this end, the 1948 additions are first portrayed numerically, leading, for example, to the conclusion that in the 1948 edition of the fourth essay, just under 8% of the text dates from 1928, just under 2% from 1931, 26% from 1941 and 65% from 1948. Likewise, the illustrated expansions in the paragraph layouts within the various essays give a first impression of Miskotte's redactional activity.

Next, the more text-oriented redaction techniques that Miskotte applies in his 1948 adaptation are examined. It is striking that Miskotte very creatively goes out of his way to preserve as much of the original text as possible. A single word may be changed, but only rarely a substantive passage is omitted. Only where 'allegoresis' and 'explaining script with script' are concerned, Miskotte's thoughts on this apparently change over the years to such an extent that two, smaller, passages cannot be retained. Otherwise, the gradually preferred additional nuances, refinements or adjustments can all be incorporated by cutting up sentences into several parts, and then appending numerous subordinate clauses or additional paragraphs as possible counter-voices. Through the text criticism, particularly when reviewed alongside the previously mentioned proofs, the reader, unavoidably not without admiration, observes, word by word, Miskotte at work retrospectively.

The redaction-technical observations are then focused by delving into 'patterns in the redaction' of 1948. Nuance and refinement form only part of the motives for adapting the text. Also the changing social and theological context has an impact, just as Miskotte's own theological evolvement through the several formative years of *Om het levende Woord*. The text-critical edition reveals very tangibly how over the years important theological themes for Miskotte – i.e. the (in its reception heavily contested) triad of 'paganism, Judaism, Christianity', the theme of 'Biblical grondwoorden', as well as the theme of 'the eucharistic

power of preaching' – step by step become structuring and binding components of and between the various sub-texts.

The main constant in the editorial work appears to be Miskotte's pursuit of 'synthesis'. In *Om het levende Woord*, Miskotte, himself a synthetic personality *pur sang*, is very enthused to reconcile the controversies that severely divide the church at that time. This concerns, in particular, the contrast between orthodoxy and modern theology, which crystallised in a very concrete way especially within hermeneutics. In the church practice of the first half of the last century, the increasing mutual denial of theological poles had a paralysing effect on the preaching at that time, where it tended to degenerate into chiefly a confirmation of existing positions. In the face of this polarisation, Miskotte shows a path of multiple methodical solidarity: the different approaches to Scripture all – almost all, as the aforementioned omissions show – have their own value, but at the same time all are put into perspective by the articulate activity of the 'living Word' itself. In what Miskotte dubs 'theological exegesis', it is about this final synthesis, which in the end one does not create, but rather finds.

Miskotte's treatment of his sources (exemplary) – Chapter 4

On the interface between observation and analysis, the fourth chapter examines how Miskotte handles his theological sources, and how he engages them in conversation with his readers. *Pars pro toto*, this involves examining how Miskotte incorporates the voices of his two most important teachers, namely Karl Barth and Franz Rosenzweig.

Now from the outset, the first essay is meant to elaborate on the hermeneutical implications of Karl Barth's doctrine of the "threefold form of the Word of God", according to which Scripture, as the second *gestalt*, "stands between the act of revelation and the actual preaching". In this sense, Barth is manifestly present as an interlocutor. Yet certainly on careful reading, the voice of Karl Barth can then also be identified continually via quotations or more structurally at other instances – looking particularly at the second essay in this part of the study.

Rosenzweig, however, is seemingly less prominent in *Om het levende Woord*. Yet a combination of text criticism – in which a footnote added at the very last in 1948 turns out to fulfil a key function – and source analysis reveals that Rosenzweig's voice, especially in the second essay, resounds much more intensely than Miskotte's own annotation suggests. A cursory reading of the second essay, written in the form of a pictorial meditation around Dürer's *Hieronymus im Gehäus*, shows that Miskotte presents here a more or less scenic rendering of a conversation between his two teachers. Both Barth and Rosenzweig convey in this context what it means that the term 'word' – this applies to both human word and God's word – represents so much more than a neutral carrier of

information. Profoundly, every ‘word’ stands above all for an event of actual, genuine encounter. A real word alters the listener, alters the world, alters language. Translated to our engagement with Scripture, this means, both Barth and Rosenzweig stress, that the message of Scripture can never be sold separately, apart from the concrete form in which the encounter of God and man is spoken of in Scripture. The form, or concrete language, wears the marks of the encounter underlying it. Through the so-called ‘grammatical method’ of Rosenzweig, Miskotte teaches to translate this perspective on the language of the Scripture to, on the one hand, concrete exegesis – in particular by means of a concentration on the ‘grondwoorden’ (in Miskotte’s language “the porthole through which we discover the Word in the word”) – and, on the other hand, the actual proclamation – in which the original language structure discovered at the ‘grondwoorden’ aims to act in a language-forming way, with a view to encountering, actually ‘speaking’, in the present. Conversely, Barth’s vocabulary assists Miskotte in articulating with greater precision how, with Rosenzweig, the revelatory power of language is placed in perspective by a fundamental dependence on the conversational partner in dialogue, who ultimately holds all language. This is how Miskotte leads his teachers into a dialogue. A dialogue that in reality, to Miskotte’s great sorrow, never took place, but which now becomes part of the methodical reflection of the preacher who, in her/his workroom (the ‘Gehäus’), seeks to sincerely and candidly pursue the path of reading the Scripture on, say, Monday, to the proclamation of concretely this Sunday amid concretely this congregation.

Analysis of the cohesive effect through the 1948 final redaction – Chapter 5

In the fifth chapter, building on the observations in chapters three and four, the extent to which actually a coherent body was created by the 1948 redaction in *Om het levende Woord* is analysed. Although when publishing the original essays in 1934, 1941, 1942 and 1941 (1928/1931) respectively, Miskotte will not yet have had the 1948 compilation in mind, the various essays already enjoy a certain coherence and interconnectedness. Indeed, together, based on a general hermeneutical reflection, they trace the path – to quote Miskotte – “from the lectern in the cell to the pulpit in the church”. First, this original connection is examined in more detail. First, this original relationship is examined in more detail. In this, the second and third essays appear from the outset to be explicitly intended as practical elaborations of the ‘comments on theological exegesis’ formulated in the first essay. However, to capture the much more complex original relationship between the first and fourth essay, it will be necessary to first examine to what extent influence from the “oerversies” (primary versions) of the fourth essay (1921/1931) – which, after all, preceded the first essay in time – can be found in the *oerversie* of the first essay (1934).

Reading from that question, the first essay turns out to lay a hermeneutical foundation, as it were, for two homiletical core ideas which from the very beginning were instrumental in the fourth essay. First of all, this concerns the parallel, already identified by Miskotte in the most original version of the fourth essay, between the doctrine of Scripture and the doctrine of the Incarnation, or, in Miskotte's own words of 1928, between the impossible "entry of God's Word, which is *totaliter aliter*, into our poor human language" and the equally impossible "entry of the Son of God into human nature whereby he nevertheless is and remains the eternal Son". It is precisely this impossibility that renders preaching a 'venture' – the title of the fourth essay throughout all editions. In the first essay, six years later, this same idea is further developed and, above all, framed in a coherent hermeneutical discourse.

The second essential element from the primary versions of the fourth essay that will return in the first concerns the 'Eucharistic character' of preaching. In the 'observational tour' of the third chapter, it was already discovered that this fundamental theme is inserted into the fourth essay by Miskotte in 1931, namely from a church magazine article from Kortgene 1924. When viewed from this particular twist in 1931, it is particularly striking that 'the priest', through Miskotte's receptive attention to the aforementioned avant-garde George and his disciples, will play a leading role in the opening paragraphs of the essay on 'theological exegesis' of 1934 (and will continue to play in 1948). In the first part of the first essay, Miskotte's focus on the priest in this is mainly on 'the secret of knowledge', which the priest is privy to. The priest possesses a 'congeniality with the sacred text, a gift to *Wesensschau*' – thus bridging to the phenomenological method. But because of 'the secret of knowledge', the priest also is aware of an inescapable dependence, Miskotte then continues his argument. The 'intellectual righteousness' required in exegesis is finally 'given of God' – with which the doctrine of knowledge fully touches the sacrament of bread and wine. And thus, also on this second point, the first essay of 1934 appears to provide a hermeneutical foundation for what was already a core homiletical moment in the fourth of 1931.

In the continuation of the editing process, these fundamental lines already initiated in 1928/1931 are further elaborated, as further analysis shows: Through the 1941 edition of the fourth essay, with an intermediate step in the third essay of 1942, the 'sacramental character of the sermon' (which did not remain uncontroversial in reception) is gradually worked out into one of the main themes throughout the 1948 compilation. Likewise, reflections on 'incarnation', 'assumptio carnis' and also 'annunciation' appear to be developed in 1948 into a line that connects the different parts, and supports the whole.

A strong unifying influence appears to emanate from the notion of 'theological exegesis' in 1948 edition. The term 'theological exegesis' originates from the 1934 essay, and stands for the aiming of the word not only to be (literarily historically) 'viewed' or (phenomenologically) 'seen', but above all to be 'heard', the speaking word itself being the subject of that hearing. Only in the 1948

version the notion is first heard in the fourth essay. Theological exegesis proves to be an excellent counter to what Miskotte calls in this essay ‘our paganism and our Judaism’ – both aimed at maintaining human autonomy (better we speak from now on, by the way, of ‘our perceptual faith and our aspirational faith’).

Furthermore, in 1948 all essays appear structurally oriented towards the liturgical-biblical ‘today’ in which the ‘descended acquittal’ takes possession of our time, or the ‘today’ in which ‘this Scripture is fulfilled in your ears’ (Luke 4:21). In that ‘today’ as the pinnacle of the book, Barth’s ‘doctrine of time’ and the concrete ‘the present’ of Rosenzweig’s ‘dialogue’ both resound in full.

Unity in 1948 is also subtly created by the new title given to the first essay. Instead of the noncommittal ‘remarks on theological exegesis’, it is now called ‘the task of exegesis’. A task is given to exegesis, namely the today-preaching. “Das Wort will reden, zu jeder Zeit, in jede Zeit, jeder Zeit zum Trotz”, Miskotte quotes Buber in the 1948 preface. Thus, the 1948 book is marked by an immanent teleology. Exegesis is exegesis of the Word only if it wants to go along with the movement of proclamation that emanates from the Word itself, that is, if it allows itself to be directed towards preaching in the congregation. And on that road now, in 1948, the whole book is directed. At the heart of this road is the Word itself. That Word is either a ‘living Word’ or it is not the Word. The formulation *Het levende Woord* (‘the living Word’) already sounded, once, in passing, in the third essay in the 1942 version. In 1948, by way of title, the formulation is allowed to adorn the book as a whole. It is the translation of the Hebrew *dabar*, where *dabar* stands for the actuality of the encounter which takes place in the dialogical passage of the Word. Thus, in the word *dabar*, Barth and Rosenzweig are once again connected. Precisely as a translation of *dabar*, ‘Het levende Woord’, which is central to the title, carries over to the whole course of hermeneutical reflection, text study, ‘meditation and oration’ and especially the ‘actual happening’ of the church service of here and now.

Translation: Jessica E. Kroeze.

Dankwoord

Op vrijdag 27 juni 2014 stelde Prof. Dr. Rinse Reeling Brouwer, op bezoek in Enschede, mij de vraag of ik de verzorging van de tekst van *Om het levende Woord* in het *Verzameld Werk* van K.H. Miskotte op mij zou willen nemen. Met name de wordingsgeschiedenis van het betreffende boek kende, zo vertelde hij daarbij, de nodige complexiteiten en het bijbehorend onderzoek zou waarschijnlijk dermate omvangrijk worden dat een wetenschappelijke erkenning op het eind van het project passend zou zijn.

De opdracht heb ik vooral als uitermate eervol ervaren. Wie ben ik dat ik mag werken aan en zelfs in de teksten van Miskotte, zo heb ik me vaak afgevraagd. Via de overgeleverde manuscripten had ik regelmatig bijna fysiek het gevoel bij Miskotte over de schouder mee te mogen kijken, tijdens zijn werken aan *Om het levende Woord*. Omgekeerd ontstond ook meer en meer het dankbare gevoel dat Miskotte mij over de schouder keek, in de praktijk van ambt en leven. Dat alles maakte dat ik van begin tot eind alleen maar plezier aan het project heb beleefd.

Dank dus Rinse, dat je mij dit hebt gegund. Dank voor al je zorgvuldige én altijd dienstbare begeleiding. Dank dat ik altijd een beroep mocht doen op jouw naar mijn indruk nagenoeg onbegrensde kennis. Dank ook daarvoor, dat je door talloze verlopen deadlines heen mij bent blijven bemoedigen, zonder ooit iets van irritatie of wanhoop te laten merken, hoogstens af en toe enige subtiele druk. Dank dat je gaandeweg beetje voor beetje mijn scepsis over de wetenschappelijke afronding van het project hebt afgebroken, met dit boek nu als resultaat.

Het werken aan *Om het levende Woord* was vaak een eenzaam avontuur. Op de Kroatische camping gold ik, zomer na zomer elke vroege ochtend met mijn laptopje zittend op de stenen bij het water, toenemend als curiositeit – maar het beeld tekent vooral de on-sociale kant van het werk. Tegelijk waren er onderweg natuurlijk kostbare ontmoetingen. Allereerst wil ik dr. Ciska Stark bedanken, die de laatste jaren van het project als copromotor mee is opgetrokken. Via Ciska werd en bleef het project verbonden met de hedendaagse homiletiek, tot in de concrete praktijk van haar *homiletical classroom* toe. En precies die frisse concreetie bleek een bron van vaak even vruchtbare als scherpe kritische vragen.

Bedanken wil ik dr. Cees de Jonge, die met ongeken­de precisie het concept van de heruitgave van *Om het levende woord* heeft doorgespit, speurend naar foutjes en omissies. Bedanken wil ik de collega's in het 'predikantenteam' van de Enschedese Ontmoetingskerk, Hanneke Siebert en Ellen Sonneveld, voor hun duurzame vertrouwen in de goede afloop en voor alle ruimte die zij mij hebben geboden. *Pars pro toto* wil ik als gemeente-lid Joop Koopmans bedanken, die niet alleen nabij familie bleek van Miskottes naaste collega in oorlogstijd, Jan Koopmans, maar die vooral mij ongeveer elke zondag is blijven bevragen op de vorderingen in het project, ter bemoediging.

En naast én onder dit alles was er zo veel lieve familie. Mijn ouders dienen dan als eerste te worden genoemd. Het zijn ongetwijfeld de tafelgesprekken lang geleden in het ouderlijk huis geweest, 's avonds na de lezing waarmee de maaltijd werd besloten, waar een diep en duurzaam besef is gegroeid van de relevantie van goede prediking. Ergens geef ik hun naar mijn gevoel nu iets terug, in grote dankbaarheid. Onze kinderen, Maarten en Māra, Ivo, Jessica en Marc, Marijke en Luuc gaan in de – om bij Miskotte te blijven – ontvankelijkheid voor het belang van de prediking, andere wegen. Maar ondertussen weten we allemaal van een diepe verbondenheid, zeker in onze hoop op een betere, rechtvaardigere wereld. Als vertalers van de samenvatting zullen bovendien Maarten en Jessica mij tijdens de verdediging van dit proefschrift als paranimfen terzijde staan. Als laatste noem ik, in eindeloze dankbaarheid, mijn lieve Ria. In alles wat in deze dissertatie geschreven wordt over de waarde van het (levende) 'woord', over 'dialogoog', over 'taal', klinkt haar stem mee.

Curriculum Vitae

Jacob Dirk Zuurmond werd geboren op 10 juni 1962 te Emmen. Hij volgde het voortgezet onderwijs aan het Christelijk College Nassau Veluwe te Harderwijk, waar hij in 1980 het VWO-diploma behaalde. Na een jaar Politicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam studeerde hij drie jaar Elektrotechniek aan Technische Hogeschool Twente (tegenwoordig: Universiteit Twente) te Enschede. Daartoe geïnspireerd door een intense betrokkenheid bij het Studententopastoraat Enschede koos hij in 1984 voor de studie Theologie aan de Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel. Op grond van zijn ‘licentiaatsthesis’, onder de titel *Fides Quaerens Intellectum. De politiciteit van de theologie*, behaalde hij in 1992 aldaar zijn ‘licentiaat in de protestantse Godgeleerdheid’ (vergelijkbaar met het Nederlandse ‘doctorandus’). In datzelfde jaar studeerde hij af aan de Kerkelijke Opleiding van de Nederlandse Hervormde Kerk, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, op basis van een scriptie onder de titel *De ware religie. Op zoek naar prolegomena van een interreligieuze dialoog*.

In 1992 werd hij voor 75% van zijn werktijd predikant van de Hervormde Gemeente Glanerbrug. In deze periode was hij medewerker van het ‘theologenteam’ van het tijdschrift *Kind op Zondag*. Vanaf deze tijd is hij ook als moderator betrokken geweest bij de opbouw en instandhouding van een landelijke online-preek-voorbereidings groep. In 1998 nam hij een beroep aan naar de Hervormde Oosterkerk te Enschede. In 2001 werd hij in Enschede predikant van de ‘Samen op Weg’ wijkgemeente Detakerk. Vanaf 2006 tot 2021 was hij voorzitter van het Enschedese pastoresteam. In 2012 werd hij predikant van de PKN-wijkgemeente Opstandingskerk te Enschede. Nadat in september 2015 alle Enschedese wijken zich hadden samengevoegd tot één Enschedese (protestantse) Stadskerk, welke samenkwam in de ‘vernieuwbouwde’ Ontmoetingskerk, werd hij, in intense samenwerking met drie collega’s binnen één pastoresteam, predikant van de volledige Protestantse Gemeente Enschede. Sinds september 2021 is hij vanuit de Protestantse Gemeente Enschede gedeeltelijk werkzaam als ‘academiedikant’ in Enschede. Tevens is hij docent Nieuwe Testament aan de Theologische Vorming Gemeenteleden. Jaco Zuurmond is getrouwd met Ria Eggert. Samen hebben zij vier kinderen.

Gebruikte literatuur

- Adorno, Th.W. 'George - Vortrag im Deutschlandfunk, 23.4.1967'. In *Gesammelte Schriften Band 11: Noten zur Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974.
- Ambrosius. *De Abrahamo*. PL 14.
- Barth, K. *Briefe 1961-1968*. Red. J. Fangmeier en H. Stoevesandt. Gesamtausgabe - Abt. V 6. Zürich: TVZ, 1975.
- . 'Das Wort Gottes als Aufgäe der Theologie (1922)'. In *Vorträge und kleinere Arbeiten 1922-1925*, red. H. Finze-Michaelsen, 144–175. Gesamtausgabe - Abt. III 19. Zürich: Theologischer Verlag, 1990.
- . *De apostolische geloofsbelijdenis: Voor Nederland bewerkt en van aantekeningen voorzien door dr. K.H. Miskotte*. Red. K.H. Miskotte. Nijkerk: Callenbach, 1935.
- . *Der Römerbrief (Erste Fassung) 1919*. Red. H. Schmidt. Gesamtausgabe - Abt. II 16. Zürich: TVZ, 1985.
- . *Der Römerbrief (Zweite Fassung), 1922*. Red. C. van der Kooi en E.V. Tolstoj. Gesamtausgabe - Abt. II 47. Zürich: TVZ, 2010.
- . *Die christliche Dogmatik im Entwurf. Erster Band: Die Lehre vom Worte Gottes. Prolegomena zur christlichen Dogmatik (1927)*. Red. G. Sauter. Gesamtausgabe - Abt. II 14. Zürich: Theologischer Verlag, 1982.
- . *Die Lehre vom Wort Gottes. Prolegomena zur Kirchlichen Dogmatik. Erster Halbband*. Kirchliche Dogmatik, I/1. Zollikon-Zürich: EVZ, 1932.
- . *Die Lehre vom Wort Gottes. Prolegomena zur Kirchlichen Dogmatik. Zweiter Halbband*. Kirchliche Dogmatik, I/2. Zollikon-Zürich: EVZ, 1938.
- . 'Die Lehre von den Sakramenten (1929)'. In *Vorträge und kleinere Arbeiten 1925 - 1930*, red. H. Schmidt, 393–441. Gesamtausgabe - Abt. III 24. Zürich: TVZ, 1994.

- Barth, K. *Die Lehre von der Schöpfung*. Kirchliche Dogmatik, III/1. Zollikon-Zürich: EVZ, 1945.
- . *Die Lehre von Gott*. Kirchliche Dogmatik, II/1. Zollikon-Zürich: EVZ, 1940.
- . ‘Die neue Welt in der Bibel (1917)’. In *Vorträge und kleinere Arbeiten 1914–1921*, red. H.-A. Drewes. Gesamtausgabe - Abt. III 48. Zürich: TVZ, 1960.
- . *Die Schrift und die Kirche*. Theologische Studien. Eine Zeitschriftenreihe 22. Zürich: EVZ, 1947.
- . *Einführung in die evangelische Theologie*. Zürich: EVZ, 1962.
- . ‘Menschenwort und Gotteswort in der christlichen Predigt (1924)’. In *Vorträge und kleinere Arbeiten 1922–1925*, red. H. Finze-Michaelsen, 426–457. Gesamtausgabe - Abt. III 19. Zürich: Theologischer Verlag, 1990.
- . ‘Sechzehn Antworten an Herrn Professor von Harnack (1923)’. In *Offene Briefe, 1909–1935*, red. D. Koch, 62v. Gesamtausgabe - Abt. V 35. Zürich: TVZ, 2001.
- Barth, K., en K.H. Miskotte. *Briefwechsel 1924 - 1968*. Red. H. Stoevesandt. Zürich: Theologischer Verlag, 1991.
- Benjamin, W. *Gesammelte Briefe, Bd. VI: 1938–1940*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000.
- Berkvens-Stevelinck, C. *Inventaris van het archief van Kornelis Heiko Miskotte*. Codices manuscripti, 26 [i.e. 28]. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden, 1998.
- Boer, D. *Een Fantastisch verhaal: theologie en ideologische strijd*. Voorburg: Protestantse Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwezen en de Lectuurvoorlichting in Nederland, 1988.
- Breukelman, F.H. *Schrift-lezing: een verhandeling over de kolometrische weergave van bijbelse teksten als hulp bij het lezen en als grondslag voor de exegete*. Bijbelse theologie I,1. Kampen: Kok, 1980.
- . *Sjemot: de eigen taal en de vertaling van de Bijbel*. Red. Chr. Mataheru en K. Meijer. Bijbelse Theologie II,2. Kampen: Kok, 2009.
- Bruine e.a., M.C. Slotemaker de. *De Openbaring der verborgenheid*. Baarn: Bosch & Keuning, 1934.
- Buber, M. ‘Zur Verdeutschung der Preisungen (1935)’. In *Werkausgabe 14. Schriften zur Bibelübersetzung*, 1. Aufl, 86–94. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2012.

- Buber, M., en F. Rosenzweig. *Die Schrift und ihre Verdeutschung*. Berlin: Schocken, 1936.
- De Bibliotheek van K.H. Miskotte*. Kampen: Dr. K.H. Miskotte Stichting, Kok, 1994.
- Dingemans, G.D.J. *Als hoorder onder de hoorders... Een hermeneutische homiletiek*. Handboek praktische theologie. Kampen: J.H. Kok, 1991.
- . „Die kommunikative Kraft der Predigt K. Barths und K.H. Miskottes“. *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 10, Nr. 1 (1994).
- Dulk, M. den. ‘K.H. Miskotte in homiletisch perspectief: impuls en impasse’. In *Praktische theologie in meervoud: identiteit en vernieuwing*, red. F.G. Immink en H.P. de Roest, 199–214. Zoetermeer: Meinema, 2003.
- Gunning, J.H. *Blikken in de Openbaring*. I-IV. Amsterdam: Höveker, 1866.
- Haitjema, Th.L., en A.B. te Winkel. ‘Ter inleiding’. *Onder eigen vaandel. Drie-maandelijksch theologisch tijdschrift* 1e Jrg. No. 1 (1926).
- Hasselaar, J.M. ‘Vragenderwijs bij kennisname von Barths doopleer’. In *de Waagschaal* Jg. 23 (1967/68).
- Hegel, G.W.F. *Phänomenologie des Geistes (1807)*. Werke, Bd. 3. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
- Hertog, C. C. den. *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2018.
- Hilberdink, K. *Strijd om de ziel. Het leven van P.C. Kuiper (1919-2002) in de psychiatrie*. Amsterdam: Van Oorschot, 2023.
- Iwand, H.J. *Theologiegeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: "Väter und Söhne"*. Red. G.C. den Hertog. Nachgelassene Werke / Hans Joachim Iwand, n.F., Bd. 3. Gütersloher: Chr. Kaiser, 2001.
- Jaspers, K. *Die geistige Situation der Zeit*. Berlin: W. de Gruyter & Co., 1931.
- Jong, D. de. *... als de mens die naast je is: Theologisch denken over zorg en zorgen*. Utrecht: Eburon, 2024.
- Klee, E. *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: wer war was vor und nach 1945?* Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2003.
- Kruijf, G.G. de. *Heiden, Jood en Christen: een studie over de theologie van K.H. Miskotte*. Baarn: Ten Have, 1981.
- Lagarde, P. de. *Deutsche Schriften*. Bd. 1. Göttingen: Dieterich, 1878.

- Leede, H. de. 'Wie preekt, waagt zich op de Areopagus: Een actualisering van K.H. Miskotte, Het waagstuk der prediking in 'Om het levende Woord' (1948)'. In *Het tegoed van K.H. Miskotte: De actuele betekenis van zijn denken door de gereformeerde theologie. Onder redactie van W. Dekker, G.C. den Hertog en Tj. de Reus*, 207–226. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.
- Leede, H. de, en F. Stark. *Ontvouwen: protestantse prediking in de praktijk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2017.
- Levinas, E. *Altérité et transcendance*. Saint-Clément-la-Rivière: Fata Morgana, 1995.
- Marquardt, F.-W. 'Barths Forderung einer "Biblischen Haltung" und Miskottes biblische Alephbetisierung der Theologie'. *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 5, no. 1 (1989).
- Miskotte, H.H. *Niet te vergeten Miskotte*. Kampen: Kok, 1981.
- Miskotte, K.H. *..Als een die dient. Volledige uitgave van het 'Gemeenteblaadje Cortgene' 27 oktober 1923-4 april 1925*. Red. A. Otter. Baarn: Ten Have, 1976.
- . 'Balans van de oorlog'. In *Hoofdsom der historie en andere teksten uit de oorlogsjaren*, red. W. van der Meiden en W. Veen, 745–801. Verzameld Werk 15. Utrecht: KokBoekencentrum, 2022.
- . 'Betere weerstand (1941)'. In *Messiaans verlangen: en andere literatuur- en cultuurkritische opstellen*, red. A.C. den Besten en J.F. de Vlieger, 462–468. Verzameld Werk 12. Kampen: Kok, 1999.
- . *Bijbels ABC*. 2e herz. dr. Amsterdam: Ten Have, 1966.
- . *De blijde wetenschap*. Nijkerk: Callenbach, 1947.
- . *De kern van de zaak / De blijde wetenschap*. Red. J.T. Bakker en D. Monshouwer. Verzameld Werk. Kampen: Kok, 1989.
- . *Edda en Thora: een vergelijking van germaansche en israëlitische religie (1939)*. Verzameld Werk 7. Kampen: Kok, 1983.
- . *Geloof en kennis: Theologische voordrachten*. Haarlem: Holland, 1966.
- . 'Haarlemsch Predikbeurtenblad'. *Het Waagstuk der Prediking I t/m IV*, december 1931.
- . 'Haarlemsch Predikbeurtenblad'. *De Eucharistie (I t/m V)*, december 1935.
- . *Het waagstuk der prediking*. Den Haag: D.A. Daamen, 1941.

-
- . *Het wezen der Joodsche religie. Bijdrage tot de kennis van het Joodsche geestesleven in dezen tijd (1933)*. Verzameld Werk 6. Kampen: Kok, 1982.
- . *Hoofdsom der historie en andere teksten uit de oorlogsjaren*. Red. W. van der Meiden en W. Veen. Verzameld Werk 15. Utrecht: KokBoekencentrum, 2022.
- . *In de gecroonde allemansgading: keur uit het verspreide werk van Prof. Dr. K.H. Miskotte*. Red. W.C. Snethlage en E.A.J. Plug. Nijkerk: Callenbach, 1946.
- . 'In de werkplaats'. *Onder eigen vaandel. Driemaandelijksch theologisch tijdschrift* 17e Jrg. No. 2 (april 1942).
- . *In ruimte gezet: overdenkingen over den zin van den Zondag*. Amsterdam: Holland, 1941.
- . *Karl Barth, inspiratie en vertolking: inleidingen, essays, briefwisseling*. Red. A. Geense en H. Stoevesandt. Verzameld Werk 2. Kampen: Kok, 1987.
- . *Om de Waarheid te zeggen: opstellen over het kerkelijk belijden*. Kampen: Kok, 1971.
- . 'Opmerkingen over theologische exegese'. In *De Openbaring der verborgenheid*. Red. M.C. Slotemaker de Bruine e.a., 65–99. Baarn: Bosch & Keuning, 1934.
- . 'Over Franz Rosenzweig'. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 1957.
- . 'Over Franz Rosenzweig (1957/1958)'. In *Theologische Opstellen*, red. J.T. Bakker en H.C. van der Sar, 25–82. Verzameld Werk. Kampen: Kok, 1990.
- . 'Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente te Meppel'. *Het Waagstuk der Prediking (I t/m IV)*, december 1928.
- . 'Predikbeurtenblad der Ned. Herv. Gemeente te Meppel'. *De Mis (I t/m V)*, 1929.
- . *Preken*. Red. K. Touwen. Verzameld Werk 13. Kampen: Kok, 2008.
- . 'Tekst en uitleg'. *Onder eigen vaandel. Driemaandelijksch theologisch tijdschrift* 16e Jrg. No. 3 (juli 1941).
- . *Theologische Opstellen*. Red. J.T. Bakker en H.C. van der Sar. Verzameld Werk 9. Kampen: Kok, 1990.
- . *Uit de dagboeken 1917-1930*. Red. E. Kuiper-Miskotte en H.H. Miskotte. Verzameld Werk 4. Kampen: Kok, 1985.
- . *Uit de dagboeken 1930-1934*. Red. A.C. den Besten, H. Breebaart-Miskotte en E. Kuiper-Miskotte. Verzameld Werk, 5A. Kampen: Kok, 1990.

- Miskotte, K.H. *Uit de dagboeken 1935-1937*. Red. A.C. den Besten, H. Breebaart-Miskotte en E. Kuiper-Miskotte. Verzameld Werk, 5B. Kampen: Kok, 2001.
- . *Uit de dagboeken 1938-1940*. Red. H. Breebaart-Miskotte, E. Kuiper-Miskotte, W.J. van der Meiden en W. Veen. Verzameld Werk 5C. Utrecht: Uitgeverij Kok, 2018.
- Muis, J. 'Homiletische Grundlinien bei K.H. Miskotte'. *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 10, no. 1 (1994).
- . *Openbaring en interpretatie: het verstaan van de Heilige Schrift volgens K. Barth en K.H. Miskotte*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1989.
- Noordmans, O. 'Licht en donker in de exegese (1929)'. In *Dogmatische peilingen rondom Schrift en Belijdenis*, red. J.M. Hasselaar e.a. Verzamelde werken II. Kampen: Kok, 1979.
- Posthumus Meyjes, C.B. 'Franz Rosenzweig en K.H. Miskotte: een vervolghaars'. *Om het levende Woord: bijbels-theologische en dogmatische uitgave van het Delenus Instituut van de Faculteit der Godgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam*, no. 4 (1994).
- Rashkover, R. *Revelation and theopolitics: Barth, Rosenzweig, and the politics of praise*. London / New York: T & T Clark International, 2005.
- Reeling Brouwer, R.H. „Glauben Sie denn im Ernst, die Juden müssten uns lehren, die Bibel zu verstehen?“ *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 28, Nr. 2 (2012).
- . 'K. H. Miskotte zum "Wagnis der Predigt" (1941,1948): Ein Werkstattbericht'. *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 38, no. 2.
- . "“Es (das Wort) will reden, zu jeder Zeit, in jede Zeit, jeder Zeit zum Trotz“ (Buber)'. In *Hoffen wider alle Hoffnung Festschrift für Dick Boer, den Freund und Genossen, zum 80. Geburtstag. Andreas Bedenbender, Julia Lis, Philipp Geitzhaus (Hgg.)* 129–131. Münster: ITP, 2020.
- Rosenzweig, F. *Briefe und Tagebücher. 1. Band. 1900-1918*. Red. R. Rosenzweig en E. Rosenzweig-Scheinmann. Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften I. Dordrecht: Nijhoff, 1979.
- . 'Das Formgeheimnis der biblischen Erzählung (1928)'. In *Zweistromland. Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, 817–829. Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III. Dordrecht: Nijhoff, 1984.
- . 'Das neue Denken: Einige nachträgliche Bemerkungen zum 'Stern der Erlösung''. *Der Morgen: Monatschrift der Juden in Deutschland* I. Jahrgang, Heft 4 (1925).

- . ‘Das neue Denken: Einige nachträgliche Bemerkungen zum ‘Stern der Erlösung’ (1925)’. In *Zweistromland, Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, 139–161. *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III*. Dordrecht: Nijhoff, 1984.
- . ‘“Der Ewige”: Mendelssohn und der Gottesname (1929)’. In *Zweistromland, Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, 801–815. *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III*. Dordrecht: Nijhoff, 1984.
- . *Der Stern der Erlösung*. *Der Mensch und sein Werk: Gesammelte Schriften, II*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1976.
- . ‘Die Einheit der Bibel: eine Auseinandersetzung mit Orthodoxie und Liberalismus’. *Der Morgen: Monatsschrift der Juden in Deutschland* IV. Jahrgang, Heft 4 (1928).
- . ‘Die Einheit der Bibel. Eine Auseinandersetzung mit Orthodoxie und Liberalismus (1928)’. In *Zweistromland. Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, 831–836. *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, III*. Dordrecht: Nijhoff, 1984.
- . ‘Jehuda Halevi. Fünfundneunzig Hymnen und Gedichte Deutsch und Hebräisch, mit einem Vorwort und mit Anmerkungen. der sechzig Hymnen und Gedichte, dritte Ausgabe (1927)’. In *Sprachdenken im Übersetzen. 1. Band. Hymnen und Gedichte des Jehuda Halevi*. Red. R.N. Rosenzweig. *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, IV*. Dordrecht: Springer Netherlands, 1984.
- . ‘“Urzelle” des Stern der Erlösung. Brief an Rudolf Ehrenberg von 18.11.1917’. In *Zweistromland, Kleinere Schriften zu Glauben und Denken*, red. R. und A. Mayer, 125–138. *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften*. Dordrecht: Nijhoff, 1984.
- Smelik, K. A. D. *Anti-judaïsme en de kerk: een verkenning*. Baarn: Ten Have, 1993.
- Stark, F. ‘Conversational homiletics in an age of prophetic claims’. *Zeitschrift für dialektische Theologie* Jhrg. 34, no. 1 (2018).
- Steinhaußen, J. *"Aristokraten aus Notünd ihre "Philosophie der zu hoch hängenden Trauben": Nietzsche-Rezeption und literarische Produktion von Homosexuellen in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts: Thomas Mann, Stefan George, Ernst Bertram, Hugo von Hofmannsthal u.a.* Epistemata. Reihe Literaturwissenschaft, Bd. 326. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2001.
- Tomson, P.J. ‘K.H. Miskotte und das heutige jüdisch-christliche Gespräch’. *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 44, no. 1 (1990).

- Troostwijk, C. Doude van. ‘‘Lateral von zwischen’ Een essay over Franz Rosenzweigs inventieve openbaringsbegrip’. In *Het visioen van Mattheüs: de wording van een messiaanse gemeenschap: een muzische benadering*, door B. v.d. Berg. Kampen: Van Warven, 2022.
- Velden, M.J.G. van der. *K. H. Miskotte als prediker: een homiletisch onderzoek*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1984.
- Visser, M. *Pars pro toto*. Amsterdamse Cahiers, supplement series 18. Amsterdam: ACEBT, 2021.
- Wisse, P.M. *De Bijbel in het midden: het geloofsgesprek te midden van verschillen*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2019.
- Wolf, E., red. *Theologische Aufsätze: Karl Barth, zum 50. Geburtstag*. München: Kaiser, 1936.

Register van namen

Adorno, Th.W.	56	Ehrenberg, R.	125
Althusser, L.	161	Floor, W.	166
Ambrosius	46	George, S.	53, 54, 96
Aquino, Th. van	74, 159	Gunning, J.H.	91, 177
Barth, K. ...	17, 27, 32, 46, 60, 84, 91–95, 98, 100, 102–112, 114–116, 118, 119, 121, 123, 127, 130, 133–137, 140, 145, 146, 165, 172, 174, 178, 184, 186, 189, 190, 196, 201, 202, 204, 221, 222, 224	Haitjema, T.L.	28, 171
Benjamin, W.	56	Halevi, J.	117
Berkvens-Stevelinck, C.	25, 30, 120	Hamann, J.G.	128, 138
Bertram, E.	55, 57	Hasselaar, J.M.	165
Boer, D.	161	Hegel, G.W.F.	124, 125
Breukelman, F.H.	74, 81	Hertog, C.C. den	49
Brod, M.	61, 127	Hertog, G.C. den	56
Buber, M. .60, 75–77, 81, 116, 119, 185		Hieronymus	130
Bultmann, R.	165	Husserl, E.	119
Burger, C.B.	174	Jong, D. de	106
Calvijn, J.	128	Knorr van Rosenroth, C.	174
Cohen, H.	61, 117	Koopmans, Jan	226
Dingemans, G.D.J. ..	145–147, 190	Kruijf, G.G. de	61
Doude van Troostwijk, C.	106	Kuiper, P.C.	23
Dulk, M. den ..	160, 162, 163, 165, 166, 190	Lagarde, P. de	150
Dürer, A.	35, 41, 45, 139, 202	Landmann-Kalischer	21
Ebner, F.	138	Leede, H. de	70, 167
		Leeuw, G. van der	74
		Levinas, E.	76
		Locher, B.	28
		Loen, A.E.	128, 138
		Mann, Th.	57
		Marquardt, F.-W.	113–116, 136–138, 155, 189, 190

Mietus, L.	21	116–138, 178, 185, 186,
Miskotte, Noortje (dochter)	23	189, 190, 201, 202
Muis, J.	116, 136, 161, 190	
Nietzsche, F.	55	Schleiermacher, F.
Nobel, N.A.	117	Slotemaker de Bruine, M.C. ...
Pascal, B.	63	Smelik, K.A.D.
Plato	21, 53	Stark, F.
Posthumus Meyjes, C.B.	116	Tomson, P.J.
Rashkover, R.	93	Velden, M.G.J. van der
Reeling Brouwer, R.H. 53, 92, 116,	147	Visser, M.
Rosenstock-Huussy, E. ...	116, 125,	Wisse, P.M.
	133, 137	Zwiep, N.
Rosenzweig, F.	17, 61, 66, 70,	
	75–78, 81, 84, 91–93, 112,	